

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΘΗΝΩΝ**

**ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ**

Μάθημα: Συνταγματικό Δίκαιο

Επιβλέπων καθηγητής: Σπυρίδων Βλαχόπουλος

Τριμελής Επιτροπή Αξιολόγησης:

Καθηγητής Σπυρίδων Βλαχόπουλος

Καθηγητής Γεώργιος Γεραπετρίτης

Επίκουρη Καθηγήτρια Αικατερίνη Ηλιάδου

Ακαδημαϊκό έτος: 2015 - 2016

Εκπονητής εργασίας: Απόστολος Φαρδής, ΑΜ:802

Τίτλος:

**Η συνταγματική προστασία των ατόμων με αναπηρίες
στο κοινωνικό κράτος δικαίου και θεσμοί
αποκατάστασης**

ΑΘΗΝΑ 2017

Στους γονείς μου,

ιδιαιτέρως στη
μητέρα μου με την
ελπίδα να γίνει
καλά..

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	4
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	6
ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ.....	8
I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	10
Ποια ορίζονται ως άτομα με αναπηρίες:	10
II. ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ.....	23
Α. Η προστασία στην ελληνική έννομη τάξη.....	23
Β. Η προστασία στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη.....	36
1. Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.....	38
2. Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης.....	38
3. Ο Κοινοτικός Χάρτης Θεμελιωδών Κοινωνικών Δικαιωμάτων των Εργαζομένων.	40
4. Η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας του ατόμου σε σχέση με τις εφαρμογές της βιολογίας και της ιατρικής (Σύμβαση του Οβιέδο)	40
5. Η Συνθήκη περί Ίδρυσης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας.....	41
6. Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.....	44
7. Το παράγωγο δίκαιο της Ε.Ε.	49
Γ. Η προστασία στις αλλοδαπές έννομες τάξεις.....	59
Δ. Η διαμόρφωση της αναπηρίας μέσα από διεθνείς κανόνες.	63
1. Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (10 Δεκεμβρίου 1948)	63
2. Η Διακήρυξη του Ο.Η.Ε. (1971) για τα δικαιώματα των νοητικά υστερημένων ατόμων.....	63
3. Η Διακήρυξη του Ο.Η.Ε. (1975) για τα Δικαιώματα των Ανάπηρων Ατόμων.	65
4. Η Διακήρυξη Sundberg (1981) για τα άτομα με αναπηρία.	66
5. Περιφερειακές Διεθνείς Συμβάσεις.	68
6. Η Διεθνής Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού του 1989.	68
7. Η Σύμβαση του ΟΗΕ για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρίες του 2006.....	69
III. ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ:.....	75
Το θεωρητικό πλαίσιο	75
Α. Η νομική φύση του δικαιώματος.....	75
Β. Το κανονιστικό περιεχόμενο των κοινωνικών δικαιωμάτων.....	79
Γ. Αγωγίμες αξιώσεις των ατόμων με αναπηρίες.....	88
Δ. Η αρχή της ισότητας	95

Ε. Η θεωρία των συστημικών διακρίσεων σε βάρος των ανάπηρων ατόμων.	103
ΣΤ. Το κοινωνικό κεκτημένο.	105
IV. ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ:	107
ΟΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ.....	107
Α. Η προστασία των ατόμων με αναπηρίες στο αστικό δίκαιο.....	107
Β. Η ποινική ευθύνη των ατόμων με αναπηρία με βάση την ελληνική νομοθεσία.....	112
Γ. Κοινωνική Πρόνοια	113
1. Οι συντάξεις αναπηρίας.....	113
2. Αποκλίσεις από την αρχή της ισότητας υπέρ των ατόμων με αναπηρίες.....	120
Δ. Ειδικές νομοθετικές ρυθμίσεις για τα άτομα με Αναπηρίες	124
1. Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης- Μεταφορές- Οικονομία.....	124
2. Ποσοτώσεις στη δημόσια διοίκηση και ειδικές κτιριοδομικές διατάξεις	126
V. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	130
VI. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΑΝΑΦΟΡΩΝ	
Ελληνόγλωσση	132
Ξενόγλωσση	136
Νομολογία	137
Περιοδικά.....	138

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

A.D.E.P. →	Association de Défense et d'Entraide des Personnes Handicapées
Αρμ. →	Αρμενόπουλος (περιοδικό)
ΑμεΑ → ΑΠ→	Άτομα με Αναπηρία Άρειος Πάγος
BVerfGE →	Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts
Βλ. →	Βλέπε
ΓΣ →	Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ
ΔΕΕ→	Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΔΕΕ→	Δικαστήριο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΔΣΑΠΔ →	Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα
ΔΣΕ→	Διεθνής Σύμβαση Εργασίας
ΔΣΟΚΜΔ →	Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και
Ε.Ε.Δ.→	Ένωση Ελλήνων Δημοσιολόγων
ΕΔΔ→	«Επιθεώρησις Δημοσίου και Διοικητικού Δικαίου» (περιοδικό)
ΕΔΔΑ→	Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕΔΔΑ→	Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕΔΕΚΑ→	«Εταιρία Δικαίου Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης»
ΕΔΕΚΑ→	Εταιρεία Δικαίου Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης
ΕΔΚΑ→	«Επιθεώρησις Δικαίου Κοινωνικής Ασφαλίσεως» (περιοδικό)
ΕΕ →	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΕΔ→	«Επιθεώρησις Εργατικού Δικαίου» (περιοδικό)
ΕΕργΔ→	Επιθεώρησις Εργατικού Δικαίου
Εισ. Ν. ΑΚ→	Εισαγωγικός Νόμος Αστικού Κώδικα
ΕΚΧ→	Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης
ΕΛΣ→	Ελεγκτικό Συνέδριο
ΕΛΣ→	Ελεγκτικό Συνέδριο
ΕΟΚ→	Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
ΕΟΠΥΥ→	Εθνικός Οργανισμός Παροχών Υπηρεσιών Υγείας

ΕΠΙΚΑΥΠ→	Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Υγείας και Πρόνοιας
Επιτροπή→	Επιτροπή για τα Δικαιώματα των ΑμεΑ
ΕΣΔΑ→	Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕΣΥ→	Εθνικό Σύστημα Υγείας
ΕΣΥ→	Εθνικό Σύστημα Υγείας
ΕΦΚΑ →	Ενιαίος Φορέας Κοινωνικής Ασφάλισης
ΗΠΑ→	Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής
ΚΕΠΑ→	Κέντρο Πιστοποίησης Αναπηρίας
ΚΧΔΚΘ→	Κοινοτικός Χάρτης Θεμελιωδών Κοινωνικών Δικαιωμάτων
ν.→	νόμος
ΝοΒ→	«Νομικό Βήμα» (περιοδικό)
ό. π. →	Όπου παραπάνω
ΟΔΑΔ→	Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα
ΟΗΕ→	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
Π.Ο.Υ. →	Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας
ΠΕΔΥ→	Πρωτοβάθμιο Εθνικό Δίκτυο Υγείας
περ. →	περίπτωση
ΣΕΕ→	Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΣΕΚ→	Συνθήκη για την Ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας
σελ. →	σελίδα
σκ. →	Σκέψεις
ΣΛΕΕ→	Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΣΣΕ→	Συλλογική Σύμβαση Εργασίας
ΣτΕ→	Συμβούλιο της Επικρατείας
Σύμβαση→	Σύμβαση για τα Δικαιώματα των ΑμεΑ
Σύνταγμα→	Σύντ
ΥΠΕΚΑ→	Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας
υποσ . →	υποσημείωση
ΧΘΔΕΕ→	Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων Ευρωπαϊκής Ένωσης\

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η εκπόνηση μίας διπλωματικής διατριβής αποτελεί μία αναπόσπαστη εκπαιδευτική διαδικασία της ειδίκευσης στο επιστημονικό πεδίο του δημοσίου δικαίου . Η επιλογή του θέματος, η κατάστρωση του σχεδίου της, η ερευνητική αναζήτηση της βιβλιογραφίας, της νομοθεσίας και της νομολογίας, η τελική επιλογή του αναγκαίου, πολύτιμου και πρωτότυπου υλικού και ,τέλος, – ίσως το πλέον κοπιώδες- η συγγραφή της μελέτης συνιστούν το οργανικό όλο της παρούσας.

Η προβληματική της συνταγματικής προστασίας των ατόμων με αναπηρίες στο κοινωνικό κράτος δικαίου, ανεξάρτητα από τα συνταγματικά ζητήματα που θέτει και διατυπώνονται στην παρούσα μελέτη, ωθεί το συντάκτη προ του σημαντικού έργου της αναζήτησης του καθεστώτος που διέπει τις μειονότητες, τα μέσα καταπολέμησης των διακρίσεων υπό το φως του νομοθέτη και τη συγκριτική ανάλυση των εγχώριων με τους αλλοδαπούς θεσμούς. Η αναπηρία είναι έννοια σχετική, καθότι προσδιορίζεται σε συνάρτηση με τον ορισμό που αποδίδει η κοινωνία στην κανονικότητα. Η συνταγματική κατοχύρωση στο άρθρο 21 του εν ισχύ Συντάγματος ενός συστήματος προστασίας των ατόμων με αναπηρίες , η θεμελίωση των θετικών μέτρων από την ελληνική και την ευρωπαϊκή έννομη τάξη , το κανονιστικό περιεχόμενο των κοινωνικών δικαιωμάτων και ,τέλος, το αγωγίμο των αξιώσεων αποτέλεσαν τους βασικούς άξονες, στους οποίους κινήθηκε η παρούσα μελέτη. Δεν θα πρέπει να λησμονηθεί ότι η πλούσια νομολογία των ελληνικών και ευρωπαϊκών δικαστηρίων , καθώς και των δικαστηρίων άλλων Ηπείρων, αποτέλεσε ένα βασικό πυλώνα αναστοχασμού της εγχώριας νομικής και κοινωνικοπολιτικής αντιμετώπισης των ατόμων με αναπηρίες.

Επειδή, η μελέτη αυτή εκπονήθηκε παράλληλα με το δεύτερο μεταπτυχιακό δίπλωμα ειδίκευσης στη Φιλοσοφία του Δικαίου του Πανεπιστημίου μας, είχα τη δυνατότητα να διαπιστώσω και υπό μία φιλοσοφική σκοπιά τα κεφαλαιώδη ζητήματα της ισότητας, της οριοθέτησης των κοινωνικών δικαιωμάτων –εάν αυτά υφίστανται- και να εμβαθύνω σε άλλους νομικούς πολιτισμούς και ,συγκεκριμένα, να μελετήσω

αποφάσεις των ανώτατων δικαστηρίων άλλων πολιτισμών, όπως της Αφρικής και της Ασίας.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον καθηγητή μου κ. Σπύρο Βλαχόπουλο για τις συζητήσεις που είχαμε κατά τη διάρκεια εκπόνησης της διπλωματικής διατριβής, τη συνεχή και ενδελεχή επίβλεψη της μελέτης, την επίπονη διόρθωση αυτής, καθώς και γιατί με ενθάρρυνε να ασχοληθώ με τα κοινωνικά δικαιώματα.

Απόστολος Φαρδής

Αθήνα, Ιούνιος 2017

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ποια ορίζονται ως άτομα με αναπηρίες:

Για να αντιληφθούμε τη δομή της έννοιας της αναπηρίας, θα χρειαστεί να την εντάξουμε σε ένα γενικότερο πλαίσιο. Το πλαίσιο αυτό θα προκύψει από τη συγκριτική ανάλυση των εθνικών νομοθεσιών και των κατευθύνσεων που θέτει το διεθνές δίκαιο κοινωνικής ασφάλειας¹, οι ευρωπαϊκές και διεθνείς συμβάσεις, καθώς και οι διακηρύξεις.

Είναι σαφές ότι σε πολλά δικαϊκά² συστήματα κεντρικό άξονα της προβληματικής αποτελεί ο ορισμός της αναπηρίας. Η λέξη «αναπηρία» έχει μεταβλητό περιεχόμενο, δεν υπάρχει δηλαδή μια αμετακίνητη κανονιστικότητα ως προς την ερμηνεία της, αλλά μία στενή εξάρτηση από τον ορισμό που δίνει ο νομοθέτης στον ανάπηρο³. Η αναπηρία αποτελεί ατομικό πρόβλημα, που όμως έχει αναχθεί σε ζήτημα που αφορά όλη την κοινωνία δεδομένου μάλιστα που το Κράτος αναλαμβάνει μέρος των δαπανών για την οικονομική στήριξη, την παροχή υπηρεσιών υγείας και κάθε άλλης μορφής φροντίδας στους αναπήρους⁴.

¹ Βλ. Κωνσταντίνο Κρεμαλή, Διεθνές και Ευρωπαϊκό Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλειας, Μέρος Α', Διεθνές Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλειας και Συλλογή Βασικών Διεθνών Κειμένων, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996, σελ. 16 επ.

² Κατά τον Γεώργιο Μπαμπινιώτη, Λεξικό των δυσκολιών και των λαθών στη χρήση της Ελληνικής (Αθήνα, Κέντρο Λεξικολογίας, 2014), σελ. 284, «[ο] σωστός τύπος του επιθέτου είναι *δικαϊκός* (ήδη ελληνιστικό), αφού προέρχεται από το αρχ. *δίκαιον*... με παραγωγικό τέρμα *-ικός*. Με αυτό τον τρόπο η λέξη εντάσσεται στις παραγόμενες από επίθετα σε *-αιος* (π.χ. αρχαίος-αρχαϊκός...). Εντούτοις, σε ορισμένους ομιλητές ο παραπάνω μηχανισμός δεν είναι διαφανής, με αποτέλεσμα να σχηματίζουν το επίθετο απευθείας από το θέμα δικαιο- της λέξης *δίκαιο*, προσθέτοντας κατόπιν το παραγωγικό τέρμα *-ικός*, οπότε προκύπτει ο εσφαλμένος τύπος *δικαιικός*...». Πρβλ., ωστόσο, Ιλιάς, Ν', στ. 348-349: «οὐδέ τι πάμπαν / ἤθελε λαὸν ὀλέσθαι Ἀχαιῶν Ἰλιόθι πρό, / ἄλλ'...», και Eustathii, Commentarii ad Homeri Iliadem (Lipsiae: Sumtibus Joann Aug. Gottl. Weigel, 1827), τ. 3^{ος}, σελ. 156: «Ἰστέον δὲ ὅτι κοινότερον μὲν οἱ ὕστερον ὡς ἀπὸ τῆς Ἀχαιῆς Ἀχαιῶν λέγουσιν. οἱ δὲ παλαιοὶ ῥήτορες Ἀχαιῶν δεῖν γράφειν διὰ τῶν δύο ἱ, ὡς καὶ ἀρχαϊκόν, φασι, καὶ γυναικὸν καὶ δικαϊκόν».

³ Βλ. Ἀγγελο Στεργίου, Αναπηρία, Η αναπηρία στη νομοθεσία του Ι.Κ.Α., εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1999, σελ. 2

⁴ Βλ. Prof. S. Nagi, 'The concept and measurement of disability', in Disability policies and governments programs, edited by E. Berkowitz, New York, 1979, σελ. 1

Η έννοια αυτή ,όμως, εξελίσσεται και απηχεί τις εκάστοτε κοινωνικές αντιλήψεις, οι οποίες δομούνται σε ένα σύστημα αξιών κάθε κοινωνίας. Μπορεί η αναπηρία να μην είναι τίποτα περισσότερο από μία φυσική ανισότητα που διαφοροποιεί τους ανθρώπους και η αποκατάστασή της να στηρίζεται στον τρόπο που μια κοινωνία⁵ αντιλαμβάνεται η ίδια την εικόνα της. Για παράδειγμα, στην Αρχαία Ελλάδα η εκ γενετής αναπηρία θεωρούταν ως αντίθετη στη φύση και δεν προστατευόταν⁶. Επομένως, η μεταβλητότητα των κριτηρίων ορισμού των ανάπηρων ατόμων είναι αναπόφευκτη και ο τρόπος προσέγγισης της έννοιας της αναπηρίας δεν μπορεί παρά να είναι ο κοινωνικοπολιτικός⁷. Άλλωστε, η ερμηνεία ενός κανόνα δικαίου δεν γίνεται αφηρημένα, αλλά σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο που, όταν αλλάζει, μπορεί να αλλάξει και η ερμηνεία του κανόνα δικαίου.⁸

Η αναπηρία αποτελεί σχετική έννοια, καθότι ορίζεται σε συνάρτηση με την έννοια που αποδίδει η κοινωνία στον «κανονικό» άνθρωπο. Η κατασκευή κανονικοτήτων οδηγεί στην προστασία όλων εκείνων που διαφέρουν ,όπως εύστοχα έχει επισημανθεί⁹. Ανά κείμενο και συγγραφέα έχουν αποδοθεί διαφορετικοί όροι που επικεντρώνονται είτε στην αδυναμία, όπως ανάπηροι, εμποδιζόμενα άτομα, μειονεκτούντα άτομα, είτε στο είδος της πάθησης, όπως τυφλοί, κωφάλαλοι, παραπληγικοί.

Η συνταγματική κατοχύρωση της αναπηρίας προκρίνει τη λήψη θετικών μέτρων κοινωνικής προστασίας, όμως περιθωριοποιεί κιόλας θα λέγαμε, στο πλαίσιο της λογικής ότι για να σε προστατεύσουμε ως άτομο με ορισμένες σωματικές ή

⁵ Βλ. ό.π. Άγγελος Στεργίου, σελ. 4, με παραπομπή σε H.-J. Sticker, «Handicap et exclusion.La construction sociale du handicap» in S. Paugam, L' exclusion des saviors, Paris,1996, σελ. 311

⁶ Βλ. H. J. Sticker, in Centre Technique national, Handicap et Droit, Colloque, A.D.E.P., 24/25/26 Nov. 1983, σελ. 116

⁷ Βλ. P. Rosanvallon, La nouvelle question sociale, Repenser l'Etat-providence, 1995,σελ. 59 και 170 επ. : Ο Clinton πρότεινε μετά από 2 χρόνια επιδότησης, τα άτομα θα είναι υποχρεωμένα να επαναλάβουν την εργασία τους είτε στον ιδιωτικό τομέα, εφόσον είναι δυνατή η εξεύρεση ανάλογης θέσης, είτε προς όφελος της κοινότητας.

⁸ Βλ. Σπύρο Βλαχόπουλο, Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος, εκδ. Ευρασία, Αθήνα, 2014, σελ. 54 επ.

⁹ Βλ. Α. Ματθαίου, «Η έννοια της αναπηρίας στο δίκαιο κοινωνικής προστασίας», στη μελέτη του ΕΠΙΚΑΥΠ για την κοινωνική προστασία της αναπηρίας, Αθήνα, 1997, σελ. 18

πνευματικές ιδιαιτερότητες, πρέπει πρώτα να σε διαφοροποιήσουμε¹⁰. Ένας γενικός ορισμός αποδίδεται στη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων των Αναπήρων του Ο.Η.Ε. (Απόφαση Γενικής Συνέλευσης υπ'αριθμ. 3447 της 9^{ης} Δεκεμβρίου 1975) όπου ορίζεται ως «ανάπηρο, κάθε πρόσωπο που είναι ανίκανο να επιβεβαιώσει από μόνο του ολικά ή μερικά τις αναγκαιότητες για μια κανονική ατομική και κοινωνική ζωή εξαιτίας μειωμένων σωματικών ή πνευματικών ιδιοτήτων που έχει εκ γενετής ή όχι»¹¹.

Η διεθνής κατηγοριοποίηση των αναπηριών επιχειρήθηκε το 1980 με την International Classification of impairments, disabilities and handicaps του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας (Π.Ο.Υ.) στη Γενεύη¹². Συγκεκριμένα, η ταξινόμηση αυτή εστίασε στη σχετικότητα της έννοιας της αναπηρίας, έννοια που επιδέχεται προσθήκης, μείωσης ή ακόμα και διόρθωσης, και υιοθέτησε ένα τριμερές σχήμα που περιλαμβάνει τις εξής έννοιες: α) τη βλάβη (impairment)¹³, γενικός όρος που εμπεριέχει οποιαδήποτε απομάκρυνση από τη φυσιολογική λειτουργία του σώματος ή του πνεύματος, β) την ανικανότητα (disability), που αναφέρεται στην πλήρη ή μερική αδυναμία του ατόμου να ασκεί τις καθημερινές του δραστηριότητες εξαιτίας κάποιας βλάβης, όπως για παράδειγμα να εργάζεται ή να εξυπηρετεί τις πρωτεύουσες ανάγκες του και γ) τη μειονεξία (handicap), που κρίνεται ως αδυναμία εκπλήρωσης των φυσιολογικών λειτουργιών ενός ατόμου λόγω μίας βλάβης ή ανικανότητας¹⁴.

Όσον αφορά τα άτομα με ειδικές ανάγκες, ο ορισμός τους προέρχεται από ένα συνονθύλευμα νομοθετικών διατάξεων και διεθνών συμβάσεων. Σύμφωνα με το

¹⁰ Βλ. C. Chalaguier, Travail, culture et handicap, 1992, σελ.166 επ. για τη διέλευση από το “δικαίωμα στην διαφορετικότητα” στο “δικαίωμα στην ομοιότητα”.

¹¹ Βλ. Α. Ματθαίου, Αλληλεπίδραση κανόνων δικαίου κοινωνικής ασφάλισης και πρόνοιας στους κλάδους αναπηρίας, γήρατος και οικογενειακών βαρών, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996, σελ. 113

¹² Βλ. Ε. Αναπλιώτου-Βαζαίου, « Η τυποποίηση της έννοιας της αναπηρίας σύμφωνα με τον Π.Ο.Υ.», στη μελέτη ΕΠΙΚΑΥΠ για την κοινωνική προστασία της αναπηρίας, Αθήνα, σελ. 35. Η διεθνής ταξινόμηση των ασθενειών επιχειρήθηκε με βάση το ακόλουθο ερμηνευτικό σχήμα: «αιτιολογία- παθολογία- εκδήλωση της ασθένειας»

¹³ Βλ. ό.π. ,S. Nagi, σελ. 2 . Η έννοια του impairment διακρίνεται από την pathology. Κάθε παθολογία συνεπάγεται βλάβη, δεν ισχύει όμως και το αντίστροφο.

¹⁴ Βλ. ό.π., Ε. Αναπλιώτου-Βαζαίου, σελ. 35-37

άρθρο 32 παρ. 2 του νόμου 1566/1985¹⁵ ως άτομα με ειδικές ανάγκες θεωρούνται τα πρόσωπα τα οποία, από οργανικά, ψυχικά ή κοινωνικά αίτια, παρουσιάζουν καθυστερήσεις, αναπηρίες ή διαταραχές στη γενικότερη ψυχοσωματική κατάσταση ή στις επιμέρους λειτουργίες τους και σε βαθμό που δυσκολεύεται ή παρεμποδίζεται σοβαρά η παρακολούθηση της γενικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης, η δυνατότητα ένταξής τους στην παραγωγική διαδικασία και η αλληλοαποδοχή τους με το κοινωνικό σύνολο¹⁶. Στα άτομα αυτά περιλαμβάνονται ιδίως οι τυφλοί και όσοι έχουν σοβαρές διαταραχές στην όραση, οι κωφοί και βαρήκοοι, όσοι έχουν κινητικές διαταραχές, όσοι έχουν διανοητική καθυστέρηση, όσοι εμφανίζουν δυσκολίες στη μάθηση (δυσλεξία, διαταραχή λόγου) ή είναι δυσπροσάρμοστοι, οι επιληπτικοί, οι χανσενικοί, όσοι πάσχουν από ψυχικές νόσους και συναισθηματικές αναστολές, όσοι πάσχουν από ασθένειες που απαιτούν μακρόχρονη θεραπεία και παραμονή σε νοσηλευτικά ιδρύματα και κάθε άτομο νηπιακής, παιδικής ή εφηβικής ηλικίας που παρουσιάζει διαταραχή της προσωπικότητας από οποιαδήποτε αιτία.

Μία ειδικότερη διάκριση των ατόμων με ειδικές ανάγκες¹⁷ είναι αυτή των «ατόμων με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες» σε σχέση με τα άτομα με αναπηρίες, η οποία επεξηγείται στον νόμο 3699/2008 σχετικά με την ειδική αγωγή και εκπαίδευση των συγκεκριμένων κατηγοριών ατόμων .

Ειδικότερα, από το άρθρο 1 του νόμου 3699/2008 καθίσταται σαφής η διάκριση μεταξύ των μαθητών με αναπηρία και διαπιστωμένες ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες και των μαθητών που απλώς έχουν διαπιστωθεί με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Η πολιτεία δεσμεύεται να διασφαλίζει σε όλους τους πολίτες με αναπηρία

¹⁵ Βλ. Κωνσταντίνο Κρεμαλή, Το δικαίωμα του ατόμου για κοινωνική πρόνοια, Συμβολή στο νομικό προσδιορισμό των κοινωνικών υπηρεσιών, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1991, σελ. 70

¹⁶ Βλ. Άγγελο Στεργίου, Άγγελο Στεργίου, Αναπηρία, Η αναπηρία στη νομοθεσία του Ι.Κ.Α., εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1999, σελ. 120, Οι μη ανταποδοτικές παροχές που εγγυώνται ένα ελάχιστο εισόδημα στην ευάλωτη και εύθραυστη κατηγορία των ατόμων με ειδικές ανάγκες χαρακτηρίζονται ως παροχές «τρίτου τύπου», διότι εκπορεύονται αφενός από την ιδέα της κοινωνικής πρόνοιας και αφετέρου απομακρύνονται από την κλασική της μορφή, γιατί δεν απαιτούν προσωπική εκτίμηση των αναγκών, ούτε προηγούμενη καταβολή εισφορών.

¹⁷ Ως «ειδική ανάγκη», κατά την έννοια της οδηγίας 2000/78, πρέπει να νοείται μειονεκτική κατάσταση, οφειλόμενη, ιδίως, σε μακροχρόνια σωματική, διανοητική ή ψυχική πάθηση η οποία, σε συνδυασμό με διάφορα εμπόδια, μπορεί να παρακωλύσει την πλήρη και αποτελεσματική συμμετοχή του συγκεκριμένου ατόμου στον επαγγελματικό βίο σε ισότιμη βάση με τους λοιπούς εργαζομένους (απόφαση της 1ης Δεκεμβρίου 2016, Daouidi, C 395/15, EU:C:2016:917, σκέψη 42.

και διαπιστωμένες ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες ίσες ευκαιρίες για πλήρη συμμετοχή και συνεισφορά στην κοινωνία, ανεξάρτητη διαβίωση, οικονομική αυτάρκεια και αυτονομία, με πλήρη κατοχύρωση των δικαιωμάτων τους στη μόρφωση, στην κοινωνική και επαγγελματική ένταξη.

Στο άρθρο 3 του ίδιου νόμου¹⁸ παρατίθεται ο ορισμός των ατόμων με αναπηρία και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, που κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί προκειμένου να καταστεί σαφής η διάκριση μεταξύ των δύο κατηγοριών. Συνεπώς, μαθητές με αναπηρία και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες θεωρούνται όσοι εμφανίζουν σημαντικές δυσκολίες μάθησης εξαιτίας νοητικών ή ψυχικών διαταραχών, οι οποίες, σύμφωνα με τη διεπιστημονική αξιολόγηση, επηρεάζουν τη διαδικασία της προσαρμογής στο σχολικό περιβάλλον και της εκμάθησης. Μερικά παραδείγματα που συγκαταλέγονται στην ανωτέρω κατηγορία είναι: μαθητές τυφλοί, αμβλύωπες με χαμηλή όραση, κωφοί, βαρήκοοι και μαθητές με φάσμα αυτισμού¹⁹. Στην ανωτέρω κατηγορία εντούτοις δεν εμπίπτουν οι μαθητές με χαμηλές ή εξαιρετικά υψηλές αποδόσεις εξαιτίας εξωγενών παραγόντων. Αυτοί οι μαθητές, όπως και οι μαθητές με σύνθετες δυσκολίες, όπως παραβατική συμπεριφορά λόγω κακοποίησης, γονεϊκής παραμέλησης ή ενδοοικογενειακής βίας, και οι μαθητές με περισσότερες νοητικές ικανότητες και ταλέντα ανεπτυγμένα για την ηλικία τους ανήκουν στην κατηγορία των ατόμων με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες και όχι με αναπηρία. Με αυτό τον τρόπο διαπιστώνεται πως οι ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες μπορούν να αποδοθούν και σε εξωγενείς παράγοντες, αλλά και να είναι ταυτόχρονα θετικές κλίσεις ή δεξιότητες του ατόμου, όπως η υψηλή νοητική ικανότητα αυτού.

Μία ακόμη εξέχουσα κατηγορία, την οποία θέτει ο συντακτικός νομοθέτης υπό την ειδική φροντίδα του κράτους, αποτελούν οι ανάπηροι και τα θύματα πολέμου του άρθρου 21 παρ. 2 Συντάγματος.

Η έννοια των ανάπηρων πολέμου καθορίζεται με το Ν.Δ. 1044/1971²⁰, το οποίο τροποποιεί τον Α.Ν. 1324/1949 «περί προστασίας και αποκαταστάσεως των

¹⁸ ΦΕΚ Α', 199/2-10-2008

¹⁹ Βλ. Πελαγία Ι. Παπανικολάου, Έρευνα της ActionAid Hellas για την ειδική αγωγή και εκπαίδευση των μαθητών/τριών με αναπηρία στη Χώρα μας, Αθήνα, 2014

²⁰ Βλ. Απόφαση 1179/2014 ΔΕΦΑΘ (Α' Δημοσίευση Νόμος): Το Δικαστήριο, λαμβάνοντας υπόψη ότι η ανάκληση της νομαρχιακής απόφασης με την οποία παραχωρήθηκε στον εκκαλούντα άδεια εκμετάλλευσης του 1/4 μεριδίου του κυλικείου που βρίσκεται στον περιβάλλοντα χώρο του

Αναπήρων Πολέμου Οπλιτών και Θυμάτων Πολέμου», και ειδικότερα στο άρθρο 1 ορίζονται ως ανάπηροι πολέμου οι οπλίτες των Ενόπλων Δυνάμεων και των Σωμάτων Ασφαλείας, οι υπάλληλοι στο σιδηροδρομικό δίκτυο και οι ιδιώτες (εν διατεταγμένη στρατιωτική υπηρεσία ή συμμετάσχοντες στους Εθνικούς αγώνες μετά το 1903) που λαμβάνουν πολεμική σύνταξη²¹ είτε λόγω τραυματισμού σε πόλεμο είτε εν γένει σε ένοπλους αγώνες της χώρας είτε κατά τη συμμετοχή τους στις επιχειρήσεις στην Κορέα είτε τέλος εξαιτίας νοσημάτων, απότοκων της συμμετοχής τους στους παραπάνω αγώνες. Την ίδια στιγμή ως θύματα πολέμου νοούνται σύμφωνα με το άρθρο 2 Ν.Δ. 1044/1971 τα μέλη των οικογενειών που λαμβάνουν πολεμική σύνταξη όσων έπεσαν στη μάχη ή εξαφανίσθηκαν και τα λαμβάνοντα πολεμική σύνταξη μέλη των οικογενειών των αποβιωσάντων αναπήρων πολέμου²². Στους παραπάνω προστέθηκαν με το άρθρο 1 του νόμου 1043/1980 όσοι τραυματίστηκαν ή νόσησαν εξαιτίας διατεταγμένης υπηρεσίας στην Κύπρο.

Πρωτοδικείου, στηρίζεται, στο γεγονός ότι, κατά το χρόνο της παραχώρησής του στον εκκαλούντα, δεν είχε παρέλθει η τριετία από την παραίτησή του από την άδεια εκμετάλλευσης του περιπτέρου που του είχε παραχωρηθεί σε Κοινότητα άλλου Νομού, σύμφωνα με τις διατάξεις του αρ. 5 §1 εδάφ. Α' του Ν.1043/80, ήτοι, έλλειψη νόμιμης προϋπόθεσης που, κατά τη διάταξη του αρ.14 του ν.δ 1044/71, πρέπει να συντρέχει προκειμένου να τύχει αποκαταστάσεως ο ανάπηρος, κρίνει ότι, το γεγονός αυτό δικαιολογεί, κατ' αρχήν, την ανάκληση της ανωτέρω πράξης παραχώρησης που εκδόθηκε παρά την ανυπαρξία των νομίμων προϋποθέσεων. Πλην, όμως, η ανάκληση της παραχώρησης στον εκκαλούντα του ως άνω κυλικείου έλαβε χώρα μετά την παρέλευση 12 περίπου ετών, χρονικό διάστημα, κατά το οποίο, διαμορφώθηκε ορισμένη οικονομική κατάσταση για τον εκκαλούντα για την αντιμετώπιση των βιοτικών του αναγκών και των δαπανών που απαιτούνται, ενόψει της εξαιρετικά βεβαρημένης υγείας του (νεφροπαθής, εγχείρηση ανοιχτής καρδιάς, προβλήματα όρασης) και το οποίο, ενόψει τούτου, υπερβαίνει τον εύλογο χρόνο, κατά παραδοχή του σχετικού βάσιμου λόγου της έφεσης, χωρίς να προκύπτει ότι συντρέχει, στην προκειμένη περίπτωση, λόγος δημοσίου συμφέροντος που επιβάλλει την ανάκληση της πράξης παραχώρησης ή αιτιολογημένη κρίση της διοίκησης ότι η χορήγηση της άδειας οφείλεται σε δόλια ενέργεια του εκκαλούντος. Επομένως, μη νόμιμα ανακλήθηκε η απόφαση του Νομάρχη, με την οποία παραχωρήθηκε στον εκκαλούντα το δικαίωμα εκμετάλλευσης του μεριδίου του ως άνω κυλικείου, έσφαλε δε η εκκαλουμένη απόφαση, με την οποία κρίθηκε το αντίθετο.

²¹ Βλ. Αρχοντή Καμπάντα, Οι προϋποθέσεις συνταξιοδότησης μετά το νόμο 4336/2015, ΕΠΙΘ-ΙΚΑ, 2016, σελ. 389

²² Βλ. Απόφαση 1643/2012 ΑΠ (Α' Δημοσίευση Νόμος, ΔΕΕ 2013/386): Πρόσληψη των υπαγόμενων στην προστασία και την ευνοϊκή μεταχείριση του νόμου ν. 2643/1998. Τα πρόσωπα αυτά κατατάσσονται σε διάφορες κατηγορίες, μεταξύ των οποίων και οι λαβόντες μέρος στην εθνική αντίσταση και τα τέκνα τους που αποτελούν ιδιαίτερη και αυτοτελή κατηγορία προστατευομένων προσώπων, χωρίς άλλη περαιτέρω προϋπόθεση. Η ρύθμιση αυτή δεν αντίκειται στη συνταγματική αρχή της ισότητας.

Αξίζει να αναφερθεί και η κατηγορία των αναπήρων εξαιτίας εργατικών ατυχημάτων, καθότι υπάρχει πλούσια νομολογία²³ τόσο παλαιότερη όσο και νεότερη σχετικά. Η έννοια του ατυχήματος αποδίδεται στο άρθρο 8 παρ. 4 και 34 παρ. 1 του Α.Ν. 1846/1951 σχετικά με τις κοινωνικές ασφαλίσεις ως «το εν τη εργασία ή εξ αφορμής ταύτης βίαιο συμβάν και η επαγγελματική ασθένεια». Γενικά, ως εργατικό ατύχημα²⁴ χαρακτηρίζεται ο θάνατος ή η ανικανότητα του ασφαλισμένου για εργασία που προκλήθηκε από ένα βίαιο περιστατικό που έγινε κατά την εκτέλεση της εργασίας του ή εξαιτίας αυτής. Ως τέτοιο περιστατικό θεωρείται κάθε βίαιο εξωτερικό γεγονός που προκάλεσε την πάθηση ή βλάβη ή την επιδείνωση προϋπάρχουσας νόσου, εφόσον έγινε κατά την εκτέλεση της εργασίας ή με αφορμή αυτή και συνδέεται με την εργασία άμεσα ή έμμεσα με σχέση αιτίου και αποτελέσματος.

Στο σημείο αυτό προβάλλει αδήριτη η ανάγκη να αναφερθούμε σε περιπτώσεις αναπηρίας με άξονα το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τη νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής ΔΕΕ)²⁵. Το ΔΕΕ έχει

²³ Βλ. ενδεικτικά Αποφάσεις Σ.τ.Ε. με αριθμό 2464/1977, 4697/1983 και 1768/1993, όπως εμφανίζονται στον επίσημο διαδικτυακό ιστότοπο του Συμβουλίου της Επικρατείας, www.adjustice.gr

²⁴ Βλ. ΙΚΑ εγκύκλιος Αρ.45/24.6.2010 «Εργατικό Ατύχημα» ως βασική και συμπληρώνεται από την εγκύκλιο ΕΦΚΑ 13/2017 (09-03-2017), όπως ανατυπώθηκε από τον επίσημο διαδικτυακό ιστότοπο www.efka.gr στις 12 Ιουνίου 2017.

²⁵ Η πλέον πρόσφατη απόφαση του ΔΕΕ αφορά την απόφαση του δευτέρου τμήματος του Δικαστηρίου της 9ης Μαρτίου 2017 στην υπόθεση C-406/2015, με αντικείμενο την αίτηση προδικαστικής αποφάσεως δυνάμει του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, που υπέβαλε το Varhoven administrativen sad (Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο, Βουλγαρία) με απόφαση της 16ης Ιουλίου 2015, η οποία περιήλθε στο Δικαστήριο στις 24 Ιουλίου 2015. Το ζήτημα που κρίθηκε αναφορικά με το άρθρο 7, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78/ΕΚ του Συμβουλίου, της 27ης Νοεμβρίου 2000, για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία, θεωρούμενο υπό το πρίσμα της Συμβάσεως των Ηνωμένων Εθνών για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία, η οποία εγκρίθηκε εξ ονόματος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας με την απόφαση 2010/48/ΕΚ του Συμβουλίου, της 26ης Νοεμβρίου 2009, και σε συνδυασμό με τη γενική αρχή της ίσης μεταχειρίσεως, η οποία κατοχυρώνεται με τα άρθρα 20 και 21 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αν επιτρέπει κανονιστική ρύθμιση κράτους μέλους, όπως η επίμαχη στην υπόθεση της κύριας δίκης, η οποία παρέχει στους μισθωτούς που πάσχουν από ορισμένα είδη αναπηρίας ειδική προληπτική προστασία σε περίπτωση απολύσεως, χωρίς, ωστόσο, να παρέχει αντίστοιχη προστασία στους δημοσίους υπαλλήλους που πάσχουν από τα ίδια είδη αναπηρίας, τούτο δε υπό τον όρον ότι δεν διαπιστώνεται παραβίαση της αρχής της ίσης μεταχειρίσεως, όρο τη συνδρομή του οποίου απόκειται στο αιτούν δικαστήριο να ελέγξει. Το δικαστήριο εκτίμησε ότι η υποχρέωση σεβασμού του δικαίου της Ένωσης επιτάσσει τη διεύρυνση του πεδίου εφαρμογής των εθνικών κανόνων προστασίας των μισθωτών που πάσχουν από συγκεκριμένο είδος αναπηρίας, ούτως ώστε οι προστατευτικοί αυτοί κανόνες να καταλαμβάνουν και τους πάσχοντες από το ίδιο είδος αναπηρίας δημοσίους υπαλλήλους. Η απόφαση ανατυπώθηκε από www.curia.europa.eu στις 12 Ιουνίου 2017.

κάνει δεκτή τη μόνιμη οσφυαλγία ως περίπτωση που περιλαμβάνεται στο πεδίο προστασίας των ατόμων με αναπηρία (C-335/11 και C-337/11 HK Danmark)²⁶. Η έννοια ,βέβαια, της ειδικής ανάγκης είχε ήδη από την απόφαση ΔΕΕ C-13/05, Navas, σκ. 43²⁷ αποκτήσει έναν ορισμό. Το ΔΕΕ αναφέρει ότι η ειδική ανάγκη είναι η μειονεκτικότητα, οφειλόμενη, ιδίως, σε πάθηση φυσική, διανοητική ή ψυχική, κωλύουσα τη συμμετοχή του συγκεκριμένου ατόμου στον επαγγελματικό βίο. Ενώ, προσφάτως έκρινε με την απόφασή του (C-354/13, FOA, Karsten Kaltoft)²⁸ ότι και ορισμένες περιπτώσεις ατόμων που πάσχουν από παχυσαρκία εμπίπτουν στο προστατευτικό πεδίο των ατόμων με αναπηρίες.

Σε διεθνές επίπεδο, πραγματοποιήθηκαν προσπάθειες ενίσχυσης της προστασίας από τον Ο.Η.Ε. με τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων των Πνευματικά Καθυστερημένων της 20^{ης} Δεκ. 1971 (Declaration des droits du deficient mental) και τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων των Ανάπηρων Ατόμων της 9^{ης} Δεκ. 1975

²⁶ Απόφαση του ΔΕΕ (δεύτερο τμήμα) της 11ης Απριλίου 2013 [αιτήσεις του Søren og Handelsretten (Δανία) για την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως] — HK Danmark, ενεργούσα για λογαριασμό της Jette Ring κατά Dansk almenntilrettet Boligselskab (C-335/11), HK Danmark, ενεργούσα για λογαριασμό της Lone Skouboe Werge κατά Dansk Arbejdsgiverforening, ενεργούσα για λογαριασμό της Pro Display A/S, υπό εκκαθάριση (C-337/11). Περίληψη της απόφασης στο <http://curia.europa.eu>.

²⁷ Απόφαση του ΔΕΕ (τμήμα μείζονος συνθέσεως) της 11ης Ιουλίου 2006. Sonia Chacón Navas κατά Eurest Colectividades SA. Αίτηση για την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως: Juzgado de lo Social nº 33 de Madrid - Ισπανία. Υπόθεση C-13/05. Κρίσιμη σκέψη με αριθμό 43: Σκοπός της οδηγίας 2000/78 είναι η περιστολή ορισμένων μορφών δυσμενούς διακρίσεως όσον αφορά την απασχόληση και την εργασία. Στο πλαίσιο αυτό, η έννοια της «ειδικής ανάγκης» υποδηλώνει μειονεκτικότητα, οφειλόμενη, ιδίως, σε πάθηση φυσική, διανοητική ή ψυχική, κωλύουσα τη συμμετοχή του συγκεκριμένου ατόμου στον επαγγελματικό βίο. Το ΔΕΕ διευκρίνισε ότι ο νομοθέτης σκοπίμως επέλεξε το όρο «ειδική ανάγκη» στο άρθρο 1 της Οδηγίας, όρο διαφορετικό από εκείνον της «ασθένειας». Ακριβώς, για να αποφευχθεί η εξομοίωση των δύο εννοιών.

²⁸ Απόφαση του ΔΕΕ (τέταρτο τμήμα) της 18^{ης} Δεκεμβρίου 2014 στην υπόθεση με αριθμό C-354/13 Fag og Arbejde (FOA), που ενεργεί για λογαριασμό του Karsten Kaltoft, κατά Kommunernes Landsforening (KL), που ενεργεί για λογαριασμό του Billund Kommune, Σκ. 59: Σε περίπτωση όμως που, υπό δεδομένες συνθήκες, η παχυσαρκία του οικείου εργαζομένου συνεπάγεται μειονεκτικότητα, οφειλόμενη ιδίως σε σωματική, διανοητική ή ψυχική πάθηση, η οποία σε συνδυασμό με διάφορους περιορισμούς μπορεί να παρακωλύσει την πλήρη και αποτελεσματική συμμετοχή του ως άνω προσώπου στον επαγγελματικό βίο σε ισότιμη βάση με τους λοιπούς εργαζομένους και εφόσον η μειονεκτικότητα αυτή έχει μακροχρόνιο χαρακτήρα, τότε η εν λόγω παχυσαρκία εμπίπτει στην κατά την οδηγία 2000/78 έννοια της «αναπηρίας» (βλ., επ' αυτού, απόφαση HK Danmark, EU:C:2013:222, σκέψη 41). Σκ. 60: Αυτό συμβαίνει ιδίως σε περίπτωση που η παχυσαρκία του εργαζομένου παρακωλύει την πλήρη και αποτελεσματική συμμετοχή του στον επαγγελματικό βίο σε ισότιμη βάση με τους λοιπούς εργαζομένους εξαιτίας μειωμένης κινητικότητας ή της εμφανίσεως σε αυτόν παθολογικών καταστάσεων που δεν του επιτρέπουν να εκτελέσει την εργασία του ή του προκαλούν δυσχέρειες κατά την άσκηση της επαγγελματικής του δραστηριότητας.

(Declaration des droits des personnes handicapées). Ο τρόπος που διαπιστώνεται η έννοια της αναπηρίας στη Διακήρυξη του 1975 επικεντρώνεται στις συνέπειες (effects) που προκαλεί η βλάβη της υγείας στο άτομο και όχι στη βιοποριστική ικανότητα. Συγκεκριμένα, ως ανάπηρος ορίζεται «κάθε άτομο που είναι ανίκανο να αναλάβει μόνο του όλες ή μέρος των ατομικών και φυσιολογικών αναγκών της ζωής του και αυτό από ανεπάρκεια φυσικών ή διανοητικών ικανοτήτων»²⁹. Μεταξύ, άλλων απαριθμούνται στην εν λόγω Διακήρυξη δικαιώματα, άξια καθολικού σεβασμού, όπως το δικαίωμα σε κατάλληλη μεταχείριση, το δικαίωμα σε μέτρα διασφάλισης της ανεξαρτησίας και στο σεβασμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Η ανάγκη προστασίας των αναπήρων αποτυπώνεται και σε άλλα νομικά κείμενα του Ο.Η.Ε. , όπως η Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (Ο.Δ.Α.Δ.) του 1948³⁰. Στο άρθρο 25 της Ο.Δ.Α.Δ. γίνεται λόγος για την απόλαυση του δικαιώματος για τον καθένα και την οικογένειά του σε ένα βιοτικό επίπεδο, ικανό να εξασφαλίσει τη υγεία και την ευημερία και ειδικότερα την τροφή , τον ρουχισμό, την κατοικία, την ιατρική περίθαλψη όπως και τις απαραίτητες κοινωνικές υπηρεσίες³¹. Θεσπίζει ακόμη το δικαίωμα σε ασφάλιση για την αναπηρία σύμφωνα με το άρθρο 25 παρ. 1 εδ. β' της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων , το οποίο θέτει το πεδίο προστασίας, σε συνδυασμό με το άρθρο 2 της Ο.Δ.Α.Δ του δικαιώματος για δίκαιη και ίση μεταχείριση, που απαγορεύει τις διακρίσεις κατά την ενάσκηση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των ανθρώπων³².

²⁹ Βλ. ό.π. Άγγελο Στεργίου, σελ. 60 επ., παραπομπή σε P. Kohler, Sozialpolitische und sozialrechtliche Aktivitäten in den Vereinten Nationen, Nomos, Baden-Baden, 1987, σελ. 630

³⁰ Υιοθετήθηκε με την από 10.12.1948 υπ' αριθμ. 217 Α(ΙΙΙ) απόφαση της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών (UN Document A/810, p. 71 (1948)) και Το προσχέδιο γράφτηκε από τον Τζων Πήτερς Χάμφρεϋ από τον Καναδά, με τη βοήθεια της Ελέανορ Ρούσβελτ από τις ΗΠΑ, του Ρενέ Κασίν από τη Γαλλία, του Π. Σ. Τσάγκ από την Κίνα.

³¹ Βλ. Nations Unies, Les droits de l' homme et l' invalidité, New York, 1993, σελ. 5.

³² Βλ. M. Bélanger, Droit International de la Santé, Economica Paris, σελ. 279 για τη διεθνή προστασία των ανάπηρων παιδιών. Ο Ο.Η.Ε. ασχολήθηκε και με τη διασφάλιση μιας κατάλληλης προστασίας στα ανάπηρα παιδιά. Η Πέμπτη Αρχή της Σύμβασης για τα δικαιώματα του παιδιού (Declaration of the rights of the child) του 1959 προβλέπει ειδική φροντίδα για τα ανάπηρα παιδιά. Μάλιστα, αποδέκτης είναι το παιδί που έχει όχι μόνο φυσική ή πνευματική αναπηρία, αλλά και το παιδί με κοινωνική αναπηρία (the child who is physically, mentally or socially handicapped).

Αναφορικά με την προστασία των ανάπηρων παιδιών, η Διεθνής Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού του 1989³³ (Declaration of the rights of the child) προβλέπει ειδική μέριμνα για τα παιδιά που έχουν φυσική, σωματική ή κοινωνική αναπηρία («the child who is physically, mentally or socially handicapped»), ενώ και από τα άρθρα 9 και 11 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Μορφωτικά Δικαιώματα της 19^{ης} Δεκεμβρίου 1966, το οποίο κυρώθηκε στην Ελλάδα με το νόμο 1532/1985, συνεπάγεται η προστασία των ατόμων με ειδικές ανάγκες³⁴.

Η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας, από την άλλη πλευρά, συμπεριέλαβε την έννοια της αναπηρίας στις Διεθνείς Συμβάσεις Εργασίας 37 (Βιομηχανία) και 38 (Γεωργία) του 1933³⁵. Οι εν λόγω Συμβάσεις ορίζουν τη γενική αναπηρία (generally in capacitated for work) ως γενική ανικανότητα βιοπορισμού . Η δε σύνταξη αναπηρίας χορηγείται, επειδή οι ενδιαφερόμενοι δεν μπορούν να αποκομίσουν από την εργασία τους ένα αξιόλογο εισόδημα.³⁶

Η ασφάλιση αναπηρίας το 1933 δεν κάλυπτε τους μερικώς ανάπηρους, δηλαδή αυτούς που είχαν μειωμένη ικανότητα για εργασία και για τους οποίους δεν υπήρχαν και οι αντίστοιχες θέσεις στο εργασιακό επίπεδο. Το κενό νόμου, όμως, ήρθε να καλύψει η Σύσταση 67 του 1944, που πρότεινε σε Παράρτημά της τη διασύνδεση της θέσης του πάσχοντος στην αγορά εργασίας με τις παροχές αναπηρίας. Η συγκεκριμένη πρωτοβουλία αποτέλεσε και την απαρχή της συγκεκριμένης θέασης της αναπηρίας.

³³ Η Διεθνής Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού υιοθετήθηκε ομόφωνα από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών στις 20 Νοεμβρίου του 1989. Έως σήμερα έχει επικυρωθεί από 193 χώρες, ενώ δεν την έχουν επικυρώσει δύο. Η Ελλάδα την κύρωσε στις 2 Δεκεμβρίου του 1992 με το νόμο 2101/1992 (ΦΕΚ 192/τ. Α').

³⁴ Βλ. Βασίλη Ν. Φασουλή, Τα δικαιώματα του παιδιού, Ιστορική διάσταση, σύγχρονη εξέλιξη και η διεθνής σύμβαση για τα δικαιώματα του παιδιού, Μέρος 3^ο : Η διεθνής σύμβαση για τα δικαιώματα του παιδιού, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2015

³⁵ Η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας ιδρύθηκε το 1919 με τη Συνθήκη των Βερσαλλιών , με την πεποίθηση ότι η ειρήνη μπορεί να διατηρηθεί μόνο αν στηρίζεται στην κοινωνική δικαιοσύνη. Στόχος της είναι η αντιμετώπιση της αδικίας, της εκμετάλλευσης και της φτώχειας και η προώθηση ανθρώπινων συνθηκών εργασίας. Παραπομπή στον επίσημο διαδικτυακό ιστότοπο www.ilo.org

³⁶ Βλ. Αθανάσιο Γ. Ράϊκο, Συνταγματικό Δίκαιο, Θεμελιώδη Δικαιώματα, τόμος 3^{ος}, 4^η έκδοση, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη ,Αθήνα, 2011,σελ. 92

Μεταγενέστερα, επίσης στο πεδίο του εργατικού δικαίου δίνεται ο ορισμός της αναπηρίας στη Διεθνή Σύμβαση Εργασίας 102 του 1952³⁷, όπου στο άρθρο 54 ως αναπηρία θεωρείται η ορισμένου βαθμού ανικανότητα άσκησης επαγγελματικής δραστηριότητας, όταν η ανικανότητα αυτή είναι διαρκής ή εξακολουθεί να υφίσταται μετά την παύση της καταβολής του επιδόματος ασθένειας. Εξετάζοντας και τη Διεθνή Σύμβαση Εργασίας 128 του 1967³⁸ μπορούμε να καταλήξουμε ότι η έννοια της αναπηρίας περιλαμβάνει την ανικανότητα άσκησης μιας οποιασδήποτε επαγγελματικής δραστηριότητας σε κάποιο βαθμό, όταν η αδυναμία αυτή υπάρχει περίπτωση να είναι διαρκής ή όταν εξακολουθεί να υπάρχει και μετά τη λήξη μιας ορισμένης περιόδου προσωρινής ή αρχικής ανικανότητας.

Τον ίδιο χρόνο υιοθετήθηκε και η Σύσταση 131 που ορίζει τον κίνδυνο της αναπηρίας ως «ανικανότητα άσκησης μιας επαγγελματικής δραστηριότητας, από την οποία πορίζεται κανείς μια αρκετά σημαντική αμοιβή» και αναγνωρίζει συνταξιοδοτικό δικαίωμα και για τις περιπτώσεις μερικής αναπηρίας. Σε αυτό το σημείο μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι κρίσιμη είναι η πρόληψη (prevention), διότι η αποτροπή πραγματοποίησης κινδύνων εγγυάται την προσωπική ασφάλεια των ατόμων καλύτερα από μία παθητική πολιτική καταβολής επιδομάτων³⁹. Ανεξάρτητα όμως από την προσωπική ασφάλεια, η αναπηρία διαθέτει και μία άλλη όψη, αυτή της κοινωνικής αναπηρίας, η οποία συνεπάγεται δυσμενή θέση στην αγορά εργασίας. Ειδικότερα, αποστολή του θεσμού είναι η παροχή ασφάλειας στα άτομα και τις οικογένειές τους, με την έννοια ότι το επίπεδο και η ποιότητα ζωής δεν θα διαταραχθούν σοβαρά εξαιτίας της επέλευσης ενός κοινωνικού-ασφαλιστικού κινδύνου⁴⁰.

³⁷ Η Διεθνή Σύμβαση Εργασίας 102 του 1952 κυρώθηκε από την Ελλάδα με το νόμο 3251/1955 (ΦΕΚ 140/Α/02-06-1955).

³⁸ Η Διεθνή Σύμβαση Εργασίας 128 του 1967 για τις «παροχές αναπηρίας, γήρατος και επιζώντων», αριθμός συνόδου 51 και έτος συνόδου 1967 (29/06/1967).

³⁹ Μεταγενέστερα ο Κανονισμός 651/2014 σχετικά με τις επιτρεπτές κρατικές ενισχύσεις (άρθρο 2 περ. 3β) όρισε ρητώς ως «εργαζόμενο με αναπηρία» (κατ' επανάληψη του ορισμού που απέδωσε το ΔΕΕ στο πλαίσιο της Οδηγίας 2000/78) «κάθε άτομο με μακροχρόνιες σωματικές, νοητικές, πνευματικές ή αισθητηριακές βλάβες, οι οποίες συνδυασμό με διάφορα εμπόδια μπορούν να δυσχεράνουν την πλήρη και αποτελεσματική συμμετοχή του στο εργασιακό περιβάλλον σε ισότιμη βάση με τους άλλους εργαζομένους». Αυτό είναι, μέχρι σήμερα, και το μόνο δεσμευτικό ενωσιακό νομικό κείμενο που περιλαμβάνει ορισμό της αναπηρίας.

⁴⁰ Βλ. Άγγελο Στεργίου, Αναπηρία, Η αναπηρία στη νομοθεσία του Ι.Κ.Α., εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1999, σελ.21

Συμπερασματικά, ως προς τον ορισμό⁴¹ της έννοιας της αναπηρίας αναδεικνύεται σε πρώτο λόγο η σημασία της μεταβλητότητας του ορισμού ανά ιστορική εποχή και κοινωνία, ενώ παράλληλα στο νομικό μας σύστημα ο ορισμός του αναπήρου εξαρτάται στενά από τη νομοθετική ρύθμιση. Η αναπηρία απηχεί κοινωνικές αντιλήψεις και εκλαμβάνεται σε σχέση με τον τρόπο που η ίδια η κοινωνία βλέπει την εικόνα της. Άλλωστε, η αναπηρία ορίζεται ως η ανικανότητα να επιβεβαιώσει κανείς από μόνος του ολικά ή μερικά τις αναγκαιότητες για μια «κανονική» ατομική και κοινωνική ζωή, εξαιτίας μειωμένων σωματικών ή πνευματικών ιδιοτήτων που έχει εκ γενετής ή όχι, και για το λόγο αυτό προστατεύονται ως ιδιαίτερη ομάδα ατόμων με το κοινωνικό δικαίωμα⁴² που ιδρύει το άρθρο 21 παρ. 6 του ισχύοντος Συντάγματος.

Η δε διάκριση σε κατηγορίες αποδίδεται είτε στην αίτια προέλευσης της αναπηρίας, όπως ανάπηροι εξαιτίας εργατικού ατυχήματος ή εξαιτίας πολέμου και ενόπλων συρράξεων, είτε στο είδος της πάθησης που μπορεί να είναι σωματική, όπως για παράδειγμα τυφλοί ή κωφάλαλοι άνθρωποι, ή ψυχική ιδιαιτερότητα, όπως οι πνευματικά καθυστερημένοι.

Τέλος, σε κάθε περίπτωση πραγματοποιείται η διάκριση ως προς το ποσοστό και τη διάρκεια της αναπηρίας, αν δηλαδή η αναπηρία είναι πλήρης, μερική ή συνήθης και διαρκής ή πρόσκαιρη με αντίστοιχες κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις, ενώ στο σημείο αυτό εντοπίζεται η σχέση της αναπηρίας και με τη δυνατότητα άσκηση κάποιας επαγγελματικής δραστηριότητας⁴³.

⁴¹ Βλ. John Rawls, Θεωρία της Δικαιοσύνης, επίμετρο Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου, εκδ. Πόλις, 2001, σελ. 81 και 166. Οι ορισμοί και οι αναλύσεις του νοήματος δεν κατέχουν κάποια ειδική θέση. Ο ορισμός δεν είναι παρά ένα επινόημα που χρησιμεύει στην οργάνωση της γενικής δομής της θεωρίας. Από τη στιγμή που θα έχει πια τεθεί το συνολικό πλαίσιο, οι ορισμοί παύουν να απολαμβάνουν κάποιου ειδικού καθεστώτος και, ως εκ τούτου, διατηρούν την ισχύ τους ή καταρρέουν μαζί με την ίδια τη θεωρία. Εξάλλου, η αξία ενός ορισμού εξαρτάται από την ορθότητα της απορρέουσας θεωρίας. Ένας ορισμός από μόνος του δεν μπορεί να επιλύσει κανένα θεμελιώδες ζήτημα.

⁴² Βλ. Αριστόβουλο Μάνεση, Συνταγματικά Δικαιώματα, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1981, σελ. 20 επ., Σωτήριο Ρίζο, «Η ένταση μεταξύ κράτους δικαίου και κοινωνικού κράτους ως συνταγματικό πρόβλημα, ΤοΣ, 2/1984, σελ. 160 επ., Κ. Μαυριάς, «Τα κοινωνικά δικαιώματα στο Σύνταγμα του 1975», Ιστορικός, ιδεολογικός και πολιτικός προσδιορισμός, στο κείμενο εισηγήσεων Α' Συνεδρίου Ενώσεως Ελλήνων Συνταγματολόγων, σελ. 183, Αντώνη Μανιτάκη, Κράτος Δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1994, σελ. 113 και 235

⁴³ Βλ. Άγγελο Στεργίου, Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης, Β' έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2014, σελ. 590 επ.

Εξάλλου, δεν θα πρέπει να λησμονείται ότι τα άτομα με αναπηρίες αποτελούν τη μεγαλύτερη μειονότητα στον πλανήτη μας, καθώς γύρω στο 15% του παγκόσμιου πληθυσμού αντιμετωπίζουν κάποιου είδους αναπηρίας⁴⁴. Ο κίνδυνος βέβαια αυξάνεται στις αναπτυσσόμενες χώρες. Από το ποσοστό αυτό, μεταξύ 110 εκατομμυρίων και 190 εκατομμυρίων ανθρώπων παγκοσμίως αντιμετωπίζουν σοβαρές αναπηρίες.

⁴⁴ Πηγή: www.worldbank.org, Ανάκτηση: 12/02/2017. Σύμφωνα με τις διεθνείς στατιστικές, το 15% του πληθυσμού του δυτικού κόσμου πάσχουν από κάποια μορφή αναπηρίας.

II. ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

A. Η προστασία στην ελληνική έννομη τάξη

Με το δημοψήφισμα της 13^{ης} Απριλίου 1924 από την Δ' Συντακτική Εθνοσυνέλευση επικυρώθηκε από το εκλογικό σώμα η απόφαση αυτής «περί εκπτώσεως της Δυναστείας και ανακηρύξεως της Δημοκρατίας» και εγκαθιδρύθηκε προεδρευόμενη δημοκρατία. Στο Σύνταγμα του 1927 θεσπίστηκαν δύο νέα κοινωνικά δικαιώματα ή δικαιώματα «δεύτερης γενιάς», όπως συνηθίζεται να λέγονται, η προστασία της εργασίας από το Κράτος (άρθρο 22) και η ιδιαίτερη προστασία του γάμου από το Κράτος, ενώ παράλληλα προβλέφθηκε η ειδική φροντίδα των «πολυμελών» οικογενειών (άρθρο 24). Τα εν λόγω δικαιώματα άρχισαν να εμφανίζονται μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο ενόψει της ανόδου της εργατικής τάξης και των κοινωνικών διεκδικήσεων αυτής, προκειμένου να προληφθεί μια επαναστατική έκρηξη⁴⁵.

Στη συνέχεια, με το Σύνταγμα του 1952 υπονομεύθηκαν τα δικαιώματα που έχουν πολιτική σημασία και τα κοινωνικά δικαιώματα και έτσι παρατηρήθηκε οπισθοδρόμηση στην προστασία τους⁴⁶. Ο δε Θ. Τσάτσος έγραφε ότι παρ' όλη τη μη αναγραφή της στο Σύνταγμα του 1952, η αρχή του κοινωνικού κράτους αποτελούσε «γνώρισμα του διέποντος την πολιτείαν πνεύματος»⁴⁷. Στο Σύνταγμα του 1975 η κατοχύρωση της αρχής είναι βέβαια και μάλιστα *ab initio*, και πριν δηλαδή από την πανηγυρική της επιβεβαίωση από τον αναθεωρητικό νομοθέτη το 2001⁴⁸. Το εν ισχύ Σύνταγμα 1975/1986/2001 περιλαμβάνει τον πλέον πλήρη κατάλογο ατομικών και

⁴⁵ Βλ. Δημήτρη Τσάτσο, Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Γ', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1988, σελ. 81 επ.

⁴⁶ Βλ. Κώστα Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2006, σελ. 8 επ.

⁴⁷ Βλ. Θεμιστοκλή Τσάτσο, Το πρόβλημα της ερμηνείας εν τω συνταγματικό δικαίω, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1970, σελ. 270 επ.

⁴⁸ Βλ. Γιώργο Κατρούγκαλο, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 2011, σελ. 73 επ.

κοινωνικών δικαιωμάτων συγκριτικά με όλα τα προΐσχύσαντα⁴⁹ και έδειξε τον δρόμο για τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001. Το δεύτερο μέρος του Συντάγματος⁵⁰ αναθεωρήθηκε κατά τη δεύτερη αναθεώρηση του Συντάγματος 1975, το έτος 2001.

Στην αναθεώρηση αυτή κατοχυρώθηκαν τα κοινωνικά δικαιώματα για την προστασίας των ατόμων με αναπηρίες⁵¹. Από τα είκοσι δύο άρθρα του Δευτέρου Μέρους του Συντάγματος (άρθρα 4 έως 25) αναθεωρήθηκαν το 2001 τα δεκατέσσερα (άρθρα 4,5,6,7,10,12,14,15,17,19,21,22,24,25), ενώ προστέθηκαν τα άρθρα 5Α και 9Α. Μεταξύ των σημείων που αναθεωρήθηκαν με το Ψήφισμα της 6^{ης} Απριλίου 2001 της Ζ' Αναθεωρητικής Βουλής, περιλαμβάνεται το άρθρο 21 του ισχύοντος Συντάγματος (οικογένεια, γάμος, περίθαλψη, άστεγοι) ως προς τις παραγράφους 5 και 6 αυτού, δηλαδή μεταξύ άλλων καθιερώθηκε η προστασία των ατόμων με αναπηρίες με μέτρα που εξασφαλίζουν την αυτονομία, την επαγγελματική ένταξη και τη συμμετοχή τους στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας.⁵²

Η αναθεώρηση του 2001 χαρακτηρίσθηκε ως βεβαιωτική αναθεώρηση⁵³, διότι ενσωμάτωνε τις κοινωνικές εξελίξεις, που είχαν ήδη συντελεσθεί σε θεωρητικό-νομολογιακό επίπεδο και σε επίπεδο κοινής νομοθεσίας ή διεθνών συμβάσεων, ήδη κυρωθεισών με νόμο. Η συμβολή του εικοστού αιώνα προς τη διαλεκτική υπέρβαση του αστικού φιλελευθερισμού συντελέστηκε με την εισαγωγή του «κράτους πρόνοιας» και τη μετάβαση από το αστυνομικό κράτος στο παρεμβατικό-παροχικό κράτος, το οποίο ενισχύθηκε στον μεσοπόλεμο και εδραιώθηκε υπό το κεϋνσιανό

⁴⁹ Βλ. Ιφιγένεια Καμτσίδου, Επιλογές και Εφαρμογή του Συντάγματος του 1975. Τα δικαιώματα στην Ελλάδα 1953-2003. Από το τέλος του εμφυλίου στο τέλος της μεταπολίτευσης. εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2004, σελ. 48επ.

⁵⁰ Βλ. Κώστα Χρυσόγονο, Η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ελλάδα πριν και μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001, Δ.Τ.Α.Μ, Νο 10/2001, σελ.529 επ.

⁵¹ Βλ. Αθανάσιο Γ. Ράϊκο, Συνταγματικό Δίκαιο, Θεμελιώδη Δικαιώματα, τόμος 3^{ος}, 4^η έκδοση, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2011, σελ. 81

⁵² Βλ. Αθανάσιο Ράϊκο, Συνταγματικό Δίκαιο, Θεμελιώδη Δικαιώματα, τόμος 2^{ος}, 3^η έκδοση, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2008, σελ. 99 επ.

⁵³ Βλ. Κώστα Χρυσόγονο, Η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ελλάδα πριν κι μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001, ΔτΑ 2001, σελ. 529 επ.

μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης⁵⁴. Συνταγματικά δε αποτυπώθηκε στην αρχή του «κοινωνικού κράτους», η οποία αποκατέστησε την κοινωνική συνοχή και αλληλεγγύη.

Η ρητή συνταγματική κατοχύρωση του κοινωνικού κράτους δικαίου στην αναθεώρηση του Συντάγματος του 2001, κατόπιν έγκρισης της πρότασης, έγινε σε συναινετικό κλίμα και με ευρύτατη πλειοψηφία⁵⁵. Μάλιστα, στην έκθεση της Επιτροπής για την αναθεώρηση του Συντάγματος της Ζ' Αναθεωρητικής Βουλής στη συνεδρίαση ΛΘ' παρατηρούμε ότι η παρέμβαση για τα άτομα με αναπηρίες έγινε ομόφωνα δεκτή από την Επιτροπή, με παρατηρήσεις για την ανάγκη ύπαρξης ευρύτερων αναφορών ως προς την κοινωνική πολιτική και την ενίσχυση της κανονιστικής πυκνότητας των διατάξεων κοινωνικού περιεχομένου.

Η αναθεώρηση του Συντάγματος του 2001 συγκροτεί ένα συνολικό θεσμικό σχέδιο για την Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα και οδηγεί σε μία προφανή ενίσχυση των εγγυήσεων του Κράτους Δικαίου και του κοινωνικού κράτους, έχοντας θετικές επιπτώσεις στη συνολική πολιτική νομιμοποίηση του Συντάγματος⁵⁶. Διατυπώθηκε, βέβαια, και ενδιάμεση οδός ότι «η αναθεώρηση του 2001 ,αν και δεν επέφερε εκ πρώτης όψεως δραματικές μεταβολές, ανέτρεψε ωστόσο εκ βάθρων τον εσωτερικό ρυθμό του συνταγματικού κειμένου και τα προαπαιτούμενα για την ανάγνωσή του, διότι εμφορείται από τη λογική του νέου συνταγματισμού της κοινωνίας της διακινδύνευσης⁵⁷». Αξίζει να αναφερθεί στο σημείο αυτό η παρατήρηση του Σπύρου

⁵⁴ Βλ. Γιώργο Σωτηρέλη, Σύνταγμα και Δημοκρατία στην εποχή της «παγκοσμιοποίησης», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2000, σελ.335

⁵⁵ Βλ. Παπαδημητρίου, Προτάσεις-Πρακτικά-Έκθεση, Η αναθεώρηση, Η σχετική πρόταση προερχόταν από το ΠΑΣΟΚ, όπως συνέβη και το 1975 με την ίδια διατύπωση: «Η Ελλάδα είναι δημοκρατικό και κοινωνικό κράτος δικαίου», αλλά και τη ΝΔ. Καταψηφίστηκε στην Πρώτη Επιτροπή Αναθεώρησης από το ΚΚΕ, το οποίο αντιπρότεινε την κατοχύρωση του «απόλυτου κοινωνικού κεκτημένου». Ενώ στη δεύτερη επιτροπή καταψηφίστηκε από το ΚΚΕ για τον ίδιο λόγο και το ΔΗΚΚΙ, του οποίου η πρόταση ήταν η προσθήκη διάταξης στο άρθρο 25: «Τα προηγούμενα θεμελιώδη δικαιώματα δεσμεύουν νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική εξουσία, ως άμεσα ισχύον δίκαιο».

⁵⁶ Βλ. Ευάγγελο Βενιζέλο, Το αναθεωρητικό κεκτημένο, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2002, σελ 30-43-110 επ.

⁵⁷ Βλ. Ξενοφώντα Κοντιάδη, Ο νέος συνταγματισμός και τα θεμελιώδη δικαιώματα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2002, σελ.30

Βλαχόπουλου για την ενσωμάτωση των μειοψηφιών, όπως δηλαδή μεταξύ άλλων και των ατόμων με αναπηρίες, αλλά και της διαφορετικότητας στις σύγχρονες αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες με γνώμονα τη συναίνεση γύρω από κοινές αξίες και την ανάγνωση του Συντάγματος με τη δυναμική συνταγματική ερμηνεία⁵⁸.

Η διάταξη της παραγράφου 6 του άρθρου 21 προσετέθη στο άρθρο 21 με το Ψήφισμα της 6^{ης} Απριλίου 2001⁵⁹. Τα άτομα με αναπηρίες έχουν το δικαίωμα να απολαύουν μέτρων τα οποία εξασφαλίζουν την αυτονομία, την επαγγελματική ένταξη και συμμετοχή τους στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας. Το Σύνταγμα δεν μας δίδει τον ορισμό της αναπηρίας ούτε απαγορεύει ευθέως τις λόγω αναπηρίας διακρίσεις. Ωστόσο, θα πρέπει να γίνει αποδεκτό ότι το Σύνταγμα αντιλαμβάνεται την έννοια της αναπηρίας με τον ίδιο τρόπο, που καθίσταται αντιληπτή από τις υπερεθνικές διατάξεις που αναφέρθηκαν. Η διάταξη του άρθρου 21 παρ. 6 Συντ. αποτελεί ευθυγράμμιση με την κοινωνική-λειτουργική προσέγγιση της αναπηρίας και ιδρύει ένα νέο θεμελιώδες δικαίωμα, το δικαίωμα των ΑμεΑ στην ισότιμη μεταχείριση και την ένταξη στην κοινωνική ζωή.

Σύντομα, αρκεί να ειπωθεί χάριν προοικονομίας ότι κατά τον Πρόδρομο Δαγτόγλου η διάταξη αυτή παραχωρεί δικαίωμα προς λήψη εξειδικευμένων μέτρων⁶⁰. Ο Κώστας Χρυσόγονος συμπληρώνει ότι στην ίδια διάταξη θα μπορούσε να στηριχθεί ευθύνη του Κράτους να λάβει τα μέτρα που αναφέρονται, κατά το άρθρο 105 Εισ. Ν. Α.Κ. Ο Σπύρος Βλαχόπουλος δέχεται ότι τα κοινωνικά δικαιώματα συνιστούν αγωγή, ισότιμα των ατομικών και πολιτικών, δικαιώματα⁶¹, ενώ η αναπηρία δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται στενά, στο πλαίσιο της κοινωνικής ασφάλισης, με μία λογική αμιγώς αποζημιωτική ως προς την αναπλήρωση του εισοδήματος που χάθηκε εξαιτίας της αδυναμίας του αναπήρου να εργάζεται⁶². Ως

⁵⁸ Βλ. Σπύρο Βλαχόπουλο, *Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος, Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες*, εκδ. Ευρασία, 2014, σελ. 121 επ.

⁵⁹ Σημείο Αναθεώρησης της Ζ' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων με το Ψήφισμα της 6^{ης} Απριλίου 2001.

⁶⁰ Βλ. Πρόδρομο Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2012, τέταρτη αναθεωρημένη έκδοση, περιθ. Αριθμ. 344

⁶¹ Βλ. Σπύρο Βλαχόπουλο, *Θεμελιώδη Δικαιώματα, Γενική Θεωρία των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων*, κεφ. (1), εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 517

⁶² Βλ. ό.π. Σπύρο Βλαχόπουλο, σελ. 521

προς το ζήτημα της υιοθέτησης πολιτικής θετικών μέτρων και της ύπαρξης επ’ αυτής σχετικής αξίωσης δικαστικώς απαιτητής, ο Γιώργος Γεραπετρίτης αναφέρει ότι η μέριμνα για λήψη θετικών μέτρων απευθύνεται προς το κράτος χωρίς να παραγάγει αγωγήμη αξίωση. Η αγωγήμη αξίωση έχει την έννοια της εξ’ υποκειμένου ενδυνάμωσης του ατομικού δικαιώματος, στην περίπτωση όμως των θετικών μέτρων δεν υφίσταται συγκεκριμένος κύκλος νομιμοποιούμενων προσώπων, οι οποίοι εξ’ υποκειμένου να απολαμβάνουν το δικαίωμα⁶³.

Σε επίπεδο κοινού νομοθέτη, ο νόμος 3304/2005⁶⁴ για την “εφαρμογή της αρχής ίσης μεταχείρισης ανεξαρτήτως φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής, θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού”⁶⁵ ενσωματώνει στην ελληνική έννομη τάξη, σχεδόν αυτολεξεί, τις Οδηγίες 2000/43/EK του Συμβουλίου της 29ης Ιουνίου 2000 και 2000/78/EK του Συμβουλίου της 27ης Νοεμβρίου 2000. Ο ν. 3304/2005 απαγορεύει στα άρθρα 1 και 2 τις άμεσες και έμμεσες διακρίσεις στον τομέα της απασχόλησης και της εργασίας, για μια σειρά από λόγους, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται ρητά και η αναπηρία.

Ακολούθως, το άρθρο 7 ορίζει πότε υπάρχει άμεση και πότε έμμεση διάκριση. Σύμφωνα με το άρθρο 7, άμεση διάκριση συντρέχει όταν ένα πρόσωπο υφίσταται (λόγω της αναπηρίας του) μεταχείριση λιγότερο ευνοϊκή από αυτήν της οποίας τυγχάνει, έτυχε ή θα ετύγχανε άλλο πρόσωπο, δηλαδή χωρίς αναπηρίες, σε ανάλογη κατάσταση. Έμμεση δε διάκριση υπάρχει όταν μια φαινομενικά ουδέτερη διάταξη, κριτήριο ή πρακτική μπορεί να θέσει τα άτομα με αναπηρίες (ΑμεΑ) σε μειονεκτική θέση συγκριτικά με άλλα πρόσωπα που δεν παρουσιάζουν κάποιου είδους αναπηρία.

⁶³ Βλ. Γιώργο Γεραπετρίτη, *Ισότητα και Θετικά Μέτρα*, Πρόλογος Γιώργος Κασσιμάτης, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2007, σελ. 298-299. Για την κανονιστική επενέργεια του κοινωνικού κράτους μες σημείο αναφοράς το άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος προτείνει Α. Παπακωνσταντίνου, *Κοινωνική Δημοκρατία και Κοινωνικό Κράτος Δικαίου*, κατά το Σύνταγμα του 1975/1986/2001, εκδ. Αντ. Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2001, σελ. 1050-1084 και για την επενέργεια των κοινωνικών δικαιωμάτων Αντώνη Μανιτάκη, *Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας Ι*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1994, σελ. 277-285 και Άγγελο Στεργίου, «Η κανονιστικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων», 19 (1993) ΤοΣ 721.

⁶⁴ Νόμος 3304/2005.ΦΕΚ, τ. Α', Αριθμός Φύλλου 16, 27 Ιανουαρίου 2005, για την ενσωμάτωση της Οδηγίας 2000/43/EK (*Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 180 της 19/07/2000 σελ. 0022 – 0026*) ,περί εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης προσώπων ασχέτως φυλετικής ή εθνοτικής τους καταγωγής, και της Οδηγίας 2000/78/EK (*Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 303 της 2/12/2000, σελ. 0016-0022*) για τη διαμόρφωση του γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία.

⁶⁵ Βλ. Νικόλαο Κ. Γαβαλά. Η προστασία των ατόμων με αναπηρίες από τις διακρίσεις και η ενσωμάτωσή τους στην εργασία και την απασχόληση ως ανθρώπινο δικαίωμα, ΕΕργΔ, 2013, 798 επ.

Ωστόσο, συμπληρώνει στη συνέχεια το άρθρο ότι η έμμεση διάκριση δεν είναι ανεπίτρεπτη όταν μπορεί να δικαιολογηθεί αντικειμενικά από έναν θεμιτό σκοπό και τα μέσα επίτευξής του είναι πρόσφορα και αναγκαία ή όταν αφορά άτομα με αναπηρία και μέτρα που λαμβάνονται υπέρ αυτών σύμφωνα με το άρθρο 10 του ν.3304/2005 και το άρθρο 21 παρ. 6 του ισχύοντος Συντάγματος.

Περαιτέρω, στο άρθρο 8 του ν. 3304/2005 γίνεται αναφορά στο πεδίο εφαρμογής του νόμου, επισημαίνοντας ότι η προστασία που παρέχει ο νόμος για την καταπολέμηση των διακρίσεων αφορά, μεταξύ άλλων, την πρόσβαση στην απασχόληση στο δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, τους όρους εργασίας, τις αμοιβές και τις απολύσεις.⁶⁶

Τέλος, για τη διευκόλυνση της εργασίας και της απασχόλησης των ΑμεΑ, το άρθρο 10 θεσπίζει εύλογες προσαρμογές υπέρ των ατόμων αυτών. Μεταξύ των εύλογων προσαρμογών συγκαταλέγονται η υποχρέωση του εργοδότη να λαμβάνει όλα τα ενδεδειγμένα - μη συνεπαγόμενα δυσανάλογη επιβάρυνση- κατά περίπτωση μέτρα, προκειμένου τα άτομα αυτά να έχουν πρόσβαση στη θέση εργασίας, να παρέχουν την εργασία τους, να εξελίσσονται σε αυτήν, και ασφαλώς να μην απολύονται λόγω της οφειλόμενης στην αναπηρία μείωσης της αποδοτικότητάς τους.

Ο ν. 3304/2005 της 27ης Ιανουαρίου 2005, όπως αναλύθηκε παραπάνω, πρόσφατα ανασύρθηκε από την 11ετή «αφάνεια» και καταργήθηκε και τυπικά⁶⁷. Ήδη σήμερα ισχύει ο νέος νόμος 4443/2016⁶⁸, ο οποίος επιχειρεί να βελτιώσει το προϊσχύσαν καθεστώς και να παράσχει αποτελεσματική προστασία από τις διακρίσεις, αφού προσθέτει μάλιστα και νέα προσωπικά χαρακτηριστικά απαγορευμένων διακρίσεων.

Ο νέος νόμος 4443/2016⁶⁹ έρχεται να ενσωματώσει, εκτός των ήδη αναφερθεισών Οδηγιών 2000/43/EK και 2000/78/EK, την Οδηγία 2014/54/EE περί

⁶⁶ Βλ. Νικόλαο Κ. Γαβαλά, Ο ν. 3304/2005 για την απαγόρευση των διακρίσεων λόγω αναπηρίας ετέθη εκτός ισχύος; Σχόλιο στην Α.Π. 1421/2015, ΕΕργΔ, Τόμος 75ος, τεύχος 3, έτος 2016, σελ. 287

⁶⁷ Άρθρο 22 παρ. 1 του νόμου 4443/2016 (ΦΕΚ 232/Α/09-12-2016)

⁶⁸ Βλ. Δημητρίου Γούλα και Στέργιου Κοφίνη, Ο νέος νόμος 4443/2016 για την απαγόρευση των διακρίσεων: Μία πρώτη ερμηνευτική και κριτική προσέγγιση, ΕΕργΔ, Τόμος 75ος, τεύχος 11, σελ. 1303

⁶⁹ Νόμος 4443/2016, ΦΕΚ, τεύχος Α', αρ. Φύλλου 232, 09/12/2016

μέτρων που διευκολύνουν την άσκηση των δικαιωμάτων των εργαζομένων στο πλαίσιο της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων. Ο νόμος, όμως, αυτός, όπως και ο προϊσχύσας, αποφεύγει να ορίσει την αναπηρία. Και τούτο, διότι όταν γίνεται λόγος για καταπολέμηση των διακρίσεων, δεν ομιλούμε για την αντιμετώπιση της αναπηρίας⁷⁰ στο επίπεδο της επιδοματικής πολιτικής του Κράτους, όπου μπορεί να γίνει λόγος για πεπερασμένο των οικονομικών πόρων, ή την εξασφάλιση υποχρεωτικής απασχόλησης στο δημόσιο ή ιδιωτικό τομέα με το νόμο 2643/1998⁷¹. Η καταπολέμηση των διακρίσεων με το νόμο 4443/2016 θα επιτευχθεί με μία νέα δικαιωματική και λειτουργική διαχείριση της αναπηρίας, όπου στα άτομα με αναπηρίες, ως φορείς των δικαιωμάτων του ανθρώπου, αναγνωρίζεται το δικαίωμα της αυτόνομης ένταξης στον κόσμο της εργασίας και της ισότιμης μεταχείρισής τους από την εργοδοτική πλευρά, χωρίς διακρίσεις⁷².

Από την αιτιολογική έκθεση του νόμου 4443/2016⁷³ προκύπτει ότι «βασικός στόχος του εθνικού νομοθέτη είναι η δημιουργία ενός ενιαίου, σαφούς και νομικά άρτιου πλαισίου εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης λαμβάνοντας υπόψη επί ζητημάτων ίσης μεταχείρισης τη σχετική νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁷⁴, τις θέσεις της ευρωπαϊκής Επιτροπής, τις συστάσεις διεθνών οργανισμών⁷⁵, αλλά και τις εκθέσεις εθνικών φορέων».

70 Ο χαρακτηρισμός “άτομα με ειδικές ανάγκες” είναι εντελώς αναχρονιστικός στο διεθνές και συγκριτικό αναπηρικό δίκαιο ως υποκοριστικά εξωραϊστικός και πρέπει να αποφεύγεται. Πάρα ταύτα, ο όρος χρησιμοποιείται ακόμη και στις επίσημες μεταφράσεις των σχετικών αποφάσεων του Δ.Ε.Ε. στην ελληνική. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για Άτομα με Αναπηρίες, που δεν αποκρύπτουν την αναπηρία τους, αλλά αξιώνουν δικαιωματικά ως φορείς δικαιωμάτων και υποχρεώσεων την ίση μεταχείριση με τα μη ανάπηρα άτομα.

71 Βλ. Δ. Παπακωνσταντίνου, Ο ν. 2643/1998 για την εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρία: Η ανάγκη επικαιροποίησής του, ΕΕργΔ, 2013, σελ. 777 επ,

72 Βλ. Νικόλαο Κ. Γαβαλά, Η έννοια της “αναπηρίας” στο περιβάλλον της προστασίας από τις διακρίσεις, Επ’ αφορμή της απόφασης του Δ.Ε.Ε. της 1ης Δεκεμβρίου 2016 στην υπόθεση C-395/15, Mohamed Daouidi, ΕΕργΔ, Τόμος 75ος, Τεύχος 10, έτος 2016, σελ. 1203

73 Όπως ανατυπώθηκε στις 01 Ιουνίου 2017 από τον επίσημο διαδικτυακό ιστότοπο της Βουλής των Ελλήνων: www.hellenicparliament.gr/ νομοθετικό έργο/ αναζήτηση νομοθετικού έργου.

74 Η οποία, εντούτοις, όπως ανωτέρω εκτίθεται, έχει ήδη διαμορφώσει πλήρως και διατυπώσει την έννοια της αναπηρίας.

75 Ίσως ο νομοθέτης φαίνεται να αγνοεί την πλέον σημαντική όλων των «συστάσεων» δεσμευτική και κυρωθείσα από την Ελλάδα (ν. 4074/11.04.2012, ΦΕΚ 88 Α΄) Διεθνή Σύμβαση για τα Δικαιώματα των Αναπήρων.

Ο νέος νόμος, αντί να ενσωματώσει την έννοια της αναπηρίας σύμφωνα με την ήδη κυρωθείσα Διεθνή Σύμβαση για τα Δικαιώματα των Αναπήρων (ν. 4074/2012), ομιλεί πλέον για αναπηρία ή χρόνια πάθηση, δίνοντας την εντύπωση ότι πρόκειται για διαζευκτική σύνδεση δύο αλληλοαποκλειόμενων εννοιών⁷⁶. Στην πραγματικότητα, η χρόνια πάθηση αποτελεί υποκείμενη έννοια της αναπηρίας. Επιπλέον, η αναφορά σε χρόνια, ήτοι μόνιμη πάθηση, θα μπορούσε να λεχθεί ότι αποκλείει την απλώς μακροχρόνια αλλά ανατάξιμη πάθηση. Ωστόσο, η τελευταία μπορεί υπό προϋποθέσεις, τις οποίες εξέθεσε το ΔΕΕ, να αποτελεί αναπηρία. Σε κάθε περίπτωση, ο εφαρμοστής του δικαίου οφείλει να αναζητήσει την έννοια στις πηγές που ήδη επισημάνθηκαν, άλλως απόκειται στον ίδιο τον νομοθέτη να επανέλθει με διατύπωση πιο προσεκτική.

Το νέο νομοθετικό πλαίσιο αποτελεί συμπληρωματικό και σαφώς βελτιωτικό του προϊσχύσαντος με ορισμένες σπουδαίες βελτιώσεις. Πρώτον, στο άρθρο 2 παρ. 2 του ν. 4443/2016 πραγματοποιείται διεύρυνση του προστατευτικού πεδίου των απαγορευμένων διακρίσεων και προστίθενται νέοι λόγοι διάκρισης, όπως η «η διάκριση λόγω σχέσης». Η «διάκριση λόγω σχέσης» αποτελεί την κατηγορία δυσμενούς μεταχείρισης ενός προσώπου λόγω της στενής του σχέσης με πρόσωπο με χαρακτηριστικά αναπηρίας⁷⁷. Η επόμενη περίπτωση διάκρισης είναι η διάκριση λόγω νομιζόμενων χαρακτηριστικών, δηλαδή η δυσμενής μεταχείριση λόγω εικαζόμενης αναπηρίας, αλλά και η πολλαπλή διάκριση και η άρνηση εύλογων προσαρμογών, ώστε να καταστεί δυνατή η ενσωμάτωση των ΑμεΑ στην επαγγελματική ζωή. Δεύτερον, νομοθετείται στο άρθρο 13 ν. 4443/2016 η εμπλοκή της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής (Ο.Κ.Ε.) του άρθρου 82 παρ. 3 Συντ.⁷⁸, με αποστολή τη διασφάλιση του διαλόγου με Μ.Κ.Ο. και λοιπές αντιπροσωπευτικές οργανώσεις, με καταστατικό σκοπό και την καταπολέμηση των διακρίσεων μεταξύ άλλων και επί θεμάτων αναπηρίας. Τέλος, είναι κρίσιμο ότι όταν ο βλαπτόμενος προβάλλει ότι δεν τηρήθηκε η αρχή της ίσης μεταχείρισης και αποδεικνύει ενώπιον δικαστηρίου ή αρμόδιας διοικητικής αρχής πραγματικά γεγονότα από τα οποία μπορεί να συναχθεί

⁷⁶ Βλ. Νικόλαο Κ. Γαβαλά, Η έννοια της «αναπηρίας» στο περιβάλλον της προστασίας από τις διακρίσεις, ΕΕργΔ, Τόμος 75^{ος}, Τεύχος 10, έτος 2016, σελ. 1213

⁷⁷ Υπόθεση Coleman, Απόφαση ΔΕΕ της 17^{ης} Ιουλίου 2008 στην υπόθεση C-303/06, όπως ανατυπώθηκε από <http://curia.europa.eu>

⁷⁸ Η σύσταση της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής ρυθμίζεται σύμφωνα με το ν. 2232/1994 (ΦΕΚ 140/Α/31-08-1994)

άμεση ή έμμεση διάκριση, το αντίδικο μέρος ή η διοικητική αρχή φέρει το βάρος να αποδείξει στο δικαστήριο, ότι δεν συνέτρεξαν περιστάσεις που συνιστούν παραβίαση της αρχής αυτής⁷⁹. Φορέας παρακολούθησης και προώθησης της αρχής καταπολέμησης των διακρίσεων ορίζεται ο Συνήγορος του Πολίτη, με πολύ διευρυμένες και ουσιαστικές αρμοδιότητες, σύμφωνα με το άρθρο 14 του νέου νόμου.

Η έρευνα, στο σημείο αυτό, προσπάθησε να αναζητήσει και να καταγράψει ως προς τις βασικές τους θέσεις και αξιολογήσεις τις πλέον σημαντικές, πρωτότυπες και πρόσφατες αποφάσεις του Ανωτάτου Ακυρωτικού Δικαστηρίου της Χώρας μας, οι οποίες περιλαμβάνουν τα θέματα της απαγόρευσης των διακρίσεων λόγω κάποιου είδους αναπηρίας, της καθημερινής φροντίδας προσώπων που αδυνατούν να εκπληρώσουν τις βιοτικές ανάγκες τους από μόνα τους, του διορισμού εκπαιδευτικών με ορισμένο ποσοστό αναπηρίας, των συντάξεων λόγω αναπηρίας, των ζητημάτων διαγωνισμών για πλήρωση θέσεων προσωπικού στο δημόσιο τομέα και ,τέλος, των γνωματεύσεων των υγειονομικών επιτροπών που προσδιορίζουν τα ποσοστά αναπηρίας.

Η κρίση, αν ο ανάπηρος βρίσκεται διαρκώς σε κατάσταση, που απαιτεί συνεχή επίβλεψη, περιποίηση και συμπαράσταση άλλου προσώπου, ανήκει στην αρμοδιότητα των υγειονομικών επιτροπών, οι επαρκώς αιτιολογημένες γνωματεύσεις των οποίων είναι δεσμευτικές για τα ασφαλιστικά όργανα και τα διοικητικά δικαστήρια. Με την υπ' αριθμ. 194/2016 το Α' Τμήμα του ΣτΕ έκρινε ότι η ανάγκη διαρκούς συμπαράστασης και περιποίησης άλλου προσώπου, διότι αδυνατούσε να αυτοεξυπηρετηθεί χωρίς κίνδυνο της ζωής ή της σωματικής της ακεραιότητας, στηρίζεται πρωτίστως στη γνωμάτευση της Πρωτοβάθμιας Υγειονομικής Επιτροπής, η αιτιολογία της οποίας δεν κλονίζεται από την αντίθετη γνωμάτευση της Δευτεροβάθμιας Υγειονομικής Επιτροπής.

Το Συμβούλιο της Επικρατείας αιτιολόγησε ως ακολούθως: Το άρθρο 29 παρ. 10 του Α.Ν. 1846/1951 (Α' 179) ορίζει ότι «το ποσόν των υπό του Ι.Κ.Α. καταβαλλομένων βασικών συντάξεων λόγω αναπηρίας προσαυξάνεται κατά 50%, εφ' όσον ο ανάπηρος ευρίσκεται διαρκώς εις κατάστασιν απαιτούσαν συνεχή επίβλεψιν, περιποίησιν και συμπαράστασιν ετέρου προσώπου (απόλυτος αναπηρία)». (Υπό τας

⁷⁹ Άρθρο 9 του νέου νόμου 4336/2016, Βάρος Αποδείξεως (άρθρα 8 της Οδηγίας 2000/43/EK, 10 της Οδηγίας 2000/78/EK)

αυτάς ως άνω προϋποθέσεις προσαυξάνεται κατά 50% και το ποσόν της συντάξεως των μελών οικογενείας αποβιώσαντος ησφαλισμένου ή συνταξιούχου ή επιδοματούχου λόγω αναπροσαρμογής και δη άνευ μειώσεως τινός των ποσών των συντάξεων των δικαιουμένων συντάξεως ετέρων μελών οικογενείας).

Στη συνέχεια, αναφέρθηκε στο άρθρο 29 του Κανονισμού Ασφαλιστικής Αρμοδιότητας και Διαδικασίας Απονομής των παροχών του Ι.Κ.Α. (Α.Υ.Ε. 57440/13.1/7.2.38, Β'33) περί της αρμοδιότητας των Υγειονομικών Επιτροπών προς εξέταση από ιατρικής άποψης και διαπίστωση της φύσης, των αιτιών, της έκτασης και της διάρκειας της σωματικής ή της πνευματικής πάθησης ή βλάβης ή εξασθένησης του αιτούντος και έρευνας της επίδρασης της βλάβης στην άσκηση του συνήθους βιοποριστικού του επαγγέλματος.

Κατέληξε, δε, ότι η διαπίστωση της ανάγκης της πρόσθετης ασφαλιστικής προστασίας από την αρμόδια υγειονομική επιτροπή του Ι.Κ.Α. είναι δεσμευτική για τα ασφαλιστικά όργανα και τα διοικητικά δικαστήρια που επιλαμβάνονται της υπόθεσης μετά την άσκηση προσφυγής, εφόσον είναι προσηκόντως και πλήρως αιτιολογημένη⁸⁰. Εξάλλου, κατά της γνωμάτευσης της Πρωτοβάθμιας Υγειονομικής Επιτροπής δεν αποδίδεται με την κρινόμενη αίτηση συγκεκριμένη πλημμέλεια, ενώ το γεγονός της αντίθεσης της γνωμάτευσης της Δευτεροβάθμιας Επιτροπής προς αυτή της Πρωτοβάθμιας Υγειονομικής Επιτροπής δεν αρκεί από μόνο του για να καταστήσει τη γνωμάτευση της τελευταίας πλημμελώς αιτιολογημένη.

Ανεξάρτητα από την κατηγορία των επιδομάτων αναπηρίας, ιδιαίτερα σημαντική είναι και η κατηγορία του διορισμού εκπαιδευτικών ΑμεΑ. Με τις υπ' αριθ. 462/2016 και 464/2016 αποφάσεις του το Γ' Τμήμα του ΣτΕ έκρινε τη στοιχειοθέτηση παράλειψης οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας εκ μέρους της Διοίκησης στην περίπτωση της παράλειψής της να προχωρήσει στην έκδοση των υπουργικών αποφάσεων που προβλέπονται στο άρθρο 39 παρ. 4 του νόμου 3794/2009 για την υλοποίηση του διορισμού εκπαιδευτικών με μόνιμη αναπηρία σε ποσοστό 67% και άνω στη δημόσια εκπαίδευση.

⁸⁰ Βλ. σχετικά τη νομολογία του Ανωτάτου Ακυρωτικού Δικαστηρίου στις αποφάσεις με αριθμό ΣτΕ 3455/2003, 630/2005, 1252/2009, 749/2010, 873/2011, 2680/2011, 4077/2013 κ.α.

Οι αιτούντες την ακύρωση στοιχειοθέτησαν την παράλειψη της Διοίκησης στη μη έκδοση των υπουργικών αποφάσεων που προβλέπονται στην εξουσιοδοτική διάταξη του άρθρου 39 παρ. 4 του νόμου 3794/2009 και στην άπρακτη παρέλευση πέντε μηνών μέχρι την άσκηση της κρινόμενης αίτησης από την πλευρά της Διοίκησης. Συγκεκριμένα, ισχυρίστηκαν ότι παραβιάζεται το άρθρο 21 παρ. 6 Συντ., με το οποίο επιβάλλεται η λήψη θετικών μέτρων ως δικαίωμα των ατόμων αυτών. Επίσης, προβλήθηκε ότι παραβιάζεται και η αρχή της αναλογικότητας αλλά και της νομιμότητας, αφού στο άρθρο 39 παρ. 4 του νόμου 3794/2009⁸¹ θεσπίζεται ταυτόχρονα δικαίωμα υπέρ των εκπαιδευτικών με αναπηρίες, αλλά και δέσμια αρμοδιότητα της διοίκησης για την έκδοση των υπουργικών αποφάσεων.

Το ΣτΕ έκρινε ότι δεν στοιχειοθετείται παράλειψη οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας κατά το άρθρο 45 παρ. 4 του π.δ. 18/1989, διότι το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από τη δημοσίευση του νόμου μέχρι την άσκηση της αίτησης ακύρωσης, δηλαδή των οκτώ μηνών δεν υπερβαίνει τον εύλογο χρόνο ενέργειας της Διοίκησης. Για το λόγο αυτό απέρριψε τους ισχυρισμούς περί παραβίασης των παραπάνω συνταγματικών διατάξεων.

Πλούσιο νομολογιακό προηγούμενο έχουν δημιουργήσει οι προσφυγές στο Συμβούλιο της Επικρατείας με αντικείμενο τους διαγωνισμούς, που προβλέπουν την πλήρωση θέσεων προσωπικού φορέων του δημόσιου τομέα από τα προστατευόμενα πρόσωπα του νόμου 2643/1998. Στην περίπτωση αυτή οι σχετικές πράξεις ή παραλείψεις υπόκεινται σε αίτηση ακύρωσης ενώπιον του Τριμελούς Διοικητικού Εφετείου, οι αποφάσεις του οποίου προσβάλλονται με έφεση (άρθρο 5 Α του νόμου

⁸¹ Καταργήθηκε με τη διάταξη του άρθρου 9 παρ. 10 νόμου 3848/2010: « Μέχρι τη διενέργεια του πρώτου διαγωνισμού του ΑΣΕΠ κατά τις διατάξεις του παρόντος νόμου, με απόφαση των Υπουργών Οικονομικών και Παιδείας, Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων καθορίζεται, με βάση τις υφιστάμενες εκπαιδευτικές ανάγκες, ο αριθμός των διοριζόμενων εκπαιδευτικών ανά σχολικό έτος και κατά κλάδο και ειδικότητα από κάθε μία από τις ακόλουθες κατηγορίες: α) ... β) εκπαιδευτικοί με ποσοστό μόνιμης αναπηρίας 67 % και άνω, εφόσον συμπληρώνουν τουλάχιστον δώδεκα μήνες πραγματικής προϋπηρεσίας προσωρινού αναπληρωτή ή ωρομίσθιου εκπαιδευτικού σε δημόσια σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης αρμοδιότητας του Υπουργείου Παιδείας, Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων...».

702/1977, όπως ισχύει μετά την αντικατάστασή του με τη διάταξη του άρθρου 47 παρ. 3 περ. α' του νόμου 3900/2010) ενώπιον του Γ' Τμήματος του ΣτΕ⁸².

Όσον αφορά το εξωιδρυματικό επίδομα της παρ.1 του άρθρου 42 του νόμου 1140/1981 έχει γίνει δεκτό ότι το δικαιούνται όχι μόνο οι πάσχοντες από τετραπληγία και παραπληγία, αλλά και όσοι πάσχουν από ασθένειες, που επιφέρουν την ίδια μορφή αναπηρίας (ΣτΕ 2820/2015). Η αρμόδια υγειονομική επιτροπή, αν διαπιστώσει ότι η πάθηση του ασφαλισμένου δεν είναι τετραπληγία ή παραπληγία, πρέπει να εκφέρει ειδικώς αιτιολογημένη κρίση περί του εάν αυτή επιφέρει ή όχι την ίδια μορφή αναπηρίας. Για παράδειγμα, στην υπ' αριθ. 2820/2015 απόφαση, το ΣτΕ έκρινε νομίμως και επαρκώς αιτιολογημένη τη γνωμάτευση της ΑΥΕ με ειδική αναφορά στο ότι οι παθήσεις του αναιρεσείοντος δεν επιφέρουν την ίδια βαρύτητα αναπηρίας στη λειτουργία του κινητικού συστήματος και την ικανότητα του ασθενούς με τις παθήσεις της παραπληγίας-τετραπληγίας, δεδομένου ότι ο ασθενής έπασχε από ημιπάρεση και έτσι μπορούσε να μετακινείται παρά τον ελαφρύ περιορισμό της σχετικής του ικανότητας. Άλλωστε, προσήλθε ενώπιον της επιτροπής περπατώντας, όπως επισημάνθηκε στη σκέψη 6 της ανωτέρω απόφασης.

Ακόμη μία εξέχουσα σημασίας περίπτωση νομολογίας είναι εκείνη που αφορά τις προϋποθέσεις χορήγησης σύνταξης βαριάς αναπηρίας. Σε αυτή την περίπτωση διατυπώνεται ο κανόνας της δεσμευτικότητας των αιτιολογημένων γνωματεύσεων των υγειονομικών επιτροπών για τα ασφαλιστικά όργανα και τα διοικητικά δικαστήρια. Στο σημείο αυτό αξίζει να παρουσιαστεί η απόφαση με αριθμό 3820/2015 του Α' Τμήματος ΣτΕ, στην οποία κρίθηκε το ζήτημα υπαγωγής στην ασφάλιση του εργαζόμενου με προϋπάρχουσα πάθηση, η οποία του προσέδιδε ποσοστό αναπηρίας άνω του 67%, και πραγματεύτηκε το ζήτημα της απαίτησης της μεταγενέστερης της ασφάλισης αναπηρίας να ανέρχεται στο ήμισυ του κατά

⁸² Βλ. σχετικά τις υπ' αριθμό 3431/2011, 1103/2014 και 731/2016 αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, οι οποίες είναι προσβάσιμες στον επίσημο διαδικτυακό ιστότοπο του www.adjustice.gr.

περίπτωση συνολικού ποσοστού αναπηρίας του ασφαλισμένου ή αρκεί η προϋπάρχουσα πάθηση να παρουσίασε ουσιώδη επιδείνωση.

Το δικαστήριο έκρινε ότι η ερμηνεία των διατάξεων του άρθρου 28 α.ν. 1846/1951, όπως ίσχυε κατά το κρίσιμο χρόνο, δεν αποσκοπούσε στον αποκλεισμό της δυνατότητας συνταξιοδότησης λόγω αναπηρίας των ατόμων που εισέρχονται στην αγορά εργασίας με υψηλά ποσοστά αναπηρίας, στη συνέχεια δε καθίστανται απολύτως ανίκανα προς εργασία, λόγω ουσιώδους επιδείνωσης της υγείας τους.

Επομένως, η ερμηνεία του δικαστηρίου στοιχεί προς το άρθρο 21 παρ. 6 Συντ, τη μεταγενέστερη του κρίσιμου χρονικού διαστήματος διάταξη του άρθρου 9 του ν. 3863/2010, σύμφωνα με την οποία ο ασφαλισμένος δικαιούται συντάξεως αναπηρίας, έστω και αν η πάθηση ή βλάβη ή εξασθένηση σωματική ή πνευματική είναι προγενέστερη της υπαγωγής του στην ασφάλιση, εφ' όσον καθίσταται ανίκανος για την εργασία του λόγω ουσιώδους επιδείνωσης και πληροί τις προϋποθέσεις που ορίζουν οι διατάξεις που αφορούν τον τομέα στον οποίο ασφαλίζεται και τις διατάξεις του ν. 2643/1998 περί αναγκαστικής πρόσληψης κατηγοριών προστατευομένων προσώπων σε φορείς του δημοσίου και του ιδιωτικού τομέα, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται και τα άτομα με ποσοστό αναπηρίας 50% τουλάχιστον (Σ.τ.Ε. 3790/2014 επταμ.).

Παραθέτοντας τα συμπεράσματα που εξήχθησαν από την απόφαση υπ' αριθ. 29/2017 Α' Τμήματος ΣτΕ⁸³, κρίνεται εύλογο να ολοκληρωθεί η σύντομη αλλά επίκαιρη παράθεση της νομολογίας του ανωτάτου ακυρωτικού της χώρας μας. Συνοπτικά, το δικαστήριο έκανε δεκτό, όταν η δευτεροβάθμια υγειονομική επιτροπή κρίνει επί προσφυγής ασφαλισμένου του ΙΚΑ-ΕΤΑΜ κατά γνωματεύσεως της πρωτοβάθμιας επιτροπής, να μη δύναται να καταστήσει χειρότερη τη θέση αυτού. Αν η δευτεροβάθμια υγειονομική επιτροπή κρίνει ότι η ιατρική αναπηρία του ασφαλισμένου πρέπει να προσδιορισθεί σε ποσοστό υψηλότερο εκείνου που προσδιόρισε η πρωτοβάθμια υγειονομική επιτροπή, θα δεχθεί την προσφυγή και θα καθορίσει το κατά την κρίση της προσήκον ποσοστό της ιατρικής αναπηρίας του ασφαλισμένου. Αν όμως κρίνει ότι η εν λόγω αναπηρία θα έπρεπε να προσδιοριστεί

⁸³ Η νομολογία του Ανωτάτου Ακυρωτικού που αναλύθηκε παραπάνω προέρχεται είτε από τον επίσημο διαδικτυακό ιστότοπο του ΣτΕ www.adjustice.gr είτε από την επίσημη ιστοσελίδα του ΔΣΑ και την Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών Ισοκράτης στο www.dsnet.gr

στο αυτό ή και σε χειρότερο ποσοστό, θα απορρίψει την προσφυγή, με συνέπεια να οριστικοποιηθεί το ποσοστό της αναπηρίας του ασφαλισμένου που προσδιορίστηκε από την πρωτοβάθμια υγειονομική επιτροπή.

B. Η προστασία στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Ε.Δ.Δ.Α.) αντιμετωπίζει τελευταία προσφυγές στις οποίες εμπλέκονται ΑμεΑ και αποδίδει δικαιοσύνη κατά τέτοιον τρόπο⁸⁴, που αποδεικνύει την καταλυτική επίδραση που έχει ασκήσει στη νομολογία του η Διεθνής Σύμβαση για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρίες⁸⁵. Οι αποφάσεις δεν αφορούν άμεσα την ενσωμάτωση των ΑμεΑ στην επαγγελματική ζωή· επιβεβαιώνουν ωστόσο την ένταξη των αναπήρων στο πεδίο προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου και εξειδικεύουν την αναπηρία, αφού την προσεγγίζουν με λειτουργικά κριτήρια. Χαρακτηριστικά, η απόφαση *Glor* κατά Ελβετίας⁸⁶ εντάσσει τον σακχαρώδη διαβήτη στο πεδίο εφαρμογής των διακρίσεων κατά των ΑμεΑ, ενώ συνιστά αναπηρία υπό το κοινωνικό μοντέλο και η ασυμπτωματική⁸⁷ νόσος του HIV⁸⁸ κατά την απόφαση *Kiyutin* κατά Ρωσίας⁸⁹.

⁸⁴ Βλ. Β. Τζέμο, Ευρωπαϊκή Ένωση και Δικαιοπολιτική σε : Β. Τζέμο (Επιμ.), Θεμελιώδη Δικαιώματα και Θεσμοί στην Εποχή της Κρίσης, 1^ο Συνέδριο Ένωσης Ελλήνων Δημοσιολόγων, (ΕΕΔ), 2015, σελ. 414 επ. και σε ΘΠΔΔ 2015, σελ. 97 επ.

⁸⁵ Υιοθετήθηκε με την Απόφαση 61/611 της Γενικής Συνέλευσης του Ο.Η.Ε. στη Νέα Υόρκη στις 13 Δεκεμβρίου 2006 και τέθηκε σε ισχύ στις 3 Μαΐου 2008. Η Ελλάδα κύρωσε τη Σύμβαση και το Προαιρετικό Πρωτόκολλο αυτής με το ν. 4074/2012 (ΦΕΚ Α'88/11.04.2012). Για τη Σύμβαση βλέπε εκτενώς Ν. Γαβαλά, Η προστασία των ατόμων με αναπηρίες από τις διακρίσεις και η ενσωμάτωσή τους στην εργασία και την απασχόληση ως ανθρώπινο δικαίωμα-Με αφορμή πρόσφατες αποφάσεις του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΕΕργΔ 2013, σελ. 798 επ.

⁸⁶ Απόφαση της 30.04.2009, με αριθμό υπόθεσης 13444/2004

⁸⁷ Παρομοίως και το Ανώτατο Δικαστήριο του Καναδά στην απόφαση *Quebec (Commissions des droits de la personne et des droits de la jeunesse) v. Montreal City*, καθώς και *Quebec (Commissions des droits de la personne et des droits de la jeunesse) v. Boisbriand City*, 2000 SCC 27, 2000, 1 SCR 665, όπου στις σκ. 77-79: « Επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, το σεβασμό και το δικαίωμα στην ισότητα, αντί σε μια απλή βιοϊατρική κατάσταση, αυτή η προσέγγιση αναγνωρίζει ότι οι συμπεριφορές της κοινωνίας και των μελών της συχνά συμβάλλουν στη διαμόρφωση μιας ιδέας ή μιας αντίληψης για ορισμένη "αναπηρία". Στην πραγματικότητα, ένα πρόσωπο μπορεί να μην αντιμετωπίζει άλλους περιορισμούς στις καθημερινές του δραστηριότητες εκτός από αυτούς που δημιουργούνται από προκαταλήψεις και στερεότυπα. Συνεπώς, μια "αναπηρία" ενδέχεται να είναι το αποτέλεσμα ενός κινητικού περιορισμού, μιας ασθένειας, μιας κοινωνικής αντίληψης, μιας νομιζόμενης μειονεκτικότητας ή ενός συνδυασμού όλων αυτών».

Επιπλέον, ο Αναθεωρημένος Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης προωθεί τις νέες αντιλήψεις για τη μετάβαση από το «ιατρικό» στο «κοινωνικό- λειτουργικό» μοντέλο. Ειδικότερα, αναθεωρεί το άρθρο 15 του αρχικού Χάρτη του 1961 και ενισχύει τα δικαιώματα ανεξαρτησίας, κοινωνικής ενσωμάτωσης και συμμετοχής στη δημόσια και κοινωνική ζωή των ΑμεΑ. Στην ουσία πρόκειται για τη διαμόρφωση ενός πλήρους θεμελιώδους δικαιώματος, το οποίο εξειδικεύεται με το άρθρο Ε του Χάρτη, που απαγορεύει γενικώς τις διακρίσεις⁹⁰.

Στη συνέχεια, η Συνθήκη της Λισαβόνας, που ετέθη σε ισχύ την 1.12.2009, ενσωμάτωσε ως ισόκυρο με αυτήν το Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε.⁹¹. Στο άρθρο 21 ΧΘΔΕΕ υιοθετείται η προστασία από τις διακρίσεις για μια σειρά από λόγους, μεταξύ των οποίων και η αναπηρία. Όμως, με τη διάταξη του άρθρου 21 συνδέεται και η διάταξη του άρθρου 26 ΧΘΔΕΕ, το οποίο αναφέρεται στα άτομα με αναπηρίες και, ειδικότερα, στο σεβασμό των δικαιωμάτων αυτονομίας, κοινωνικής και επαγγελματικής ένταξης και συμμετοχής στον κοινοτικό βίο.

Στη σύντομη απεικόνιση της λειτουργικής προσέγγισης της έννοιας της αναπηρίας στο ενωσιακό δίκαιο και προτού γίνει έρευνα των επιμέρους νομικών κειμένων, αξίζει να επισημανθεί η Οδηγία 2000/78/ΕΚ, η οποία αποτέλεσε το σημαντικότερο βήμα, πριν τη Διεθνή Σύμβαση για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρίες, για την ενσωμάτωση των ΑμεΑ στον ενωσιακό βίο και την απαγόρευση των διακρίσεων λόγω αναπηρίας.

⁸⁸ BAG 19.12.2013-6 AZR 190/12, NZA 2014, σελ. 372 (378-379), ιδίως σκ. 56-58, όπου το γερμανικό Εργατικό Ακυρωτικό θεώρησε την απόλυση εργαζομένου με ασυμπτωματικό HIV ως διάκριση λόγω αναπηρίας, προβαίνοντας σε ρητή αναφορά τόσο στην απόφαση HK Danmark του ΔΕΕ όσο και στην απόφαση Ι.Β. κατά Ελλάδος του ΕΔΔΑ (C-552/2010, 03.10.2013). Πρβλ. όμως προτάσεις Γενικής Εισαγγελέως J. Kokott, HK Danmark, C-335/11, σκ. 34-35. Η πλέον σημαντική είναι η Ι.Β. κατά Ελλάδος, διότι το Δικαστήριο καταδίκασε την Ελληνική Δημοκρατία, κρίνοντας ότι η απόφαση με αριθμό 676/2009 ΑΠ, που θεώρησε έγκυρη την απόλυση εργαζομένου λόγω πίεσης των συναδέλφων του προς τον εργοδότη όταν αποκαλύφθηκε ότι ήταν θετικός στον ιό HIV, δεν έλαβε επαρκώς υπόψη τα δικαιώματα του εν λόγω εργαζομένου, κατά συνδυασμένη εφαρμογή των άρθρων 8 και 14 της ΕΣΔΑ

⁸⁹ Απόφαση της 10.03.2011, αριθμός 2700/10, ΝοΒ 2011, 1975, με σχόλιο Β. Χειρδάρη

⁹⁰ Βλ. Ν. Γαβαλά, Τι αλλάζει στο εργατικό δίκαιο μετά την κύρωση του Αναθεωρημένου Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη, ΕΕργΔ 2016, σελ. 129 επ. και 150 επ.

⁹¹ Βλ. Βασίλη Γ. Τζέμο, Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, Ερμηνεία κατ' άρθρο, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2015

1. Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

Σε επίπεδο Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, προστατευτικές διατάξεις -όχι ευθέως- θεσπίζει η Σύμβαση για την προάσπιση των δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών (Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, στο εξής ΕΣΔΑ)⁹² που υπογράφηκε στη Ρώμη στις 4 Νοεμβρίου 1950 και κυρώθηκε στην Ελλάδα με το Ν.Δ. 53/1974. Στο άρθρο 14 της ΕΣΔΑ κατοχυρώνεται η απαγόρευση των διακρίσεων ως προς την άσκηση των δικαιωμάτων και ελευθεριών που αναγνωρίζονται ανεξάρτητα συμμετοχής σε εθνική μειονότητα, γεννήσεως ή άλλης καταστάσεως, ενώ δεν κατοχυρώνεται ρητά το δικαίωμα των ατόμων με αναπηρίες⁹³. Η νομολογία, όμως, του ΕΔΔΑ έχει κρίνει ότι η προστασία της ιδιαίτερης αυτής κατηγορίας προσώπων επέρχεται διαμέσου του δικαιώματος περί ιδιωτικής ζωής της διάταξης του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ.⁹⁴

2. Ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης

Στη συνέχεια καταβλήθηκε προσπάθεια περαιτέρω ενίσχυσης της προστασίας των δικαιωμάτων των ατόμων με αναπηρίες, η οποία αποτυπώθηκε στον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη (στο εξής ΕΚΧ) που υπογράφηκε στο Τορίνο στις 18 Οκτωβρίου 1961 και κυρώθηκε στην Ελλάδα με τον Ν. 1426/1984. Οι Κυβερνήσεις που

⁹² Για τη σημασία της ΕΣΔΑ σε σχέση με τα δικαιώματα των ΑμεΑ βλ. Βασίλη Γ. Τζέμο, Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, Ερμηνεία κατ' άρθρο, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, σελ. 324, Σπύρο Βλαχόπουλο, Θεμελιώδη Δικαιώματα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 519

⁹³ Βλ. Αντώνη Μαγγανά και Λίλας Καρατζά, ΕΣΔΑ, Αποφάσεις και πρακτική του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου, Β' εκδ., εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2005, σελ. 193 και 306 επ.

⁹⁴ Βλ. Case of Ramadan v. Malta της 21/06/2016 (Application No 76136/2012) with Final Judgement under 44 par. 2 of the Convention (17/10/2016), Case of Housing Association of War Disabled and Victims of War of Attica and others v. Greece της 27/09/2007 (Application No 35859/2002), ΕΔΔΑ 06/04/2017, A.D. Garçon and Nicot v. France (Application No 79885/2012, 52471/2013, 52596/2013), ΔΕΕ μειζ. Σύνοψη 14/03/2017 και C-157/2015 Achbita περί καταπολέμησης των διακρίσεων, Case of S.H. and others v. Austria της 03/11/2011, όπως ανακτήθηκαν από τον επίσημο διαδικτυακό τόπο του European Court of Human Rights hudoc.echr.coe.int

υπέγραψαν τον Χάρτη και είναι μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης συμφώνησαν να συνεχίσουν με όλα τα χρήσιμα μέσα σε εθνικό και διεθνές επίπεδο για την εξασφάλιση της αποτελεσματικής άσκησης ορισμένων δικαιωμάτων και αρχών, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνεται το δικαίωμα κάθε ανάπηρου προσώπου για επαγγελματική εκπαίδευση και επαγγελματική και κοινωνική επαναπροσαρμογή, ανεξάρτητα από την αιτία και τη φύση της αναπηρίας του.

Στο άρθρο 9 ΕΚΧ κατοχυρώνεται το δικαίωμα για επαγγελματικό προσανατολισμό. Ειδικότερα, τα συμβαλλόμενα μέρη αναλαμβάνουν υποχρέωση σύστασης ή προώθησης, εφόσον είναι αναγκαίο, Υπηρεσίας που θα βοηθάει, χωρίς αντάλλαγμα, τους νέους και τους ενήλικες, περιλαμβανομένων και των αναπήρων, στην εκλογή του επαγγέλματος ή την επαγγελματική τους προώθηση ανάλογα με τα χαρακτηριστικά του ενδιαφερομένου *in concreto* και με βάση την αγορά εργασίας. Το άρθρο 9 ΕΚΧ έρχεται να συμπληρώσει το άρθρο 10 ΕΚΧ, σύμφωνα με το οποίο τα συμβαλλόμενα μέρη υποχρεούνται να εξασφαλίσουν την τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση και των ανάπηρων προσώπων σε συνεργασία με τις επαγγελματικές οργανώσεις των εργοδοτών και των εργαζομένων και να παρέχουν το δικαίωμα πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση με μοναδικό κριτήριο την ατομική ικανότητα.

Όσον αφορά το δικαίωμα των προσώπων που μειονεκτούν σωματικά ή διανοητικά για επαγγελματική εκπαίδευση και επαγγελματική και κοινωνική προσαρμογή, στο άρθρο 15 παρ. 1 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη θεσμοθετείται ακόμη μία υποχρέωση των συμβαλλομένων μερών, αυτή της διάθεσης μέσων επαγγελματικής εκπαίδευσης, όπως ενδεχομένως της ίδρυσης ειδικευμένων ιδρυμάτων δημοσίου ή ιδιωτικού χαρακτήρα⁹⁵. Στην επόμενη παράγραφο του άρθρου 15 ΕΚΧ σημειώνεται μία προσπάθεια επαγγελματικής ένταξης των ανάπηρων προσώπων στην αγορά εργασίας μέσω δημιουργίας κινήτρων από τα Κράτη στους εργοδότες, προκειμένου να προσλαμβάνουν σωματικά μειονεκτούντα πρόσωπα ή της δυνατότητας εύρεσης εργασίας από ειδικευμένες υπηρεσίες τοποθέτησης σε εργασία, ακριβώς για να επιτευχθεί ένα ιδιαίτερο καθεστώς προστατευόμενης απασχόλησης. Η διάταξη του άρθρου 15 του ΕΚΧ αναφέρεται σε αποτελεσματική άσκηση του

⁹⁵ Βλ. Πατρίνα Παπαρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, Το δημόσιο δίκαιο της υγείας, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2009, σελ. 73 επ.

δικαιώματος των προσώπων που μειονεκτούν σωματικά ή διανοητικά για επαγγελματική εκπαίδευση και κοινωνική επαναπροσαρμογή διαμέσου της ανάληψης υποχρέωσης των συμβαλλόμενων μερών για λήψη μέτρων πρόσφορων για την επαγγελματική εκπαίδευση και εργασιακή ένταξη των σωματικώς μειονεκτούντων προσώπων⁹⁶.

3. Ο Κοινοτικός Χάρτης Θεμελιωδών Κοινωνικών Δικαιωμάτων των Εργαζομένων.

Ο Κοινοτικός Χάρτης των Θεμελιωδών Κοινωνικών Δικαιωμάτων των εργαζομένων, που υπογράφηκε στο Στρασβούργο στις 8 και 9 Δεκεμβρίου 1989, περιλαμβάνει τη διάταξη του άρθρου 26, η οποία τιτλοφορείται “Ανάπηροι”. Στην εν λόγω διάταξη γίνεται μνεία στην απόλαυση συγκεκριμένων πρόσθετων μέτρων σε κάθε ανάπηρο άτομο ανεξάρτητα από την προέλευση και τη φύση της αναπηρίας του, με σκοπό να ευνοηθεί η επαγγελματική και κοινωνική ένταξή του. Τα μέτρα περιλαμβάνουν ιδίως, ανάλογα με τις ικανότητες των ενδιαφερομένων, την επαγγελματική εκπαίδευση, την εργονομία, τη δυνατότητα πρόσβασης και μετακίνησης, τα μεταφορικά μέσα και την κατοικία.

4. Η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας του ατόμου σε σχέση με τις εφαρμογές της βιολογίας και της ιατρικής (Σύμβαση του Οβιέδο)

Στη εν λόγω Σύμβαση για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας του ανθρώπου σε σχέση με τις εφαρμογές της βιολογίας και ιατρικής ή Σύμβαση για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη βιοϊατρική που υπογράφηκε στο

⁹⁶ Ο νόμος 4359/2016 (ΦΕΚ 5/Α/20-01-2016) κύρωσε και κατέστησε εσωτερικό δίκαιο αυξημένης τυπικής ισχύος, σύμφωνα με το άρθρο 28 παρ. 1 Συντ., τον Αναθεωρημένο Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη του Συμβουλίου της Ευρώπης (1996), το άρθρο 15 του οποίου εγγυάται τα δικαιώματα των ανθρώπων με αναπηρίες στην κοινωνική ενσωμάτωση, στην προσωπική αυτονομία και στη συμμετοχή στην ζωή της κοινότητας, καθώς και στην ένταξη στον εργασιακό χώρο επί ίσοις όροις με τους λοιπούς εργαζομένους.

Οβιέδο της Ισπανίας την 4η Απριλίου 1997 και τέθηκε σε ισχύ με τον κυρωτικό νόμο 2619/1998 (ΦΕΚ Τ.Α '132) επιδιώκεται η προστασία των ατόμων που πάσχουν από διανοητική διαταραχή με την επιφύλαξη των προστατευτικών διατάξεων που ορίζονται από το νόμο και συμπεριλαμβανομένων των εποπτικών και ελεγκτικών διαδικασιών (άρθρο 7 Σύμβασης Οβιέδο). Ειδικότερα, το πρόσωπο που πάσχει από διανοητική διαταραχή σοβαρής μορφής δύναται να υποβληθεί, χωρίς τη συγκατάθεσή του, σε επέμβαση αποσκοπούσα σε θεραπεία της διανοητικής διαταραχής σε περίπτωση που χωρίς τη θεραπείας υπάρχει πιθανότητα σοβαρής βλάβης της υγείας του. Βέβαια, σε περίπτωση επείγουσας κατάστασης που δεν είναι δυνατή η λήψη συναίνεσης επιτρέπεται κάθε ιατρικώς αναγκαία επέμβαση προς όφελος της υγείας του ενδιαφερόμενου ατόμου.

5. Η Συνθήκη περί Ίδρυσης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας

Στη Συνθήκη για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (Συνθήκη του Μάαστριχτ) ,που υπογράφηκε στις 07 Φεβρουαρίου 1992 και τέθηκε σε ισχύ την 01 Νοεμβρίου 1993, στο άρθρο 13 δίνεται η δυνατότητα στο Συμβούλιο, με ομόφωνη απόφαση, μετά από πρόταση της Επιτροπής και διαβούλευση με το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο να αναλάβει κατάλληλη δράση για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω φύλου, φυλετικής ή εθνικής καταγωγής, θρησκείας ή πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού⁹⁷.

Η συνθήκη της Νίκαιας, που τέθηκε σε ισχύ την 1^η Φεβρουαρίου 2003 τροποποίησε το άρθρο 13 και συγκεκριμένα προσέθεσε μια δεύτερη παράγραφο, σύμφωνα με την οποία « Κατά παρέκκλιση από την παράγραφο 1, όταν το Συμβούλιο θεσπίζει κοινοτικά μέτρα ενθάρρυνσης, αποκλειόμενης της εναρμόνισης των νομοθετικών και κανονιστικών διατάξεων των κρατών μελών, προς υποστήριξη των δράσεων των κρατών μελών, οι οποίες αναλαμβάνονται για να συμβάλουν στην υλοποίηση των στόχων της παραγράφου 1 , αποφασίζει σύμφωνα με τη διαδικασία του άρθρου 251», δηλαδή τη διαδικασία συναπόφασης.

⁹⁷ Βλ. Π. Ι. Κανελλόπουλου, Το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1999, σελ. 46

Το πλέον κρίσιμο της διάταξης είναι εάν τελικά η μη διάκριση και η ισότητα συνιστούν έννοιες ταυτόσημες ή διαφορετικές⁹⁸. Στην αιτιολογική έκθεση του πρόσθετου πρωτοκόλλου στην ΕΣΔΑ υποστηρίζεται ότι είναι αλληλένδετες έννοιες. Μάλλον, πρόκειται για τη θετική και αρνητική όψη της ίδιας αρχής⁹⁹. Η μη διάκριση αποτελεί την ελάχιστη απαίτηση για ισότητα, ενώ η ίση προστασία περικλείει την έννοια των θετικών υποχρεώσεων από την κρατική εξουσία¹⁰⁰. Η μη διάκριση μπορεί να θεωρηθεί μία προσέγγιση κατά την αναζήτηση της ισότητας, έτσι χρησιμοποιείται και από τις Οδηγίες 2000/43 και 2000/78, που υιοθετήθηκαν με νομική βάση το άρθρο 13 ΣΕΚ, προκειμένου να επιτευχθεί η αρχή της ίσης μεταχείρισης στα κράτη μέλη, τη στιγμή την οποία το άρθρο 13 παρέχει το εργαλείο καταπολέμησης των διακρίσεων.

Το πεδίο εφαρμογής *ratione personae* της διάταξης καλύπτει φυσικά και νομικά πρόσωπα υπό την επιφύλαξη των άλλων διατάξεων της Συνθήκης. Η κοινότητα υποχρεούται να δράσει κατά ορισμένων μορφών διακρίσεων εντός των ορίων των αρμοδιοτήτων που της παρέχει η Συνθήκη, προβλέποντας μία σαφώς περιορισμένη εξουσιοδότηση σε σύγκριση με το άρθρο 12, όπου δίδεται η δυνατότητα εφαρμογής της διάταξης εντός του πεδίου εφαρμογής της Συνθήκης, και απονέμοντας μόνο κατ' ανάθεση- δοτές κοινοτικές αρμοδιότητες¹⁰¹.

Το άρθρο 13 ΣΕΚ επιφορτίζει το Συμβούλιο να αναλάβει κατάλληλη δράση των διακρίσεων – χωρίς όμως και δημιουργία σχετικής υποχρέωσης του κοινοτικού οργάνου- στερούμενο άμεσου αποτελέσματος. Ίσως, η γένεση υπέρ των ιδιωτών δικαιωμάτων, ικανών να προβληθούν στα εθνικά δικαστήρια, ίσως η μη συνέχιση

⁹⁸ Βλ. Σταυρούλα Μάρκου, Το άρθρο 13 της Συνθήκης για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στο πλαίσιο της κατοχύρωσης της αρχής της μη διάκρισης στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη (Διδακτορική Διατριβή), Θεσσαλονίκη, 2007, σελ. 2, De Burca G., The Role of Equality in European Community Law, σε Dashwood A.- O' Leary S. (ed) The principle of Equal Treatment in EC Law, Sweet and Maxwell, 1997, σελ. 13

⁹⁹ Βλ. A. Bayefsky, The Principle of Equality or Non-Discrimination in International Law, Human Rights Law Journal, 1990, σελ. 1 επ. και O' Hare U., Enhancing European Equality Rights: A New Regional Framework, Maastricht Journal of European and Comparative Law, 2001, σελ.133

¹⁰⁰ Βλ. Harris D.J. – O' Boyle M.- Warbrick C., Law of European Convention on Human Rights, Butterworths 1995, σελ. 463 και Barnard C., The principle of equality in the community context: P, Grant, Kalanke and Marschall : Four uneasy bedfellows, Cambridge Law Journal, 1998, σελ. 353

¹⁰¹ Βλ. ΔΕΚ, 28.03.1996, Γνωμοδότηση 2/94 «Προσχώρηση της Κοινότητας στη Σύμβαση για την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών», Συλλογή 1996, σ. 1-1759, σκέψη 23

του αγώνα καταπολέμησης των διακρίσεων να συνιστούν παράγοντες που αναχαίτισαν τη δράση και την αξία της διάταξης του άρθρου 13.

Πάντως, η κοινότητα οφείλει να δράσει στο πλαίσιο της αρχής της επικουρικότητας. Η αρχή επιτρέπει την ανάληψη δράσεων μόνο εφόσον και στο βαθμό που οι στόχοι της προβλεπόμενης δράσης είναι αδύνατον να επιτευχθούν επαρκώς από τα κράτη-μέλη και δύνανται είτε λόγω διαστάσεων είτε αποτελεσμάτων της προβλεπόμενης δράσης να επιτευχθούν καλύτερα σε κοινοτικό επίπεδο με βάση το άρθρο 5 παρ. 2 ΣΕΚ. Άλλωστε, *de maiore ad minus* η θετική διάσταση του άρθρου 13 περικλείει και την αρνητική, απαγορεύει δηλαδή την αρνητική μεταχείριση, δηλαδή απαγορεύεται να κοινοτικά όργανα να προβαίνουν τα ίδια σε διακρίσεις.

Τα κοινοτικά όργανα από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 ανέλαβαν δράση υπέρ της βελτίωσης της οικονομικής και κοινωνικής θέσης των ατόμων με αναπηρία. Ήδη προγράμματα δράσης χρηματοδοτήθηκαν από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο¹⁰², όπως το TIDE, η τεχνολογική πρωτοβουλία υπέρ των ατόμων με ειδικές ανάγκες και των ηλικιωμένων, η πρωτοβουλία EMPLOYMENT και ειδικότερα το τμήμα HORIZON που προέβλεπε την υποστήριξη ατόμων με ειδικές ανάγκες, καθώς και τα προγράμματα HELIOS I και II¹⁰³.

Τα ισπανικά δικαστήρια ερμηνεύουν τη συνταγματική διάταξη που προβλέπει ότι « οι Ισπανοί πολίτες είναι ίσοι ενώπιον του νόμου, χωρίς διάκριση για λόγους γέννησης, φυλής, φύλου, θρησκείας, γνώμης ή οποιασδήποτε άλλης προσωπικής ή κοινωνικής κατάστασης ή περίπτωσης», ώστε να συμπεριλάβει και την αναπηρία στους λόγους μη διάκρισης. Τα ιταλικά δικαστήρια έχουν συναγάγει ότι οι διατάξεις του ιταλικού συντάγματος καλύπτουν αυτό τον λόγο, ενώ στο ολλανδικό σύνταγμα προβλέπεται ότι « όλα τα φυσικά πρόσωπα στις Κάτω Χώρες τυγχάνουν ίσης μεταχείρισης υπό συνθήκες· οι διακρίσεις λόγω θρησκείας, πεποιθήσεων, πολιτικών απόψεων, φυλής ή φύλου ή για οποιονδήποτε λόγο δεν επιτρέπονται», στη διάταξη αυτή συμπεριλαμβάνεται και η αναπηρία για τα ολλανδικά δικαστήρια. Συναφής διάταξη είναι του άρθρου 5 του Αυστριακού Συντάγματος που προβλέπει ότι κανένας

¹⁰² Βλ. Waddington L., *The European Community and Disability Discrimination: time to address the deficit of powers*, *Disability and Society*, 1997, σελ. 465 επ.

¹⁰³ Βλ. ΕΕ L 104, 23.04.1998, σελ. 38 και ΕΕ, L 56, 09.03.1993, σελ. 30

δεν επιτρέπεται να υφίσταται διάκριση λόγω αναπηρίας και κατοχυρώνεται η υποχρέωση του κράτους να εξασφαλίζει την ίση μεταχείριση αναπήρων και μη σε όλες τις σφαίρες της καθημερινότητας. Αντίστοιχη ρύθμιση για την απαγόρευση των διακρίσεων εις βάρος των αναπήρων περιλαμβάνει και ο Γερμανικός Θεμελιώδης Νόμος.

Η ΕΣΔΑ αποτελεί το καταστατικό κείμενο προστασίας θεμελιωδών δικαιωμάτων σε διακρατικό επίπεδο¹⁰⁴. Η Ελλάδα το 1985 προχώρησε σε δήλωση αποδοχής της ατομικής προσφυγής, με τη νομολογία να ανθεί στους τομείς της θρησκευτικής ελευθερίας, της προστασίας των δικαιωμάτων των μειονοτήτων και των περιουσιακών δικαιωμάτων¹⁰⁵.

6. Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Η Ευρωπαϊκή Ένωση θέσπισε τον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, ο οποίος δημοσιεύθηκε στην Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων με αριθμό C 364 της 18.12.2000 και στο άρθρο 21 αυτού γίνεται λόγος για απαγόρευση των διακρίσεων λόγω αναπηρίας¹⁰⁶, ενώ στο άρθρο 26 η Ένωση αναγνωρίζει και σέβεται το δικαίωμα των ατόμων με ειδικές ανάγκες να επωφελούνται μέτρων που θα τους

¹⁰⁴ Βλ. Σ. Μαθία, Πρόλογος στον Οδηγό Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών, (Επιμέλεια Νάσκου-Περράκη Π.-Σγουρίδου Αικ.) ΚΔΕΟΔ- Εκδ. Αντώνη Σάκκουλα, 2001, σελ. 9

¹⁰⁵ Βλ. Χ. Ροζάκη, Πρόλογος στον Οδηγό Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών, (Επιμέλεια Νάσκου-Περράκη Π.-Σγουρίδου Αικ.) ΚΔΕΟΔ- Εκδ. Αντώνη Σάκκουλα, 2001, σελ. 11-12

¹⁰⁶ Βλ. Γ. Παπαδημητρίου, Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2001, σελ. 9 επ.

εξασφαλίζουν την αυτονομία, την κοινωνική και επαγγελματική ένταξη και τη συμμετοχή τους στον κοινοτικό βίο¹⁰⁷.

Τα μέτρα περιλαμβάνουν ανάλογα με τις ικανότητες των ενδιαφερομένων την επαγγελματική εκπαίδευση, την εργονομία, τη δυνατότητα πρόσβασης και μετακίνησης, τα μεταφορικά μέσα και την κατοικία. Ο ισχύων Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2010/C 83/02) κατοχυρώνει ρητά στο άρθρο 26 με τίτλο «Ένταξη των ατόμων με αναπηρίες» την αρχή προστασίας αυτών, αρχή που εδράζεται στο άρθρο 15 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη και εμπνέεται από το σημείο 26 του κοινοτικού Χάρτη των θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων των εργαζομένων¹⁰⁸.

Επιπρόσθετα, ο ΧΔΘΕΕ έχει πεδίο εφαρμογής στα θεσμικά και λοιπά όργανα και τους Οργανισμούς της Ένωσης, τηρουμένης της αρχής της επικουρικότητας, καθώς και στα κράτη μέλη, μόνο όταν εφαρμόζουν το δίκαιο της Ένωσης. Οι δε περιορισμοί στην άσκηση των δικαιωμάτων και ελευθεριών που αναγνωρίζονται στον Χάρτη πρέπει να προβλέπονται από το νόμο (άρθρο 52 ΧΔΘΕΕ), να σέβονται το βασικό περιεχόμενο των εν λόγω δικαιωμάτων και ελευθεριών τηρουμένης της αρχής της αναλογικότητας.

Στο άρθρο 54 ΧΘΔΕΕ δηλώνεται ρητά η απαγόρευση της κατάχρησης δικαιώματος, με την έννοια της επίδοσης σε δραστηριότητα ή εκτέλεση πράξης αποσκοπούσα στην κατάλυση των δικαιωμάτων ή των ελευθεριών που αναγνωρίζονται στον Χάρτη ή σε ευρύτερους περιορισμούς των δικαιωμάτων και των ελευθεριών.

Το πεδίο προστασίας της διάταξης του άρθρου 26 του ΧΘΔΕΕ απηχεί τις κοινωνικές αντιλήψεις της εποχής μας σε σχέση με τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρίες και αποτελεί σημείο τομής στην εξέλιξη της κρατικής αντιμετώπισης από

¹⁰⁷ Βλ. Βασίλη Γ. Τζέμο, Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, Ερμηνεία κατ' άρθρο, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, σελ. 328

¹⁰⁸ Βλ. ΔΕΚ C-406/2015 της 09^{ης} Μαρτίου 2017, ΔΕΚ C-278/2014 της 16^{ης} Απριλίου 2015, ΔΕΚ C-542/2013 της 18^{ης} Δεκεμβρίου 2014 με παρατήρηση Αθ. Τάκη σε Αρμενόπουλο 2015/325, εκδόσεις Δικηγορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης.

ένα μοντέλο τυπικής ισότητας προς ένα μοντέλο ουσιαστικής ισότητας και επίτευξης ίσων ευκαιριών¹⁰⁹.

Το δικαίωμα των ατόμων με αναπηρίες τελεί σε σχέση συρροής με άλλα θεμελιώδη δικαιώματα του ΧΘΔΕΕ.¹¹⁰ Συγκεκριμένα, αποτελεί ειδικότερη έκφανση του δικαιώματος για ανθρώπινη αξιοπρέπεια (άρθρο 1), του δικαιώματος στη σωματική ή διανοητική ακεραιότητα του προσώπου (άρθρο 3 παρ.1), του δικαιώματος στην προστασία της υγείας (άρθρο 35) και της ιδιωτικής ζωής (άρθρο 7). Η σχέση συρροής, όμως, θα συμπληρώναμε ότι θα πρέπει να είναι παραπληρωματική σχέση, προκειμένου να εξασφαλιστεί η μέγιστη δυνατή προστασία χάρη του πλήθους των εννόμων αγαθών που προσβάλλονται.

Μεγάλης σημασίας είναι και η μετατόπιση του βάρους από τα άτομα με αναπηρία, στην κοινωνία, όπως αποτυπώνεται στο ΧΘΔΕΕ¹¹¹. Για το λόγο αυτό, άλλωστε, τίθεται η εν λόγω διάταξη στο κεφάλαιο περί ισότητας (Τίτλος III) και όχι στο κεφάλαιο περί αλληλεγγύης (Τίτλος IV), αποδεικνύοντας το ηθελημένο της νομοτεχνικής κατασκευής προς την κατάργηση κάθε μορφής διακρίσεων σε όλες τις κοινωνικές δομές.

Η διάταξη του άρθρου 26 δεν συμπεριλαμβάνει τον ορισμό της έννοιας της αναπηρίας, ωστόσο το ερμηνευτικό κενό που δημιουργεί έρχεται να συμπληρώσει η Διεθνής Σύμβαση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία. Στη διάταξη του άρθρου 1 ορίζεται ότι: « Στα άτομα με αναπηρίες συμπεριλαμβάνονται άτομα με μακροχρόνιες σωματικές, νοητικές, πνευματικές ή αισθητηριακές βλάβες, οι οποίες σε αλληλεπίδραση με διάφορα εμπόδια δύνανται να παρεμποδίσουν την πλήρη και αποτελεσματική συμμετοχή τους στην κοινωνία σε ίση βάση με τους άλλους. ».

¹⁰⁹ Βλ. G. Quinn, The Human Rights of People with Disabilities under EU Law, σε: P. Alston, The EU and Human Rights, 1999, σελ. 281 επ.

¹¹⁰ Βλ. Βασίλη Γ. Τζέμο, Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, Ερμηνεία κατ' άρθρο, σελ. 325-326, 2015.

¹¹¹ Βλ. Βασίλη Γ. Τζέμο, Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, Ερμηνεία κατ' άρθρο, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, σελ. 326

Εντούτοις, και στο προοίμιο της Διεθνούς Σύμβασης του Ο.Η.Ε. για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία στο σημείο (ε) αναφέρεται ότι: «Αναγνωρίζοντας ότι η αναπηρία είναι μια εξελισσόμενη έννοια και ότι απορρέει από την αλληλεπίδραση μεταξύ ατόμων με βλάβη και διαταραχές συμπεριφοράς και εμπόδια που προέρχονται από το περιβάλλον τους, που δυσχεραίνουν την πλήρη και αποτελεσματική συμμετοχή τους στην κοινωνία σε ίση βάση με τους άλλους.» Όλα τα κράτη μέλη της ΕΕ και η Ελλάδα (νόμος 4074/2012, ΦΕΚ Α-88/11.04.2012) έχουν υπογράψει και επικυρώσει την εν λόγω σύμβαση, συνεπώς ο παραπάνω ορισμός διατηρεί την ερμηνευτική του αξία. Φορείς του δικαιώματος δεν είναι μόνο όσοι έχουν κάποια μορφή αναπηρίας αλλά και οι συγγενείς ή τρίτοι που έχουν αναλάβει τη φροντίδα των ανάπηρων ατόμων¹¹². Το ΔΕΕ θεώρησε ότι το ειδικό καθεστώς προστασίας πρέπει να επεκταθεί και στους τρίτους που επιφορτίζονται με την περίθαλψη και τη μέριμνα των αναπήρων¹¹³.

Η διάταξη του άρθρου 26 του ΧΘΔΕΕ οριοθετείται από τρεις επιμέρους έννοιες, την αυτονομία, την κοινωνική και επαγγελματική ένταξη και τέλος τη συμμετοχή στον κοινωνικό βίο¹¹⁴. Στο χώρο της προστασίας των αναπήρων, αυτονομία σημαίνει- και έχει ως προϋπόθεση- παροχή βοήθειας και όχι μη ύπαρξη εσωτερικών και εξωτερικών περιορισμών, ώστε μόνο με τη συνδρομή αυτή να μπορούν να έχουν έλεγχο στη ζωή τους. Οι δύο άλλες έννοιες, αυτές δηλαδή της κοινωνικής και επαγγελματικής ένταξης και συμμετοχής στον κοινωνικό βίο έχουν περιεχόμενο που αλληλοσυμπληρώνεται. Άλλωστε, η εργασία βοηθά το άτομο να ενταχθεί στο κοινωνικό σύνολο.

Σύμφωνα με τη νομολογία του ΔΕΕ¹¹⁵, η δεσμευτική ισχύς του άρθρου 26 μπορεί να ερμηνευθεί υπό δύο προσεγγίσεις: α) Τη συσταλτική προσέγγιση, η οποία

¹¹² Βλ. Β. Τζέμο, Οι Πολιτικοί θεσμοί της Ε.Ε., Συνθήκη της Λισαβόνας, 2009 και σε Ν. Γαβαλά, Η προστασία των ατόμων με αναπηρίες από τις διακρίσεις και η ενσωμάτωσή τους στην εργασία και την απασχόληση με ανθρώπινο δικαίωμα, ΕΕργΔ 2013, σελ. 798 επ.

¹¹³ Βλ. Υπόθεση ΔΕΕ C-303/2006 Coleman κατά Attridge Law and Steve Law, Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Maduro 31 Ιανουαρίου 2008.

¹¹⁴ Βλ. C. O' Brien, Integration of Persons with Disabilities, σε: S. Peers, T. Hervey, J. Kenner, A. Ward, The EU Charter of Fundamental Rights, 2014, σελ. 736

¹¹⁵ Βλ. Βασίλη Γ. Τζέμο, Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, Ερμηνεία κατ' άρθρο, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, σελ. 328

σημαίνει ότι η διάταξη έχει κατευθυντήριο-διακηρυκτικό χαρακτήρα, δίχως να συνεπάγεται ατομικά δικαιώματα ούτε και υποχρεώσεις στα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά μόνο καθήκοντα στα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ο' Brien ,2014, 710). β) Τη διασταλτική προσέγγιση, η οποία περιέχει και μία δευτερεύουσα υποχρέωση απευθυντέα προς τον νομοθέτη των κρατών μελών της Ένωσης προς λήψη μέτρων –θετικών ενεργειών με σκοπό την ενσωμάτωση των ατόμων αυτών στο κοινωνικό-ευρωπαϊκό σύνολο¹¹⁶ και μέτρων ενωσιακού χαρακτήρα¹¹⁷.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθούμε στο σχόλιο 18 της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων σχετικά με τη διάταξη του άρθρου 26. Η Επιτροπή δηλώνει ότι το άρθρο 26, όπως εκτενώς αναλύθηκε ανωτέρω, συνεπάγεται μία θετική υποχρέωση των οργάνων των κρατών μελών της Ένωσης, μία θετική υποχρέωση αποχής από ενέργειες που θα επιφέρουν τη χειροτέρευση της θέσης του ατόμου με αναπηρία, παράλληλα με την ανάληψη δράσεων για την καταπολέμηση των θετικών διακρίσεων , που τυχόν προϋπάρχουν, σε βάρος των ευάλωτων αυτών μελών της κοινωνίας.¹¹⁸ Η συνέπεια των παραπάνω, όπως αναφέρεται και στο κεφάλαιο περί ύπαρξης αγωγίμου χαρακτήρα των κοινωνικών δικαιωμάτων, είναι ότι η διάταξη αυτή δεν θεσπίζει ατομικό δικαίωμα προσφυγής έναντι των κρατών μελών με περιεχόμενο την υιοθέτηση μέτρων κατάλληλων για την κοινωνική ένταξη (Απόφαση της Επιτροπής, 17 Ιανουαρίου 1997 SP κατά Ηνωμένου Βασιλείου 28915/95).

Ορισμένες φορές ,όμως, μολονότι φαίνεται εκ πρώτης όψης ότι τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρίες ηθικοδικαϊκά προσβάλλονται, έχει κριθεί από τη νομολογία του ΕΔΔΑ στην υπόθεση Botta κατά Ιταλίας (ΕΔΔΑ, 24 Φεβρουαρίου 1998, 21439/93) ότι δεν συνίσταται παραβίαση δικαιώματος και δυσμενής διάκριση σε

¹¹⁶ Βλ. M. Bell, The Right to Equality and Non-Discrimination, T.K. Hervey, J. Kenner, Economic and social rights under the EU Charter of Fundamental Rights-A legal perspective, 2003, σελ. 102

¹¹⁷ Βλ. C. O' Brien, Integration of Person with Disabilities σε : S. Peers, T. Hervey, J. Kenner, A.Ward, The EU Charter of Fundamental Rights,2014, σελ. 736

¹¹⁸ Βλ. Γενικό Σχόλιο 18 , Άρθρο 26 της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων U.N. Doc. HRI/GEN/1/Rev. 1 (1994), σκ. 10

βάρος των ανάπηρων ατόμων στην περίπτωση παράλειψης του κράτους να κατασκευάσει ειδική μπάρα σε παραλία.

Ένα κριτήριο, εύκολο να αμφισβητηθεί, που έθεσε το ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Zehnalova and Zehnal* κατά Τσεχίας (ΕΔΔΑ, 14 Μαΐου 2002, 38621/97) είναι η χρησιμοποίηση σε καθημερινή βάση της υπηρεσίας από τα άτομα με αναπηρίες. Στην υπόθεση αυτή κρίθηκε ότι το ταχυδρομείο, το αστυνομικό τμήμα, το δικαστήριο και ορισμένα ακόμη δημόσια κτίρια δεν είναι αναγκαίο να τηρούν τους κανόνες προσβασιμότητας για τα άτομα με αναπηρίες, τη στιγμή την οποία δεν τα χρησιμοποιούν άτομα με αναπηρίες καθημερινώς.

7. Το παράγωγο δίκαιο της Ε.Ε.

Το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο με την Οδηγία 2000/78/ΕΚ στο ζήτημα της ίσης μεταχείρισης στην απασχόληση και την εργασία. Η Οδηγία προωθεί την απαγόρευση των διακρίσεων σε βάρος των ατόμων με αναπηρία τόσο στον τομέα της απασχόλησης όσο και της εργασίας¹¹⁹. Η μόνη επιφύλαξη που τέθηκε, λόγω της φύσης της εργασίας, αφορά σε όσους υπηρετούν στις ένοπλες δυνάμεις της Χώρας και τα σώματα ασφαλείας. Ειδικότερα και όσον αφορά την Ελλάδα με το άρθρο 8 παρ. 4 του ν. 3304/2005¹²⁰, στο κεφάλαιο με τίτλο

¹¹⁹ Βλ. ΔΕΚ C- 406/2015 (09-03-2017) για την ενισχυμένη προστασία πασχόντων από αναπηρία μισθωτών σε περίπτωση απολύσεως και τη μη πρόβλεψη αντίστοιχης προστασίας για τους πάσχοντες από αναπηρία δημοσίου υπαλλήλους και την ΔΕΚ C-395/2015 (01-12-2016) για την απαγόρευση κάθε δυσμενούς διάκρισης λόγω "ειδικών αναγκών", εάν υφίστανται ειδικές ανάγκες και πώς προσδιορίζεται η έννοια των "μακροχρόνιων σωματικών, ψυχικών, νοητικών ή αισθητηριακών αναγκών για την απόλυση εργαζομένου σε ισπανικό εστιατόριο, ο οποίος τελεί κατά το ισπανικό δίκαιο σε άγνωστης διάρκειας κατάσταση προσωρινής ανικανότητας για εργασία.

¹²⁰ Στο άρθρο 7 του νόμου 3304/2005 επεξηγείται η έννοια των διακρίσεων. Άμεση διάκριση συντρέχει όταν, λόγω θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού στον τομέα της εργασίας και της απασχόλησης, ένα πρόσωπο υφίσταται μεταχείριση λιγότερο ευνοϊκή από αυτήν της οποίας τυγχάνει, έτυχε ή θα ετύγχανε άλλο πρόσωπο σε ανάλογη κατάσταση. Έμμεση διάκριση συντρέχει, όταν μια φαινομενικά ουδέτερη διάταξη, κριτήριο ή πρακτική μπορεί να θέσει πρόσωπα ορισμένων θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, ορισμένης αναπηρίας, μιας ορισμένης ηλικίας ή ενός ορισμένου γενετήσιου προσανατολισμού, σε μειονεκτική θέση συγκριτικά με άλλα πρόσωπα. Δεν συνιστά ανεπίτρεπτη έμμεση διάκριση τέτοια διάταξη,

« Ίση μεταχείριση ανεξαρτήτως θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού στον τομέα της εργασίας και της απασχόλησης» ορίζεται ρητά ότι οι διατάξεις του παρόντος κεφαλαίου δεν εφαρμόζονται στις ένοπλες δυνάμεις και τα σώματα ασφαλείας, καθόσον αφορά σε διαφορετική μεταχείριση λόγω ηλικίας ή αναπηρίας σχετικής με την Υπηρεσία.

Αναφορικά με το ζήτημα της συμμετοχής στον κοινωνικό βίο, συμπεριλαμβάνονται όλες οι επιμέρους εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής, από την πρόσβαση των ατόμων στην παιδεία μέχρι και τη δυνατότητα χρησιμοποίησης χώρων δημόσιας χρήσεως, επιβατηγών πλοίων , αεροπλάνων και συμμετοχής σε Ολυμπιακούς Αγώνες για αθλητές με αναπηρία¹²¹.

Ζήτημα αποτελεί αν η εν λόγω διάταξη μπορεί να επεκταθεί και στη συμμετοχή στον πολιτικό βίο. Από τη μία πλευρά, προκύπτει από την ερμηνευτική επεξήγηση του άρθρου 25 (έγγραφο CHARTE 4487/00 CONVENT 50) ότι η συμμετοχή στον κοινωνικό και πολιτιστικό βίο καλύπτει και τη συμμετοχή στον πολιτικό βίο, από την άλλη όμως η ερμηνευτική επεξήγηση του άρθρου 26 ΧΘΔΕΕ, όπως αποτυπώνεται στο έγγραφο CHARTE 4487/00 CONVENT 50, αναφέρεται στην αρχή του άρθρου 26 ότι στηρίζεται στο άρθρο 15 του ΕΚΧ και εμπνέεται επίσης από το σημείο 26 του κοινοτικού Χάρτη των θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων των εργαζομένων. Δεν γίνεται ειδική μνεία στο άρθρο 26 περί συμμετοχής στον πολιτικό βίο των ατόμων με αναπηρία. Εντούτοις, μία ερμηνευτική προσέγγιση

κριτήριο ή πρακτική, όταν δικαιολογείται αντικειμενικά από έναν θεμιτό σκοπό και τα μέσα επίτευξής του είναι πρόσφορα και αναγκαία ή όταν αφορά άτομα με αναπηρία και μέτρα που λαμβάνονται υπέρ αυτών, σύμφωνα με το άρθρο 10 του νόμου 3304/2005 και το άρθρο 21 παρ. 6 του Συντάγματος.

¹²¹ Οι πρώτοι αγώνες για αθλητές με αναπηρία έγιναν το 1948 στην Αγγλία και συγκεκριμένα στο Στόουκ Μάντεβιλ. Παράλληλα με την τελετή έναρξης των Ολυμπιακών Αγώνων το 1948 στο Λονδίνο , θεσμοθετήθηκαν οι αγώνες του Στόουκ Μάντεβιλ και πραγματοποιήθηκε η πρώτη αθλητική διοργάνωση για αθλητές με αμαξίδιο. Οι πρώτοι αγώνες Ολυμπιακού χαρακτήρα για αθλητές με αναπηρία οργανώθηκαν το 1960 στη Ρώμη, ύστερα από τους Ολυμπιακούς Αγώνες που διεξήχθησαν στην ίδια πόλη. Οι Ολυμπιακοί αγώνες της Ρώμης θεωρούνται οι πρώτοι Ολυμπιακοί Αγώνες για τους αθλητές με κινητικές , οπτικές ή διανοητικές αναπηρίες.

σύμφωνη με το άρθρο 29 της ΣΔΑΑ όπως και με τη νομολογία του ΕΔΔΑ¹²² επιβάλλει την άσκηση όλων των πολιτικών δικαιωμάτων των αναπήρων.

Τέλος, όσον αφορά την ποινική μεταχείριση των ατόμων με αναπηρία, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η κατάσταση του ατόμου διαπιστώνει το ΕΔΔΑ στην υπόθεση Mouisel κατά Γαλλίας (14 Νοεμβρίου 2002, 67263/01). Την ίδια χρονική στιγμή η Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης καταδίκασε τη Γαλλία, αφού προσέφυγε ενώπιον της η International Association Autism Europe για τη μη χορήγηση κονδυλίων στο εκπαιδευτικό σύστημα για τα άτομα με αυτισμό.¹²³

Την ίδια στιγμή το παράγωγο ευρωπαϊκό δίκαιο για την προστασία των ατόμων με αναπηρίες¹²⁴ επικεντρώνεται κυρίως σε:

α) Σύσταση της ΕΕ σχετικά με την απασχόληση ατόμων με ειδικές ανάγκες (άρθρο 153 πρώην άρθρο 137 της ΣΕΚ) ,

β) Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 295/1991 του Συμβουλίου της 4^{ης} Φεβρουαρίου 1991 για τη θέσπιση κοινών κανόνων σχετικών με ένα σύστημα αντισταθμιστικών παροχών σε περίπτωση άρνησης επιβίβασης κατά τις τακτικές αεροπορικές μεταφορές (άρθρο 3),

γ) Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 2204/2002 της Επιτροπής της 12^{ης} Δεκεμβρίου 2002 σχετικά με την εφαρμογή των άρθρων 87 και 88 της συνθήκης ΕΚ στις κρατικές ενισχύσεις για την απασχόληση (άρθρο 1),

δ) Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 1107/2006 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 5^{ης} Ιουλίου 2006, αναφορικά με τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία και των ατόμων με μειωμένη κινητικότητα όταν ταξιδεύουν αεροπορικά Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 204 της 26/07/2006,

¹²² Βλ. ΕΔΔΑ, 20 Μαΐου 2010, Kiss κατά Ουγγαρίας 38832/06, όπου κρίθηκε ο απόλυτος αποκλεισμός από τη διαδικασία ψηφοφορίας των ατόμων που βρίσκονται επί επιτροπία ότι παραβιάζει την ΕΣΔΑ.

¹²³ Βλ. Απόφαση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τα Κοινωνικά Δικαιώματα, 29 Σεπτεμβρίου 2003, International Association Autism Europe κατά Γαλλίας 13/2002.

¹²⁴ Βλ. Βασίλη Γ. Τζέμο, Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, Ερμηνεία κατ' άρθρο, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, σελ.323

ε) Οδηγία 2000/78/EK του Συμβουλίου, της 27^{ης} Νοεμβρίου 2000, για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία,

στ) Οδηγία 2001/85/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 20^{ης} Νοεμβρίου 2001 περί ειδικών διατάξεων για οχήματα μεταφοράς επιβατών, άνω των οκτώ θέσεων εκτός της θέσεως του οδηγού, και περί τροποποιήσεως των οδηγιών 70/156/ΕΟΚ και 97/27/EK (άρθρο 3),

ζ) Οδηγία 2002/22/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 7^{ης} Μαρτίου 2002 για την καθολική υπηρεσία και τα δικαιώματα των χρηστών όσον αφορά δίκτυα και υπηρεσίες ηλεκτρονικών επικοινωνιών (άρθρο 7),

η) Οδηγία 2003/9/EK του Συμβουλίου της 27^{ης} Ιανουαρίου 2003 σχετικά με τις ελάχιστες απαιτήσεις για την υποδοχή των αιτούντων άσυλο στα κράτη μέλη (άρθρο 17),

θ) Οδηγία 2003/24/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 14^{ης} Απριλίου 2003 για την τροποποίηση της οδηγίας 98/18/EK του Συμβουλίου για τους κανόνες και τα πρότυπα ασφαλείας για τα επιβατηγά πλοία (άρθρο 6β) με τις ειδικές απαιτήσεις για άτομα μειωμένης κινητικότητας,

ι) Απόφαση αριθ. 2001/903/EK του Συμβουλίου της 3^{ης} Δεκεμβρίου 2001 για το ευρωπαϊκό έτος των ατόμων με ειδικές ανάγκες 2003.

Επιπρόσθετα, στα άρθρα 151 επ. της ΣΛΕΕ γίνεται λόγος για την κοινωνική πολιτική, έχοντας υπόψη τα θεμελιώδη κοινωνικά δικαιώματα που ορίζονται στον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη του Τορίνο 1961 και στον Κοινοτικό Χάρτη των Θεμελιωδών Κοινωνικών Δικαιωμάτων των Εργαζομένων του 1989, με σκοπό την προώθηση της απασχόλησης και τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και εργασίας. Σκοπός των παραπάνω αποτελεί η επίτευξη κατάλληλης κοινωνικής προστασίας και η καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Στο άρθρο 153 (πρώην άρθρο 137 της ΣΕΚ) ΣΛΕΕ γίνεται μνεία στη βελτίωση του περιβάλλοντος εργασίας, με όφελος την προστασία της υγείας, της ασφάλειας των εργαζομένων και τον εκσυγχρονισμό των συστημάτων κοινωνικής προστασίας.

Συμπερασματικά, η ιδιαιτερότητα της ευπαθούς αυτής κοινωνικής ομάδας, με τις ετερογενείς ομάδες πληθυσμών που περιλαμβάνει, συνίσταται τόσο στην προσωπική κατάσταση που βιώνουν όσο και στις κοινωνικές προκαταλήψεις. Η εξεύρεση λύσεων για την κοινωνική αποκατάσταση και προσαρμογή στον ηπειρωτικό χώρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης συντάχθηκε στον έναν ή τον άλλον βαθμό με τη λήψη θετικών μέτρων και κοινωνικών παροχών, θέτοντας σε δεύτερο πλάνο ένα ζήτημα ευρωπαϊκής ταυτότητας και απόλαυσης των πλεονεκτημάτων αυτής, όπως η ελεύθερη μετακίνηση των εργαζομένων.

Οι δε παροχικές πολιτικές των κρατών μελών κρίνονται υπό το δημοσιονομικό πρίσμα, χωρίς σταθερότητα, καθιστώντας την ύπαρξη κοινωνικής πολιτικής στοιχείο ελεύθερης εκτίμησης από τον κοινό νομοθέτη. Η προσπάθεια όμως με τη διάταξη του άρθρου 26 ΧΘΔΕΕ καταδεικνύει τα νέα δεδομένα. Σκοπός των οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι η επίτευξη της αναγνώρισης και σεβασμού του δικαιώματος των ατόμων με αναπηρία στην αυτονομία, την κοινωνική και επαγγελματική ένταξη και, τέλος, τη συμμετοχή στον κοινοτικό (κοινωνικό και πολιτικό) βίο¹²⁵.

Ο κατευθυντήριος χαρακτήρας της διάταξης δεν σημαίνει ότι δεν μπορεί να εξειδικευτεί με δευτερογενείς διατάξεις που γεννούν αγωγίμες αξιώσεις. Άλλωστε, οι Κανονισμοί, οι Οδηγίες και οι Αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, του Συμβουλίου και της Επιτροπής μάλλον το αντίθετο αποδεικνύουν. Οι στο παρόν κεφάλαιο αναλυθείσες διατάξεις δικαιολογούν νομοθετικές πρωτοβουλίες για υιοθέτηση πολιτικών υπεράσπισης των ατόμων με αναπηρία και ενσωμάτωσής τους στον κοινωνικό και πολιτικό βίο της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως ισότιμων μελών.

Στο τελευταίο σημείο του υποκεφαλαίου της προστασίας των ατόμων με αναπηρίας στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη, αξίζει να σχολιαστεί ότι οι αποφάσεις του ΔΕΕ όσον αφορά τα ΑμεΑ δεν είναι πολλές, ωστόσο διαπιστώνεται μια ενδιαφέρουσα διαδρομή της σχετικής νομολογίας του Δικαστηρίου ως προς την αποδοχή και τη συνεχή διεύρυνση της έννοιας της αναπηρίας με βάση λειτουργικά κριτήρια. Ενώ, το ΔΕΕ χάραξε αρχικά μια αυστηρή διαχωριστική γραμμή μεταξύ

¹²⁵ Βλ. Βασίλη Τζέμο, Η δεσμευτικότητα και η αγωγιμότητα των θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων, ΝοΒ 2012, σελ. 29 επ. και Β. Χριστιανός, Συνθήκη ΕΕ & ΣΛΕΕ- Κατ' άρθρο ερμηνεία, 2012.

ασθένειας και αναπηρίας¹²⁶, σε νεότερη απόφασή του και κατόπιν της έντονης κοινωνικής αντίδρασης μεταστράφηκε προς το κοινωνικό μοντέλο¹²⁷, επεκτείνοντας την έννοια της αναπηρίας, ώστε να συμπεριλάβει και μη ανάπηρα άτομα, τα οποία όμως έχουν αναλάβει την άμεση φροντίδα αναπήρων. Αργότερα, επιβεβαίωσε ρητά ότι και η ασθένεια μπορεί να αποτελεί αναπηρία, εφόσον είναι μακροχρόνια και εμποδίζει τον πάσχοντα στην άσκηση της επαγγελματικής του δραστηριότητας¹²⁸. Το ΔΕΕ κινούμενο στο ίδιο πνεύμα υπήγαγε και την παχυσαρκία στην έννοια της αναπηρίας¹²⁹. Ας διερευνήσουμε αναλυτικότερα την ενδιαφέρουσα αυτή πορεία της νομολογίας του ΔΕΕ

Στην πρώτη απόφαση Chacón Navas, η οποία εκδόθηκε πριν από την προσχώρηση της Ε.Ε. στη Διεθνή Σύμβαση, η Ισπανίδα Chacón Navas εργαζόταν σε εταιρία εστίασης, όταν έλαβε αναρρωτική άδεια λόγω ασθενείας, εξαιτίας της οποίας αδυνατούσε να επιστρέψει στην εργασία της εντός σύντομου χρονικού διαστήματος. Αντίθετα, η άδεια είχε ήδη διαρκέσει επί οκτάμηνο περίπου, όταν η εταιρία την απέλυσε ακριβώς για το λόγο ότι απουσίαζε από την εργασία της. Το ισπανικό δικαστήριο στο οποίο προσέφυγε η απολυθείσα προβληματίστηκε για το αν η μακροχρόνια ασθένεια ενέπιπτε στην προστασία κατά των διακρίσεων του Δικαίου της Ένωσης και υπέβαλε σχετικό προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ. Το Δικαστήριο έσπευσε απαντώντας στο προδικαστικό ερώτημα να αντιδιαστείλει τις έννοιες «ασθένεια» και «αναπηρία», αποφαινόμενο¹³⁰ ότι άτομο το οποίο απολύθηκε από τον εργοδότη αποκλειστικώς λόγω ασθενείας δεν εμπίπτει στο γενικό πλαίσιο που έχει καθοριστεί προς περιστολή των περιπτώσεων δυσμενούς διακρίσεως λόγω αναπηρίας με βάση την Οδηγία 2000/78/ΕΚ.

¹²⁶ Βλ. Απόφαση Δ.Ε.Ε. Chacón Navas της 11^{ης} Ιουλίου 2006 στην υπόθεση C-13/05

¹²⁷ Βλ. Απόφαση Δ.Ε.Ε. Coleman της 17^{ης} Ιουλίου 2008 στην υπόθεση C-303/06

¹²⁸ Βλ. Απόφαση Δ.Ε.Ε. Ring/Skouboe Werge της 11^{ης} Απριλίου 2013 στις συνεκδικαζόμενες υποθέσεις C-335/11 και C-337/2011

¹²⁹ Βλ. Απόφαση Δ.Ε.Ε. Karsten Kaltoft της 18^{ης} Δεκεμβρίου 2014 στην υπόθεση C-354/13

¹³⁰ Σκέψεις 37 και 52 Απόφασης Chacón Navas

Η απόφαση προκάλεσε σοβαρές αντιδράσεις¹³¹. Το Δικαστήριο επικρίθηκε διότι αντί να εστιάσει στα προβλήματα που προκαλεί στα ΑμεΑ το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον, στάθηκε στις βλάβες καθαυτές, καταλήγοντας ότι η ασθένεια και η αναπηρία διακρίνονται μεταξύ τους μόνο ως προς την έκταση και την βαρύτητα των βλαβών¹³².

Στην επόμενη απόφαση-σταθμό Coleman¹³³ το Δικαστήριο πραγματοποίησε μία θαρραλέα μεταστροφή προς το κοινωνικό μοντέλο. Η θέση που πήρε σε αυτήν το ΔΕΕ είναι ότι η Οδηγία 2000/78/EK πρέπει να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι η απαγόρευση των δυσμενών διακρίσεων δεν απευθύνεται μόνο στα ίδια τα άτομα με αναπηρίες. Κρίθηκε λοιπόν ότι όταν ένας εργαζόμενος υφίσταται δυσμενή μεταχείριση και παρενόχληση, λόγω της αναπηρίας του τέκνου του, στο οποίο παρέχει τις απαραίτητες φροντίδες, η μεταχείριση αυτή προσκρούει στην απαγόρευση των άμεσων δυσμενών διακρίσεων λόγω αναπηρίας¹³⁴. Το Δικαστήριο διεύρυνε το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας, ώστε η απαγόρευση των διακρίσεων να καλύπτει κάθε εργαζόμενο ο οποίος συνδέεται με ΑμεΑ, στο βαθμό που η σχέση αυτή επηρεάζει την παροχή εργασίας του παρακωλύοντας την άσκηση των καθηκόντων του.

Στην επόμενη απόφαση Ring/Skouboe Werge¹³⁵ κρίθηκε ότι η έννοια της αναπηρίας προσδιορίζεται από τα κοινωνικά δεδομένα. Η απόφαση αυτή παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, διότι εκδόθηκε μετά την ενσωμάτωση της Διεθνούς Σύμβασης του Ο.Η.Ε. για τα δικαιώματα των αναπήρων στο ενωσιακό δίκαιο. Μία πρώτη

¹³¹ Βλ. Δ. Τραύλο-Τζανετάτο, Απόλυση εργαζομένου λόγω ασθενείας- Με αφορμή την πρόταση C-13/05 του Δ.Ε.Κ (υπόθεση Navas), ΕΕργΔ, 2011, σελ. 321 επ.

¹³² Βλ. Κ. Μπαρτσελιώτη, Η απαγόρευση των διακρίσεων λόγω αναπηρίας, ΕΔΚΑ, 2010, σελ.81 επ

¹³³ Βλ. Απόφαση Coleman C-303/06 με σχολιασμό Ν. Γαβαλά στην Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου, 2013, σελ. 798 επ.

¹³⁴ Σύμφωνα με το άρθρο 2 της Οδηγίας 2000/78/EK, η παρενόχληση εντάσσεται στην έννοια της αναπηρίας

¹³⁵ Απόφαση Δ.Ε.Ε. της 11^{ης} Απριλίου 2013 στις συνεκδικαζόμενες υποθέσεις C-335/11 και 337/11 με σχολιασμό Ν. Γαβαλά, ΕΕΡΓΔ, 2013, σελ. 842

σημαντική εξέλιξη είναι η παραδοχή ότι η έννοια της αναπηρίας δεν προσδιορίζεται μόνο από ιατρικά δεδομένα, αλλά κυρίως από τα κοινωνικά (περιβαλλοντολογικά και συμπεριφορικά) εμπόδια που παρεμβάλλονται, αλληλεπιδρούν και δυσχεραίνουν την πλήρη, πραγματική και ισότιμη μεταχείριση των ΑμεΑ στην κοινωνία. Μέσα από την προκείμενη υπόθεση αίρεται και η προηγούμενη νομολογία του ΔΕΕ, με συνέπεια να μπορεί πλέον να ενταχθεί η ασθένεια στην έννοια της αναπηρίας. Η βασική θέση του Δικαστηρίου είναι ότι εμπίπτει στην αναπηρία εκείνη η παθολογική κατάσταση που προκαλείται από ανίατη ή και από ιάσιμη ασθένεια, εφόσον η ασθένεια αυτή μπορεί να παρακωλύσει για μακρό χρονικό διάστημα την πλήρη και αποτελεσματική συμμετοχή του συγκεκριμένου ατόμου στον επαγγελματικό βίο σε ισότιμη βάση με τους υπόλοιπους εργαζομένους.

Σε επόμενη απόφαση του το ΔΕΕ διευρύνει ακόμη περισσότερο την έννοια της αναπηρίας και αποφαινεται στην υπόθεση Karsten Kaltoft¹³⁶ ότι η παχυσαρκία μπορεί να συνιστά αναπηρία. Συγκεκριμένα, το Δικαστήριο καταλήγει ότι η παχυσαρκία του εργαζομένου, στο βαθμό που κωλύει την πλήρη και αποτελεσματική συμμετοχή του στον επαγγελματικό βίο σε ισότιμη βάση με τους λοιπούς εργαζομένους εξαιτίας μειωμένης κινητικότητας ή της εμφανίσεως σε αυτόν παθολογικών καταστάσεων που δεν του επιτρέπουν να εκτελέσει την εργασία του ή προκαλούν δυσχέρειες κατά την άσκηση της επαγγελματικής του δραστηριότητας, εντάσσεται και αυτή στην έννοια της αναπηρίας.

Επιπρόσθετα, το Δικαστήριο με απόφαση του 2014 θεώρησε ότι η έλλειψη μήτρας είναι βλάβη αλλά όχι και αναπηρία¹³⁷. Το Δικαστήριο έκρινε ότι πρόκειται για σοβαρή βλάβη, ωστόσο δεν εμπίπτει στην έννοια της αναπηρίας διότι δεν την εμποδίζει να ασκεί τα επαγγελματικά της καθήκοντα και να προοδεύει στην εργασία της. Το Δικαστήριο παρέκαμψε ότι η βλάβη αυτή μπορεί να παρακωλύσει την εκτέλεση της εργασίας της γυναίκας αν αυτή αποδυθεί στον αγώνα τεκνοποίησης με

¹³⁶ Βλ. Απόφαση Δ.Ε.Ε. της 18^{ης} Δεκεμβρίου 2014 στην υπόθεση C-354/13

¹³⁷ Βλ. Απόφαση Δ.Ε.Ε. της 18^{ης} Μαρτίου 2014 στην υπόθεση C-363/12, Ζ. κατά

A Government department και The Board of management of a community school, δημοσιευμένη στο <http://curia.europa.eu>

παρένθετη μητέρα¹³⁸, ωστόσο το ΔΕΕ εστίασε στις επιπτώσεις της βλάβης στην επαγγελματική ζωή της γυναίκας (έστω και αν δεν τις εξετίμησε ορθά) και όχι στη βλάβη αυτή καθ' εαυτήν.

Τέλος, η πλέον πρόσφατη απόφαση C-406/2015 ΔΕΕ¹³⁹ της 9^{ης} Μαρτίου 2017 αφορούσε την αίτηση προδικαστικής αποφάσεως δυνάμει του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, που υπέβαλε το Varhoven administrativen sad (Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο, Βουλγαρία) στο πλαίσιο της δίκης Petya Milkova κατά Izpalnitelen director na Agentsiata za privatizatsia i sledprivatizatsionen. Η αίτηση προδικαστικής αποφάσεως συγκεκριμένα είχε ως βάση την ερμηνεία των άρθρων 4 και 7 της οδηγίας 2000/78/EK του Συμβουλίου, της 27^{ης} Νοεμβρίου 2000, για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία (ΕΕ 2000, L 303, σελ. 16), καθώς και του άρθρου 5, παράγραφος 2, της Συμβάσεως των Ηνωμένων Εθνών για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία, η οποία εγκρίθηκε εξ ονόματος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας με την απόφαση 2010/48/EK του Συμβουλίου, της 26^{ης} Νοεμβρίου 2009 (ΕΕ 2010, L 23, σ. 35, στο εξής Σύμβαση του ΟΗΕ).

Το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο της Βουλγαρίας εκτίμησε ότι η διακριτική μεταχείριση, ειδικότερα η μη εφαρμογή του άρθρου 333 παρ. 1 σημείο 3¹⁴⁰ του Εργατικού Κώδικα της Βουλγαρίας επί της λύσεως της σχέσεως εργασίας δημοσίων υπαλλήλων, μολονότι η προσφεύγουσα πάσχει από ψυχικές διαταραχές λόγω και το ποσοστό αναπηρίας της προσδιορίζεται σε 50%, δεν βασίζεται στο προσωπικό χαρακτηριστικό της αναπηρίας, αλλά στη διαφορά της έννομης σχέσης (μισθωτός σε επιχείρηση- δημόσιος υπάλληλος). Το γεγονός αυτό ενδέχεται να προσκρούει στις απορρέουσες από το δίκαιο της Ένωσης και από τη Σύμβαση του ΟΗΕ επιταγές περί ίσης μεταχειρίσεως όλων των ατόμων με αναπηρία στον τομέα της απασχολήσεως και της εργασίας.

¹³⁸ Νόμος 3305/2005, ΦΕΚ Α' 17/27.01.2005

¹³⁹ ΝΟΜΟΣ, αναδημοσίευση από ιστοσελίδα 'Ευρωπαϊκή Ένωση, 1998-2016')

¹⁴⁰ Άρθρο 333 παρ. 1 Εργατικού Κώδικα (DV αριθ. 33, της 28^{ης} Απριλίου 1987): «Σε περίπτωση παύσεως της λειτουργίας τμήματός της, καταργήσεως θέσεων εργασίας ή αναστολής της λειτουργίας της για διάστημα μεγαλύτερο των 30 ημερών, η επιχείρηση δεν δύναται να απολύσει εργαζόμενους που πάσχουν από τις ακόλουθες ασθένειες παρά μόνον κατόπιν αδείας της αρμόδιας τοπικής υπηρεσίας της Επιθεωρήσεως Εργασίας:[...]5. ψυχικές διαταραχές».

Το αιτούν δικαστήριο ζήτησε κατ' ουσίαν να διευκρινισθεί αν οι διατάξεις της Οδηγίας 2000/78, ειδικότερα δε το άρθρο 7, θεωρούμενες υπό το πρίσμα της Συμβάσεως των Ηνωμένων Εθνών για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία, επιτρέπουν κανονιστική ρύθμιση κράτους μέλους, η οποία παρέχει στους μισθωτούς που πάσχουν από ορισμένα είδη αναπηρίας ειδική προληπτική προστασία σε περίπτωση απολύσεως, χωρίς ,ωστόσο, να παρέχει αντίστοιχη προστασία στους δημοσίους υπαλλήλους που πάσχουν από τα ίδια είδη αναπηρίας.

Ως «ειδική ανάγκη» κατά την έννοια της Οδηγίας 2000/78, πρέπει να νοείται μειονεκτική κατάσταση, οφειλόμενη, ιδίως, σε μακροχρόνια σωματική, διανοητική ή ψυχική πάθηση η οποία, σε συνδυασμό με διάφορα εμπόδια, μπορεί να παρακωλύσει την πλήρη και αποτελεσματική συμμετοχή του συγκεκριμένου ατόμου στον επαγγελματικό βίο σε ισότιμη βάση με τους λοιπούς εργαζομένους¹⁴¹. Το ΔΕΕ καταλήγει ότι κατ' ορθή ερμηνεία του άρθρου 7 παρ. 2 της Οδηγίας 2000/78/EK επιτρέπεται η κανονιστική ρύθμιση κράτους μέλους, όπως η επίμαχη στην υπόθεση της κύριας δίκης, η οποία παρέχει προληπτική προστασία σε περίπτωση απολύσεως στους μισθωτούς που πάσχουν από ορισμένα είδη αναπηρίας , χωρίς να παρέχεται αντίστοιχη προστασία στους δημοσίους υπαλλήλους, υπό τον όρο βέβαια ότι δεν διαπιστώνεται παραβίαση της αρχής της ίσης μεταχείρισεως.

Όσον αφορά δε την υποχρέωση εκ του κράτους μέλους να σέβεται το δίκαιο της Ένωσης με τη διεύρυνση του πεδίου εφαρμογής των εθνικών κανόνων προστασίας των μισθωτών και στους πάσχοντες από το ίδιο είδος αναπηρίας δημοσίους υπαλλήλους, το ΔΕΕ στη σκέψη 66 επισημαίνει ότι στην περίπτωση που διαπιστωθεί διάκριση αντίθετη προς το δίκαιο της Ένωσης και δεν έχουν ληφθεί μέτρα αποκατάστασης της ίσης μεταχείρισης, η τήρηση της αρχής της ισότητας μπορεί να εξασφαλισθεί μόνο με τη χορήγηση στα άτομα της μη ευνοούμενης κατηγορίας των πλεονεκτημάτων των οποίων απολαμβάνουν τα άτομα της ευνοούμενης κατηγορίας (Απόφαση Terhoeve, C 18/1995, της 26 Ιανουαρίου 1999, σκέψη 57, Απόφαση Landtov, C 399/2009, σκέψη 51 και της 28 Ιανουαρίου 2015, Personenverkehr, C 417/2013, σκέψη 46).

¹⁴¹ Βλ. Απόφαση της 1^{ης} Δεκεμβρίου 2016, Daouidi, C 395/2015, EU:C:2016:917, σκέψη 42 και την εκεί παρατιθέμενη νομολογία ΔΕΚ).

Το ΔΕΕ διατύπωσε τη θέση ότι το εθνικό δικαστήριο οφείλει να αφήσει ανεφάρμοστη οποιαδήποτε εισάγουσα διακρίσεις εθνική διάταξη, χωρίς να πρέπει να ζητεί ή να αναμένει τη νομοθετική της κατάργηση, και να εφαρμόζει στα μέλη της κατηγορίας που τυγχάνει δυσμενούς μεταχειρίσεως το καθεστώς που ισχύει για τα άτομα της έτερης κατηγορίας¹⁴².

Συνεπώς, το Δικαστήριο δέχτηκε τον κανόνα της επεκτατικής ισότητας σε άτομα που πάσχουν από το ίδιο είδος αναπηρίας στο ίδιο σύστημα αναφοράς και, επομένως, στην κανονιστική ρύθμιση κράτους μέλους που προσκρούει στο άρθρο 7 παρ. 2 της Οδηγίας 2000/78/EK υπό το πρίσμα της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία και σε συνδυασμό με τη γενική αρχή της ίσης μεταχείρισης, έκρινε ότι θα πρέπει να διευρύνεται το πεδίο εφαρμογής των εθνικών κανόνων προστασίας των μισθωτών που πάσχουν από συγκεκριμένο είδος αναπηρίας, ούτως ώστε οι προστατευτικοί κανόνες να καταλαμβάνουν και τους πάσχοντες από το ίδιο είδος αναπηρίας δημοσίους υπαλλήλους.

Γ. Η προστασία στις αλλοδαπές έννομες τάξεις

Η διασφάλιση της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων προκύπτει καταρχήν από τα Συντάγματα των κρατών της Ευρώπης. Ήδη, στο άρθρο 20 παρ. 1 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης ορίζεται ότι: « Η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας είναι δημοκρατικό και κοινωνικό ομοσπονδιακό Κράτος»¹⁴³, αλλά και στο

¹⁴² Βλ. αποφάσεις της 12ης Δεκεμβρίου 2002, Rodriguez Caballero, C 442/00, EU:C:2002:752, σκέψη 43 της 7ης Σεπτεμβρίου 2006, Cordero Alonso, C 81/05, EU:C:2006:529, σκέψη 46, καθώς και της 21ης Ιουνίου 2007, Jonkman κ.λπ., C 231/06 έως C 233/06, EU:C:2007:373, σκέψη 39).

¹⁴³ Βλ. J. Iseensee, *Verfassung ohne soziale Grundrechte*, Der Staat 1980, σελ. 367 επ. σε

Ξενοφώντα Κοντιάδη, *Ο νέος συνταγματισμός και τα θεμελιώδη δικαιώματα*, 2002.

άρθρο 1 του Γαλλικού Συντάγματος του 1958, γνωστού και ως Συντάγματος της 5ης Δημοκρατίας ορίζεται η Γαλλική Δημοκρατία ως «αδιαίρετη, λαϊκή, δημοκρατική και κοινωνική», η οποία παρέχει ισότητα ενώπιον του νόμου για όλους τους πολίτες χωρίς διάκριση καταγωγής, φυλής ή θρησκείας, σέβεται όλες τις πεποιθήσεις και εφαρμόζει το αποκεντρωτικό σύστημα¹⁴⁴. Το κοινωνικό κράτος εν γένει αντιδιαστέλλεται προς το κράτος ευημερίας, το λεγόμενο και welfare state. Για τη Γερμανία η σημασία του κοινωνικού κράτους (Sozialstaatskausel) αναδεικνύεται στο Θεμελιώδη Νόμο (Grundgesetz) και θα λέγαμε ότι σκοπός της Γερμανικής Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας είναι η ισορροπία μεταξύ της ευημερίας όλων των πολιτών και της κατανομής των βαρών¹⁴⁵.

Η αναπηρία διακρίνεται από την ασθένεια και τα επιδόματα ασθενείας, καθώς ,κατά τη γαλλική νομοθεσία σύμφωνα με την art. L. 341-3 CSS¹⁴⁶ , αναπηρία συνιστά κάθε προσβολή της φυσικής ή ψυχικής υγείας που έχει διαρκή χαρακτήρα, αλλά όχι και απαραίτητα οριστικό, ανεξάρτητα από την αιτία της. Η ελάχιστη διάρκεια όμως, προκειμένου να θεωρηθεί μία ασθένεια ως αναπηρία διακρίνεται, ανάλογα με το δικαϊκό σύστημα, από 6 μήνες μέχρι 1 έτος.

Στις ΗΠΑ απαιτείται η ανικανότητα για εργασία να ξεπερνά το ένα έτος. Στον Καναδά η ανικανότητα πρέπει να διαρκέσει για τουλάχιστον 1 έτος, στην Αυστρία η σύνταξη αναπηρίας χορηγείται για 2 χρόνια και η παράτασή της προϋποθέτει νέα αίτηση, ενώ στην Ιρλανδία για τους πρώτους 12 μήνες καλύπτεται ο παθών από τα επιδόματα ασθενείας και μετά εξετάζεται η δυνατότητα ένταξης στο σύστημα των αναπήρων. Στην Ολλανδία νόμος του 1966 θεσπίζει ενιαίο καθεστώς ασφάλισης των εργαζομένων κατά της ανικανότητας για εργασία, ανεξάρτητα από την αιτία της, προτάσσοντας ένα γενικό καθεστώς προστασίας. Την ίδια στιγμή στη Νέα Ζηλανδία νόμος του 1972 εγκαθιδρύει καθεστώς καθολικής κάλυψης του πληθυσμού από τα ατυχήματα ανεξάρτητα από την προέλευσή τους, ενώ στην Ελβετία ο νόμος για τα

144 Article 1- «La France est une République indivisible, laïque, démocratique et sociale. Elle assure l'égalité devant la loi de tous les citoyens sans distinction d'origine, de race ou de religion. Elle respecte toutes les croyances. Son organisation est décentralisée.».

145 Βλ. Hesse, Grund zu geddes Verfassungsrechts der Bunderpublik, Deutschland, Heidelberg, 1994, σελ.82.

146 J.-J. Dupeyroux, Droit de la sécurité sociale, 12 ed. Précis Dalloz, Paris, 1993, σελ.368

ατυχήματα του 1981 (LAA) αφορά το σύνολο των ατυχημάτων ανεξάρτητα από την αιτία τους. Η γενική αναπηρία συναντάται στις νομοθεσίες των Η.Π.Α.¹⁴⁷, Καναδά¹⁴⁸ Μεγάλης Βρετανίας και Ιταλίας, όπου η διαχωριστική γραμμή θα λέγαμε τοποθετείται ακριβώς στην αδυναμία άσκησης ουσιώδους επικερδούς δραστηριότητας για το άτομο. Επομένως, συνοπτικά η αναπηρία προϋποθέτει τα εξής τρία χαρακτηριστικά: 1) ανατομοφυσιολογική βλάβη της υγείας 2) διάρκεια της βλάβης 3) μείωση της βιοποριστικής ικανότητας. Από τα χαρακτηριστικά αυτά προκύπτει εξάλλου ο συνολικός βαθμός αναπηρίας.

Το θέμα τέθηκε για άλλη μία φορά κατά τη θέσπιση του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ. Η Γερμανία, το Ηνωμένο Βασίλειο και η Ισπανία υποστήριζαν ότι τα κοινωνικά δικαιώματα δεν είναι αχώριμα και για τον λόγο αυτό δεν έπρεπε να περιληφθούν στον Χάρτη. Αντίθετη θέση υποστήριξε η Γαλλία και συγκεκριμένα ότι τα δικαιώματα αυτά έχουν θέση δίπλα στα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα και είναι αχώριμα με βάση τη θεωρία του σχετικού κοινωνικού κεκτημένου¹⁴⁹ που δεν θα επέτρεπε την πλήρη κατάργηση ενός δικαιώματος, π.χ. χάριν ανταγωνισμού¹⁵⁰.

¹⁴⁷ Βλ. Title 42 USC, The Public Health and Welfare, Chapter 7 (Social Security), 423 mm, Ανακτήθηκε από www.law.cornell.edu/uscode/text/42 στις 31 Μαΐου 2017.

¹⁴⁸ Βλ. Canada Pension Plan Act παρ. 43, ανακτήθηκε από <http://lawslois.justice.gc.ca/eng/acts/C-8/> στις 31 Μαΐου 2017.

¹⁴⁹ Ως προς το λεγόμενο κοινωνικό κεκτημένο βλ. Δημήτρη Τσάτσου, Συνταγματικό Δίκαιο: Γ' Θεμελιώδη Δικαιώματα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτήνη, 1988, σελ. 208 επ. τη διατριβή του Φίλιππου Βασιλόγιαννη, Βεβαιότητα και Ασφάλεια του Δικαίου, σελ. 79 και 173. Αριστόβουλο Μάνεση, Συνταγματικά Δικαιώματα: Ατομικές Ελευθερίες, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1982, 4^η Έκδοση, σελ. 23 : «εφόσον καθιερωθούν δια νόμου κοινωνικά δικαιώματα, «η μελλοντική τροποποίηση ή κατάργηση των νόμων που τα προστατεύουν... δεν πρέπει να αντιβαίνει στις αντίστοιχες διατάξεις του Συντάγματος, τα δε δικαστήρια ασκούν τον σχετικό έλεγχο συνταγματικότητας». Κατά την καλύτερη ερμηνεία της θέσεως του Μάνεση, τα κοινωνικά δικαιώματα θεμελιώνονται σε αρχές δικαιοσύνης, όχι σε συγκυριακές πολιτικές. Κατά τον Rawls το κοινωνικό ελάχιστο αποτελεί ζήτημα δικαιοσύνης μεταξύ των γενεών (όπως το κρατούν στη χώρα μας σύστημα κοινωνικής ασφάλισης), το δε επίπεδό του εξαρτάται από την κατά προτεραιότητα μέριμνα υπέρ των λιγότερο ευνοημένων μελών της κοινωνίας: «το ενδεδειγμένο απόθεμα δεν θα μπορεί να σωρευθεί είτε οι υψηλότεροι φόροι θα εμποδίζουν τόσο πολύ την οικονομική αποδοτικότητα, ώστε οι προοπτικές των λιγότερο ευνοημένων μελών στην παρούσα γενεά δεν θα επιδέχονται περαιτέρω βελτίωση, αλλά θα αρχίσουν αντίθετα, να χειροτερεύουν. Και στη μία και στην άλλη περίπτωση το ακριβές minimum θα έχει καθορισθεί» σε John Rawls, ό.π. σελ. 338

¹⁵⁰ Βλ. Πατρίνα Παπαρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, Το δημόσιο δικαίο της υγείας, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2009, σελ. 41 με παραπομπή σε Mayer F., « La Charte Européenne des droits fondamentaux et la Constitution européenne », RTDeur, 2/2003, σελ. 190, Bercusson B., « Social and Labour Rights under the EU Constitution » στο Social Rights in Europe, σελ. 170, ο οποίος θεωρεί ότι μόνο τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα έχουν αχώσιμο χαρακτήρα, ενώ τα κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα προγραμματικό χαρακτήρα.

Το ερώτημα εάν υφίσταται αγωγή αξίωση απαντάται αρνητικά στις ΗΠΑ, όπου γίνεται δεκτό ότι επιτρέπεται η λήψη θετικών μέτρων χωρίς όμως να δημιουργείται αντίστοιχα και αξίωση των φορέων να επιδιώξουν δικαστικά τα

μέτρα¹⁵¹. Ο Γιώργος Γεραπετρίτης τονίζει ότι το Ανώτατο Δικαστήριο πολλές φορές έχει δώσει έμφαση στον «οικειοθελή» χαρακτήρα των σχετικών μέτρων.

¹⁵¹ Βλ. Γιώργο Γεραπετρίτη, *Ισότητα και Θετικά Μέτρα*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2007, σελ. 300

Δ. Η διαμόρφωση της αναπηρίας μέσα από διεθνείς κανόνες.

1. Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (10 Δεκεμβρίου 1948)

Στο άρθρο 25 της Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα¹⁵² γίνεται λόγος για δικαίωμα του καθενός σε ένα βιοτικό επίπεδο ικανό να εξασφαλίσει στον ίδιο και την οικογένειά του υγεία και ευημερία, και ειδικότερα τροφή, ρουχισμό, κατοικία, ιατρική περίθαλψη, όπως και τις απαραίτητες κοινωνικές υπηρεσίες. Έχει ακόμα δικαίωμα σε ασφάλιση για την ανεργία, την αρρώστια, την αναπηρία, τη χηρεία, τη γεροντική ηλικία, όπως και για όλες τις άλλες περιπτώσεις που στερείται τα μέσα της συντήρησής του, εξαιτίας περιστάσεων ανεξαρτήτων της θέλησής του¹⁵³.

2. Η Διακήρυξη του Ο.Η.Ε. (1971) για τα δικαιώματα των νοητικά υστερημένων ατόμων.

Εκκινώντας από τις λέξεις του Bengt Lindqvist, του πρώτου ειδικού εισηγητή του Ο.Η.Ε. για την αναπηρία, «είμαστε άνθρωποι με ίση αξία, διεκδικώντας ίσα δικαιώματα», θα αναλύσουμε το πρώτο διεθνές κείμενο για την προστασία των ατόμων με νοητική υστέρηση. Ο Διεθνής Σύνδεσμος των Οργανώσεων για τα άτομα με νοητική υστέρηση παρακίνησε τη Γενική Συνέλευση του Ο.Η.Ε. να υιοθετήσει τη Διακήρυξη για τα δικαιώματα των πνευματικά υστερημένων ατόμων (UN General Assembly resolution 2856 (XXVI) of December 20, 1971)¹⁵⁴.

Η θωράκιση των δικαιωμάτων των ατόμων με πνευματική υστέρηση¹⁵⁵ αποτέλεσε αφορμή ευαισθητοποίησης της διεθνούς κοινότητας, προκειμένου να

¹⁵² Υιοθετήθηκε στις 10.12.1948 με την υπ' αριθμ. 217 Α (III) Απόφαση της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών, Κείμενο UN Document, A/810, p.71 (1948)

¹⁵³ Η Ελλάδα κύρωσε το Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα με τον ν. 1532/1985 και το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα με τον ν. 2462/1997.

¹⁵⁴ Βλ. , Inter-American Commission on Human Rights, Organization of American States.

¹⁵⁵ Η Διακήρυξη θεωρείται το πρώτο διεθνές κείμενο που αναφέρεται σε θέματα προστασίας μιας ειδικής κατηγορίας των ατόμων με ειδικές ανάγκες. Πρβλ. Ιωάννη Παπαστάθη, Προστασία

προβλέψει ότι τα άτομα αυτά απολαμβάνουν τα ίδια δικαιώματα, όπως και κάθε άλλο άτομο. Δεδομένου του χρόνου της Διακήρυξης και του γεγονότος ότι αποτέλεσε την αφετηρία των προστατευτικών διατάξεων για τη «μεγαλύτερη μειονότητα» στον κόσμο, όπως εύστοχα χαρακτηρίστηκε από τον Ο.Η.Ε., αναπτύχθηκαν διατάξεις που αναφέρονταν στην εργασία και επαγγελματική απασχόληση των ατόμων με πνευματική υστέρηση, εντούτοις δεν ρυθμίστηκαν με λεπτομερές σχέδιο για την επίτευξη των στόχων της Διακήρυξης. Μάλιστα, όροι της διακήρυξης περί της προστασίας των ατόμων με αναπηρία «όσο το δυνατόν» παραχωρούσαν τη δυνατότητα στα Κράτη να εξασφαλίσουν μία χαμηλότερου επιπέδου διασφάλιση¹⁵⁶. Σε βασικές γραμμές, η Διακήρυξη αποσκοπεί στην περαιτέρω κατοχύρωση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης, ιδίως των αναπήρων νοητικά ή και σωματικά ανθρώπων. Ειδικότερα, ο νοητικά υστερημένος άνθρωπος έχει:

1. Ίδια δικαιώματα με όλους τους ανθρώπους στο βαθμό που η αναπηρία του το επιτρέπει.
2. Δικαίωμα σε θεραπεία, ώστε να αναπτύξει τις ικανότητές του στο μέγιστο βαθμό.
3. Δικαίωμα σε οικονομική ασφάλεια και σε ένα αξιοπρεπές επίπεδο ζωής, σε μία παραγωγική διαδικασία ή άλλη χρήσιμη απασχόληση στο πλαίσιο των δυνατοτήτων του.
4. Δικαίωμα διαβίωσης με την οικογένειά του ή με θετούς γονείς και να κοινωνικοποιείται. Η οικογένεια θα πρέπει να υποστηρίζεται οικονομικά από τα Κράτη. Εάν η φιλοξενία του σε ίδρυμα καταστεί απαραίτητη, θα πρέπει αυτή να προσιδιάζει σε μία κανονική ζωή.
5. Δικαίωμα σε δικαστική συμπαράσταση.
6. Δικαίωμα σε μη εκμετάλλευση και μη υποβάθμισή του ως πρόσωπο. Αν διωχθεί ποινικά, πρέπει να του αναγνωριστεί η τυχόν ελλιπής δυνατότητά του προς καταλογισμό.

Ατόμων με Ειδικές Ανάγκες, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2007,σελ. 68

¹⁵⁶ Βλ. Anna Lawson: The United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities: New Era or False Dawn, Syracuse Journal of International Law and Commerce, Volume 34, Issue 2 (Spring 2007), σελ. 580

7. Η διαδικασία της άρνησης των δικαιωμάτων του θα πρέπει να ρυθμίζεται αυστηρά από το νόμο, να βασίζεται σε ιατρικές γνωματεύσεις και να υπόκειται σε ένδικα μέσα¹⁵⁷.

3. Η Διακήρυξη του Ο.Η.Ε. (1975) για τα Δικαιώματα των Ανάπηρων Ατόμων.

Στη Διακήρυξη του Ο.Η.Ε του 1975¹⁵⁸ αποδίδεται η έννοια του ανάπηρου ατόμου ως κάθε άτομο ανίκανο να επιβεβαιώσει από μόνο του, ολικά ή μερικά, τις αναγκαιότητές του για μία κανονική ατομική και κοινωνική ζωή, εξαιτίας μειωμένων σωματικών ή πνευματικών δυνατοτήτων που έχει εκ γεννήσεως ή όχι¹⁵⁹. Μάλιστα, αποδίδεται και μία μορφή διπλής ισότητας, διότι αφενός τα δικαιώματα της Διακήρυξης προστατεύουν όλα τα ανάπηρα άτομα και αφετέρου η προστασία αποδίδεται σε όλους ανεξάρτητα θρησκευτικών και πολιτικών πεποιθήσεων, εθνικής ή κοινωνικής καταγωγής, οικονομικής κατάστασης, γέννησης ή όποιας άλλης κατάστασης που αφορά το ίδιο το ανάπηρο άτομο ή την οικογένειά του. Τα ανάπηρα άτομα έχουν το κληρονομικό δικαίωμα σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειάς τους.

Η προστασία επεκτείνεται στα θεμελιώδη δικαιώματα, τα οποία πρέπει να είναι ίδια για όλους τους πολίτες, δηλαδή επιδιώκεται ιδίως η απόλαυση μίας πλήρους και κανονικής ζωής. Όσον αφορά τα πολιτικά δικαιώματα, τα ανάπηρα άτομα έχουν τα ίδια πολιτικά δικαιώματα, όπως οι υπόλοιποι άνθρωποι. Ο μόνος

¹⁵⁷ Η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών με το Ψήφισμα 2856 της 20^{ης} Δεκεμβρίου 1971 προβαίνει στη Διακήρυξη των δικαιωμάτων των πνευματικά καθυστερημένων ατόμων (Declaration of the rights of mentally retarded persons).

¹⁵⁸ Απόφαση 1921/06.05.1975 του Οικονομικού και Κοινωνικού Συμβουλίου του ΟΗΕ, Διακήρυξη των δικαιωμάτων των ανάπηρων ατόμων (Declaration on the rights of the disabled people).

¹⁵⁹ Βλ. Άγγελο Στεργίου, Η αναπηρία, ό. π. σελ. 10 και 60. Ο ορισμός είναι επιτυχής, στο βαθμό που εστιάζεται στις κοινωνικές συνέπειες της αναπηρίας. Ο ορισμός κινείται προς την ορθή κατεύθυνση αφού επικεντρώνεται στις συνέπειες που προκαλεί η βλάβη της υγείας στο άτομο. Έχει την αναγκαία ευρύτητα, ώστε να μπορεί να αναχθεί σε σημείο οικουμενικής αναφοράς. Ξενοφών Κοντιάδης, Μεταμορφώσεις του κοινωνικού κράτους στην εποχή της Παγκοσμιοποίησης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2002, σελ. 246-247. Ο ορισμός αυτός είναι υπερβολικά ευρύς και στερείται εκείνων των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών που θα τον καθιστούσαν νομικά σαφή και αξιοποιήσιμο.

περιορισμός των δικαιωμάτων αυτών αφορά τα πνευματικά καθυστερημένα άτομα, για τα οποία ισχύει ο περιορισμός του άρθρου 7 της Διακήρυξης των δικαιωμάτων των πνευματικά καθυστερημένων ατόμων.

Ειδικότερα, τα δικαιώματα των ανάπηρων ατόμων περιλαμβάνουν την ιατρική, ψυχολογική και λειτουργική παρακολούθηση, προκειμένου να επιτευχθεί η ιατρική και η κοινωνική αποκατάστασή τους, την εκπαίδευση, την επαγγελματική κατάρτιση, την τοποθέτηση σε κατάλληλη εργασία, την οικονομική και κοινωνική ασφάλιση και τη συμμετοχή σε εμπορικές ενώσεις. Μεταξύ των δικαιωμάτων είναι η προστασία της κατοικίας των ανάπηρων ατόμων και, εφόσον είναι απαραίτητη, η παραμονή σε ειδικό ίδρυμα, όπου οι συνθήκες διαβίωσης να προσιδιάζουν σε εκείνες της ζωής των συνομιλήκων τους. Οι προστατευτικές διατάξεις εκτείνονται παραπέρα στην προστασία από διακριτική ή υβριστική μεταχείριση, ενώ την ίδια στιγμή κρίσιμη κρίνεται και η νομική βοήθεια για την προστασία της προσωπικότητας και της κατοικίας τους.

4. Η Διακήρυξη Sundberg (1981) για τα άτομα με αναπηρία.

Η Διακήρυξη Sundberg (Sundberg Declaration adopted by the UNESCO World Conference on Actions and Strategies for Education, Prevention and Integration, Malaga, Spain, 2-7 November 1981) έλαβε το όνομά της στη μνήμη του Nils-Ivar Sundberg¹⁶⁰, υπεύθυνου του προγράμματος για την Ειδική Εκπαίδευση της Ουνέσκο την περίοδο 1948-1981, και αποτελεί κείμενο Διεθνούς Διάσκεψης με πρωτοβουλία της Ισπανικής Κυβέρνησης και της Ουνέσκο, στο οποίο συμμετείχαν 103 Χώρες και 6 Διεθνείς Οργανώσεις. Λαμβάνοντας υπόψη της την Παγκόσμια Διακήρυξη του Ο.Η.Ε. του 1948 για τα ανθρώπινα δικαιώματα, τη Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού του Ο.Η.Ε. το 1989 και τις δύο ειδικές Διακηρύξεις του Ο.Η.Ε., τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων των Αναπήρων Ατόμων του 1975 και τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων των πνευματικά καθυστερημένων ατόμων του 1971 κατοχυρώνει το βασικό δικαίωμα πρόσβασης των αναπήρων στην εκπαίδευση, στην επαγγελματική μόρφωση, την κουλτούρα και την πληροφόρηση (άρθρο 1).

¹⁶⁰ Απεβίωσε κατά τη διάρκεια του Συνεδρίου στο Τορεμολίνος της Μάλαγα το 1981 και η διακήρυξη υιοθετήθηκε στη μνήμη του.

Η Διακήρυξη¹⁶¹ εξασφαλίζει την ολοκληρωμένη συμμετοχή των ατόμων με αναπηρία διαμέσου της οικονομικής και πρακτικής βοήθειας για τους τομείς της εκπαίδευσης και της υγείας, όπως και της διευκόλυνσης ίδρυσης οργανώσεων, αποτελούμενων από τα ίδια τα ανάπηρα άτομα. Στόχος της είναι αφενός η αξιοποίηση στον ανώτατο δυνατό βαθμό του δημιουργικού, καλλιτεχνικού και πνευματικού τους δυναμικού, με ιδιαίτερη έμφαση στα εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά της επαναπροσαρμογής στην κοινότητα και της επαγγελματικής εκπαίδευσης, και αφετέρου η ένταξη των αναπήρων στο κανονικό περιβάλλον ζωής και εργασίας.

Στο σημείο αυτό, αξίζει να αναφερθεί ότι στη Διακήρυξη γίνεται λόγος για συνεργασία μεταξύ των κυβερνήσεων και των οργανώσεων, για να ανιχνευτεί σε ένα πρώιμο στάδιο η αναπηρία, από τη βρεφική ακόμα ηλικία, και να οργανωθεί η ανάλογη θεραπεία με τα αντίστοιχα εκπαιδευτικά προγράμματα.

Επιπρόσθετα, ιδιαίτερα σημαντικός θεωρείται ο ρόλος της οικογένειας στην εκπαίδευση, στην κατάρτιση, στην επαναπροσαρμογή και την ανάπτυξη όλων των ανάπηρων ατόμων. Για το λόγο αυτό επιβάλλεται, άλλωστε, η ειδική υποστήριξη των γονέων, ώστε να ανταπεξέλθουν στις ευθύνες τους. Στο άρθρο 14 της Διακήρυξης Sundberg προβάλλεται η ανάγκη λήψης¹⁶² πρωτοβουλιών εκ μέρους των κυβερνήσεων, των επιχειρήσεων, των επαγγελματικών οργανώσεων και των συνδικάτων για τη δημιουργία προγραμμάτων απασχόλησης με ειδικά σχέδια προσανατολισμού και επαγγελματικής κατάρτισης-προώθησης, με σκοπό την αύξηση των πιθανοτήτων εύρεσης εργασίας των ανάπηρων ατόμων. Τέλος, στο άρθρο 16 ιδρύεται η υποχρέωση των κρατών να λάβουν εκείνα τα νομοθετικά, τεχνικά και φορολογικά μέτρα, εξασφαλίζοντας στο σχεδιασμό αυτών των μέτρων τη συμμετοχή των ανάπηρων ατόμων και των μη κυβερνητικών ειδικών οργανώσεων.

¹⁶¹ Βλ. Ιωάννη Παπαστάθη, Προστασία Ατόμων με Ειδικές Ανάγκες, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2007, σελ. 72 επ.

¹⁶² Βλ. Ν. Πολεμικό, Πρόληψη προβλημάτων υγείας κατά την παιδική ηλικία, στο Διεπιστημονικό Ευρωπαϊκό Συμπόσιο, Άτομα με Ειδικές Ανάγκες, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1995, σελ. 832

5. Περιφερειακές Διεθνείς Συμβάσεις.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ο Αφρικανικός Χάρτης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Λαών που υπογράφηκε στις 21 Οκτωβρίου 1986, όπου στο άρθρο 18 παρ. 4 αναφέρονται μαζί με τους ηλικιωμένους και οι ανάπηροι ως πρόσωπα που πρέπει να έχουν επιπροσθέτως το δικαίωμα σε ειδικά μέτρα προστασίας σύμφωνα με τις φυσικές και ηθικές τους ανάγκες. Στο επόμενο άρθρο του Αφρικανικού Χάρτη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Λαών (άρθρο 19) αξίζει να σημειωθεί ότι κατοχυρώνεται η αρχή της ισότητας, με την ειδικότερη έκφανση της απόλαυσης ίσου σεβασμού και ίσων δικαιωμάτων. Τίποτε, όπως τονίζεται, δεν μπορεί να δικαιολογήσει τη διάκριση ενός ανθρώπου από έναν άλλον ¹⁶³.

6. Η Διεθνής Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού του 1989.

Η Διεθνής Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού της 2 Σεπτεμβρίου 1989¹⁶⁴ περιλαμβάνει ειδική διάταξη για τα σωματικώς ή πνευματικώς ανάπηρα παιδιά. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 23 θεσπίζεται υποχρέωση των Συμβαλλόμενων Κρατών να αναγνωρίζουν ότι τα παιδιά αυτά πρέπει να διάγουν πλήρη και αξιοπρεπή ζωή, σε συνθήκες οι οποίες εγγυώνται την αξιοπρέπειά τους, ευνοούν την αυτονομία τους και διευκολύνουν την ενεργό συμμετοχή τους στη ζωή του συνόλου.

Επιπρόσθετα, τα Κράτη μεριμνούν για την ειδική φροντίδα των ανάπηρων παιδιών και εξασφαλίζουν, στο μέτρο της κοινωνικής πολιτικής και των διαθέσιμων πόρων, την παροχή μετά από αίτηση μιας βοήθειας στα ανάπηρα παιδιά και σε αυτούς που έχουν αναλάβει τη φροντίδα τους, αφού ληφθούν υπόψη οι ad hoc περιστάσεις. Η εν λόγω βοήθεια, ενόψει των ειδικών αναγκών των ανάπηρων

¹⁶³ Βλ. Βασίλη Γ. Τζέμο, Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, Ερμηνεία κατ' άρθρο, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, σελ. 325

¹⁶⁴ Κυρώθηκε με το νόμο 2101/1992 (ΦΕΚ 192/Α/02-12-1992), Κύρωση της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού.

παιδιών παρέχεται δωρεάν, εφόσον είναι εφικτό και συνεκτιμώμενων των οικονομικών πόρων των γονέων, και σχεδιάζεται με τέτοιο τρόπο ώστε τα ανάπηρα άτομα να έχουν αποκλειστική πρόσβαση στην εκπαίδευση, στην επιμόρφωση, στην περίθαλψη, στην αποκατάσταση αναπήρων, στην επαγγελματική εκπαίδευση και στις ψυχαγωγικές δραστηριότητες, έτσι ώστε να επιτυγχάνεται η όσο το δυνατόν πληρέστερη κοινωνική ένταξη και προσωπική τους ανάπτυξη συμπεριλαμβανομένης της πολιτιστικής και πνευματικής τους εξέλιξης¹⁶⁵.

Η επίτευξη των παραπάνω στόχων απαιτεί διεθνή συνεργασία των συμβαλλόμενων κρατών για την προώθηση της ανταλλαγής κατάλληλων πληροφοριών στον τομέα της προληπτικής περίθαλψης και της ιατρικής, ψυχολογικής και λειτουργικής θεραπείας των αναπήρων παιδιών, ειδικά τη διάδοση πληροφοριών που αφορούν μεθόδους αποκατάστασης αναπήρων και υπηρεσίες επαγγελματικής αποκατάστασης, ώστε να αποκτηθεί η κατάλληλη πείρα σε αυτά τα πεδία, ενώ θα πρέπει να ληφθούν υπόψη και οι ανάγκες των υπό ανάπτυξη χωρών.

7. Η Σύμβαση του ΟΗΕ για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρίες του 2006¹⁶⁶.

Η σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα δικαιώματα των ατόμων με Αναπηρία (στο εξής ΑμεΑ) υιοθετήθηκε από τη Γενική Συνέλευση αυτών στις 13 Δεκεμβρίου 2006 μαζί με το Προαιρετικό Πρωτόκολλο. Η διαδικασία υιοθέτησης της Σύμβασης

¹⁶⁵ Βλ. για τη διεθνή προστασία των αναπήρων παιδιών, M. Bélanger, *Droit International de la Santé, Economica, Paris*, σελ. 279. Ο ΟΗΕ ασχολήθηκε και με τη διασφάλιση μιας κατάλληλης προστασίας στα ανάπηρα παιδιά. Η Πέμπτη Αρχή της Σύμβασης προβλέπει ειδική φροντίδα για τα ανάπηρα παιδιά. Μάλιστα, αποδέκτης είναι «the child who is physically, mentally or socially handicapped».

¹⁶⁶ Η Σύμβαση υιοθετήθηκε με την Απόφαση 61/611 της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ στη Νέα Υόρκη, στις 13 Δεκεμβρίου 2006 και τέθηκε σε ισχύ στις 4 Μαΐου 2008. Η Ελλάδα την έχει κυρώσει με το Ν. 4074/2012 «Κύρωση της Σύμβασης για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρίες και του Προαιρετικού Πρωτοκόλλου στη Σύμβαση για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρίες» (ΦΕΚ 88, τ. Α').

άρχισε το 2000, όταν η Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου εξέτασε μέτρα με σκοπό την ενίσχυση της προστασίας των δικαιωμάτων των ατόμων με αναπηρίες. Η συνεργασία του Επιτρόπου με τον Ειδικό Εισηγητή για την Αναπηρία της Επιτροπής για την Κοινωνική Ανάπτυξη οδήγησαν στη Σύμβαση και την ταυτόχρονη εκπόνηση του Πρωτοκόλλου, το οποίο παρέχει στα άτομα με αναπηρία, υπό προϋποθέσεις, την άσκηση ατομικής αναφοράς.

Επισημαίνεται ότι σκοπός της Σύμβασης είναι η προαγωγή, προστασία και διασφάλιση της πλήρους και ισότιμης απόλαυσης όλων των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών από όλα τα ΑμεΑ και η προώθηση του σεβασμού της εγγενούς αξιοπρέπειας¹⁶⁷. Η εξέλιξη της έννοιας της αναπηρίας καθιστά αδήριτη την ανάγκη για νέο ορισμό αυτής στο άρθρο 1 της εξεταζόμενης σύμβασης, όπου τονίζεται ότι στα άτομα με αναπηρίες συμπεριλαμβάνονται άτομα με μακροχρόνιες σωματικές, νοητικές, πνευματικές ή αισθητηριακές βλάβες, οι οποίες σε αλληλεπίδραση με διάφορα εμπόδια δύνανται να παρεμποδίσουν την πλήρη και αποτελεσματική συμμετοχή τους στην κοινωνία σε ίση βάση με τους άλλους¹⁶⁸.

Η Σύμβαση αποτελείται από ένα Προοίμιο και 50 άρθρα, ενώ το Προαιρετικό Πρωτόκολλο από 18 άρθρα. Στο Προοίμιο της Σύμβασης γίνεται μνεία στις αρχές του Χάρτη του Ο.Η.Ε., την εγγενή αξιοπρέπεια, την αξία και τα ίσα- αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα όλων των μελών της ανθρώπινης οικογένειας ως βάση της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ειρήνης στον κόσμο. Επιπλέον, στο Προοίμιο αναφέρονται η ίση απόλαυση των δικαιωμάτων από όλους, η αρχή της μη διάκρισης, όπως κατοχυρώνεται στην Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, στο Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα και στο Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, στη CERD, στη CEDAW, στη Σύμβαση κατά των Βασανιστηρίων και τη Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού και, τέλος, στη Σύμβαση για την προστασία των Δικαιωμάτων όλων των Μεταναστών Εργαζομένων και των Μελών των Οικογενειών τους.

¹⁶⁷ Άρθρο 1 Σύμβασης για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία (ΑμεΑ). Πηγή: <http://www.un.org/disabilities/>.

¹⁶⁸ Βλ. Νικόλαο Κ. Γαβαλά, Η έννοια της «αναπηρίας» στο περιβάλλον της προστασίας από τις διακρίσεις. Επ' αφορμή της απόφασης του ΔΕΕ της 1^{ης} Δεκεμβρίου 2016 στην υπόθεση C-395/15, Mohamed Daouidi, Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου, Τόμος 75^{ος}, Τεύχος 10, έτος 2016, σελ. 1203

Διαμηνύεται από το κείμενό της ότι «η αναπηρία είναι μια εξελισσόμενη έννοια και απορρέει από την αλληλεπίδραση μεταξύ των ατόμων με βλάβη και διαταραχές συμπεριφοράς και των εμποδίων που προέρχονται από το περιβάλλον τους, που δυσχεραίνουν με αυτό τον τρόπο την πλήρη και αποτελεσματική συμμετοχή τους στην κοινωνία σε ίση βάση με τους άλλους», αναγνωρίζει τη σημασία στη διαφορετικότητα, την ανάγκη διεθνούς συνεργασίας για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των ατόμων με αναπηρία σε κάθε κράτος και ειδικά στα αναπτυσσόμενα Κράτη. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη κρίνεται η ατομική αυτονομία και η ανεξαρτησία των ατόμων με αναπηρία, αλλά και η μεγαλύτερη διακινδύνευση των γυναικών και των κοριτσιών με αναπηρία, οι οποίες διατρέχουν συχνά μεγαλύτερο κίνδυνο κακοποίησης, βλάβης ή παραμέλησης και εκμετάλλευσης.

Οι αρχές της Σύμβασης είναι: α) ο σεβασμός της εγγενούς αξιοπρέπειας, της ατομικής αυτονομίας που θα περιλαμβάνει την ελευθερία να κάνει ο καθένας τις δικές του επιλογές και την ανεξαρτησία του, β) η μη διάκριση, γ) η πλήρης και αποτελεσματική συμμετοχή στην κοινωνία, δ) ο σεβασμός της διαφορετικότητας και η αποδοχή των ΑμεΑ, ως αναπόσπαστο μέρος της ανθρωπότητας, ε) η ισότητα των ευκαιριών, στ) η δυνατότητα πρόσβασης, ζ) η ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών και η) ο σεβασμός για τις δυνατότητες των παιδιών με αναπηρία και για το δικαίωμα διατήρησης της ταυτότητάς τους.

Οι υποχρεώσεις των κρατών μερών συνίστανται στη θέσπιση νομοθετικών, διοικητικών ή άλλων μέτρων για την εφαρμογή των δικαιωμάτων με ταυτόχρονη κατάργηση νόμων και πρακτικών που δημιουργούν διακρίσεις σε ΑμεΑ, στην ένταξη σε όλα τα προγράμματά τους και στην εν γένει πολιτική των Κυβερνήσεων των δικαιωμάτων τους. Πρωταρχικός στόχος των συμβαλλομένων μερών θα πρέπει να είναι η μείωση των διακρίσεων σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής και η εφαρμογή νέων τεχνολογιών για την καλύτερη δυνατή πληροφόρηση, με σκοπό και την επαγγελματική τους ενσωμάτωση.

Η ισότητα και η μη διάκριση αποτελούν το θεμέλιο λίθο της Σύμβασης, διότι η πραγματικότητα αποδεικνύει ότι τα ΑμεΑ κατά καιρούς υπήρξαν θύματα γενοκτονίας, ευνουχισμού και ευγονικών πολιτικών. Δύο άρθρα της Σύμβασης αφιερώνονται στις πλέον ευάλωτες ομάδες ΑμεΑ, τις γυναίκες και τα παιδιά, αναγνωρίζοντας ότι υφίστανται πολλές διακρίσεις και για το λόγο αυτό ζητάται : α) η

ίση απόλαυση των δικαιωμάτων, β) η επιδίωξη του βέλτιστου συμφέροντος του παιδιού ΑμεΑ, γ) η πλήρης ενδυνάμωση της θέσης των γυναικών και ε) η ελευθερία έκφρασης των απόψεων από τα παιδιά ανάλογα με την ηλικία και την ωριμότητά τους και σε ισότιμη βάση με τα άλλα παιδιά¹⁶⁹.

Με τον τίτλο του άρθρου 8 «Ενημέρωση», η Σύμβαση υποχρεώνει τα κράτη-μέλη να θεσπίσουν μέτρα, πρόσφορα και αναγκαία, με σκοπό την αφύπνιση της κοινωνίας, καταρχάς, σε επίπεδο οικογένειας και στη συνέχεια σε επίπεδο ευρύτερου κοινωνικού συνόλου. Προϋπόθεση επίτευξης του στόχου αποτελεί η κατάρριψη στερεοτύπων, προκαταλήψεων και επιβλαβών πρακτικών για τα ΑμεΑ. Τα μέτρα συμπεριλαμβάνουν την υιοθέτηση συμπεριφοράς του σεβασμού για τα δικαιώματα των ΑμεΑ σε όλα τα επίπεδα του εκπαιδευτικού συστήματος και την ενθάρρυνση όλων των οργάνων των ΜΜΕ να προβάλλουν τα ΑμεΑ κατά τρόπο συνεπή προς τους σκοπούς της Σύμβασης.

Η απόλαυση των παραπάνω δικαιωμάτων έχει ως όρο την προσβασιμότητα των ΑμεΑ στο φυσικό περιβάλλον, στα μέσα μεταφοράς, στην πληροφόρηση και στην επικοινωνία. Η προσβασιμότητα περιλαμβάνει την παροχή πληροφόρησης με τη μέθοδο Braille, καθώς και την καταγραφή πληροφοριών σε κατανοητή για εκείνους γλώσσα.

Τα άρθρα 10 έως 30 της Σύμβασης αναφέρονται στα ιδιαίτερα δικαιώματα, αρχής γενομένης από το δικαίωμα στη ζωή. Τα ειδικότερα δικαιώματα περιλαμβάνουν την προστασία της ελευθερίας και ακεραιότητας των ΑμεΑ, την ελευθερία μετακίνησης και ιθαγένειας, την ελευθερία έκφρασης, γνώμης και πρόσβασης στην πληροφόρηση, το σεβασμό στην ιδιωτική ζωή και στην οικογένεια, την εκπαίδευση και την υγεία, την εργασία και την απασχόληση και τέλος τη συμμετοχή στα κοινά, δηλαδή την ισότιμη ένταξη στην πολιτική και δημόσια ζωή της Χώρας, στις εκλογές και σε ΜΚΟς.

¹⁶⁹ Για τη Διεθνή αυτή Σύμβαση βλ. εκτενώς σε Ν. Γαβαλά, Η προστασία των Ατόμων με Αναπηρίες από τις διακρίσεις και η ενσωμάτωσή τους στην εργασία και την απασχόληση ως ανθρώπινο δικαίωμα- Με αφορμή τις πρόσφατες αποφάσεις του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΕΕργΔ 2013, 798 επ. και του ίδιου, Η έννοια της «αναπηρίας» στο περιβάλλον της προστασίας από τις διακρίσεις, Επ' αφορμή της απόφασης του Δ.Ε.Ε. της 1^{ης} Δεκεμβρίου 2016 στην υπόθεση C-395/2015, Mohamed Dalouidi, ΕΕργΔ, Τόμος 75^{ος}, Τεύχος 10, 2016,σελ.1203 επ.

Άξια αναφοράς είναι και η ασφάλεια, όπου σε εξαιρετικές καταστάσεις ενόπλων συγκρούσεων, τα Κράτη σεβόμενα το Διεθνές Ανθρωπιστικό Δίκαιο και το Διεθνές Δίκαιο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου οφείλουν να φροντίζουν για την προστασία και την ασφάλεια των ΑμεΑ (άρθρο 11 Σύμβασης για τα δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρίες, UN Document A/61/611 (2006)).¹⁷⁰

Τελευταία, αν και όχι λιγότερο σημαντική, η ισότιμη αναγνώριση ενώπιον του νόμου και η πρόσβαση στη δικαιοσύνη κατοχυρώνονται στα άρθρα 12 και 13 της Σύμβασης. Στο άρθρο 12 παρ. 2 αναγνωρίζεται η ικανότητα για δικαιοπραξία σε ίση βάση με τους άλλους ανθρώπους και σε όλες τις πτυχές της ζωής, ενώ παράλληλα τα κράτη λαμβάνουν τα κατάλληλα μέτρα για την παροχή υποστήριξης , που πιθανώς να χρειάζεται κατά την άσκηση της ικανότητας για δικαιοπραξία.Επιπλέον, τα Κράτη Μέρη παρέχουν εγγυήσεις για την αποτροπή κάθε προσβολής των δικαιωμάτων των ΑμεΑ και τη διασφάλιση του ισότιμου δικαιώματος στην ιδιοκτησία ή στην κληρονομία, στον έλεγχο των χρηματοοικονομικών ζητημάτων και των τραπεζικών προϊόντων.

Εν κατακλείδι, για να καταστεί αποτελεσματική η πρόσβαση στη δικαιοσύνη, αναγκαία κρίνεται η πρόβλεψη για κατάλληλη διαδικαστική-ηλικιακή προσαρμογή και εκπαίδευση, προκειμένου να εξασφαλιστεί η συμμετοχή των ΑμεΑ άμεσα και έμμεσα , ακόμη και ως μάρτυρες, σε όλες τις νομικές διαδικασίες, όπως οι ανακριτικές και προκαταρκτικές της κύριας δίκης διαδικασιών.

Αναφορικά με το Προαιρετικό Πρωτόκολλο στη Σύμβαση των ΑμεΑ, βαρύνουσα σημασία αποδίδεται στο δικαίωμα άσκησης ατομικής αναφοράς (άρθρο 1) είτε από άτομα είτε από ομάδες ατόμων και προϋποθέτει για το παραδεκτό : α) να είναι επώνυμη, β) να αναφέρεται σε διάταξη της Σύμβασης και να μην είναι καταχρηστική, γ) να μην έχει εξεταστεί το ίδιο ζήτημα από την Επιτροπή ή από άλλη διαδικασία διεθνούς έρευνας ή ρύθμισης , δ) να έχουν εξαντληθεί όλα τα εσωτερικά ένδικα μέσα, εκτός αν καθυστερούν υπέρμετρα ή η πιθανότητα να φέρουν αποτελεσματική ικανοποίηση είναι ελάχιστη, ε) να μην είναι προδήλως αβάσιμη ή

¹⁷⁰ Έναρξη ισχύος για την Ελλάδα στις 30.6.2012, οπότε και κυρώθηκε μαζί με το Προαιρετικό Πρωτόκολλο της Σύμβασης με το νόμο 4074/2012 (ΦΕΚ Α'88/11.04.2012). Βλέπε σε: <http://treaties.un.org/>

ανεπαρκώς αιτιολογημένη, στ) να αναφέρονται σε γεγονότα μεταγενέστερα της ημερομηνίας έναρξης ισχύος του παρόντος Πρωτοκόλλου. Ακόμη, δίνεται η δυνατότητα λήψης προσωρινών μέτρων από το Κράτος Μέρος , μέχρι να ολοκληρωθεί η εξέταση επί της ουσίας, προκειμένου να αποφευχθεί η ανεπανόρθωτη βλάβη στο θύμα ή τα θύματα της παραβίασης (άρθρο 4 Προαιρετικού Πρωτοκόλλου στη Σύμβαση για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία).

Η Ε.Ε. έχει προσχωρήσει στη Σύμβαση¹⁷¹ αυτοτελώς ως Ένωση με την απόφαση 2010/48/EK, με συνέπεια οι διατάξεις της να αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της έννομης τάξης της Ένωσης και η Οδηγία-πλαίσιο 2000/78/EK για την απαγόρευση των διακρίσεων να πρέπει να ερμηνεύεται υπό την ισχύουσα Διεθνή Σύμβαση. Η μεγαλύτερη συμβολή της τελευταίας είναι ότι για πρώτη φορά επιχειρείται στο χώρο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μια πρωτοποριακή και ολιστική προσέγγιση της αναπηρίας υιοθετώντας το κοινωνικό μοντέλο προσέγγισης των αναπηρικών προβλημάτων¹⁷². Είναι χαρακτηριστική, άλλωστε, η επισήμανση του προοιμίου της Σύμβασης ότι η αναπηρία είναι έννοια που εξελίσσεται και είναι αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στα άτομα με μειωμένες δυνατότητες και στα περιβαλλοντικά εμπόδια που καθιστούν δυσχερή την πλήρη, πραγματική και ισότιμη συμμετοχή των ατόμων με αναπηρία στην κοινωνία.

¹⁷¹ Βλ. Διεθνείς Συμβάσεις Δικαιωμάτων του Ανθρώπου που δεσμεύουν την Ελλάδα, ΙΜΔΑ, Επιμ. Χριστιάνα Μπουρλογιάννη-Βράιλα και Ελένη Πετρουλά, Πρόλογος Αλίκης Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2003, σελ. 73 επ.

¹⁷² Βλ. Σπύρο Βλαχόπουλο, Θεμελιώδη Δικαιώματα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, ειδικότερα Π. Τσαντίλας, σελ. 521

III. ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ:

Το θεωρητικό πλαίσιο

A. Η νομική φύση του δικαιώματος

Αν επιθυμούσαμε να συνδέσουμε την αναπηρία με τη βασική τριμερή διάκριση των δικαιωμάτων του G. Jellinek σε ατομικά, πολιτικά και κοινωνικά ανάλογα με το status negativus, activus και positivus του ατόμου, θα οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι το δικαίωμα στην υγεία έχει τόσο ατομική όσο και κοινωνική διάσταση¹⁷³. Η υγεία ορίζεται ως η εύρυθμη λειτουργία του οργανισμού, η φυσιολογική κατάσταση των οργάνων του σώματος και η πλήρης σωματική, ψυχική και κοινωνική ευεξία. Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας ορίζει την υγεία ως την κατάσταση της πλήρους σωματικής, ψυχικής, διανοητικής και κοινωνικής ευεξίας.¹⁷⁴ Ο Πρόδρομος Δαγτόγλου αναφέρεται σε αξίωση έναντι του Κράτους σε ορισμένες ελάχιστες παροχές που διατηρούν ή αποκαθιστούν την υγεία¹⁷⁵. Δεν παραλείπει, βέβαια, να αναφερθεί σε υποχρέωση του Κράτους, χωρίς παράλληλα και κατοχύρωση του

¹⁷³ Βλ. Πατρίνα Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, Το δημόσιο δίκαιο της Υγείας, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2009, σελ.38 επ.

¹⁷⁴ Βλ. Καταστατικό Χάρτη του Π.Ο.Υ., που θεσπίστηκε στις 22.7.1946 στη Γενεύη, όπως κυρώθηκε με το ΝΔ 436/1947.

¹⁷⁵ Βλ. Πρόδρομο Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, τέταρτη ενημερωμένη έκδοση, 2012, σελ. 210 επ.

δικαιώματος των πολιτών. Στο σημείο αυτό, μπορεί να αντιληχθεί ότι η πρωτοπορία του άρθρου 21 παρ. 6 Συντ., το οποίο εντάσσεται στο πλαίσιο ενός ενιαίου δικαιώματος του άρθρου 21 παρ. 2, 3 και 6 Συντ. για κοινωνική πρόνοια, συνίσταται στη θέσπιση ενός ειδικού «ιδιώνυμου» δικαιώματος, επειδή έχει όχι μόνο αμυντικό αλλά και κοινωνικό-παροχικό περιεχόμενο¹⁷⁶. Άλλωστε, ο Ξενοφών Κοντιάδης διατυπώνει την άποψη ότι η πολιτεία εφαρμόζει την αρχή της αναλογικής ισότητας, εισαγάγει δηλαδή μεταρρυθμίσεις υπέρ των ευάλωτων ή λιγότερο ευνοημένων πληθυσμιακών ομάδων, μεταξύ των οποίων είναι και τα άτομα με ειδικές ανάγκες¹⁷⁷. Το δικαίωμα θεμελιώνεται στο άρθρο 21 παρ. 3 Συντ. καταρχήν, όπου προβλέπεται ότι το Κράτος μεριμνά για την υγεία των πολιτών και παίρνει ειδικά μέτρα για την προστασία της νεότητας, του γήρατος, της αναπηρίας και για την περίθαλψη των απόρων. Αναμφίβολα σκόπιμος κρίνεται ο συνδυασμός με το άρθρο 5 παρ. 2 Συντ. που κατοχυρώνει το δικαίωμα στη ζωή. Το κοινωνικό δικαίωμα προστασίας της αναπηρίας ορίζεται ως το δικαίωμα του ανθρώπου να του παρέχει το κράτος υπηρεσίες υγείας και να προβαίνει στη λήψη θετικών μέτρων για την εξασφάλιση προληπτικά ή θεραπευτικά της καλύτερης εφικτής σωματικής, ψυχικής και διανοητικής ευεξίας του¹⁷⁸.

Σημαντική απόρροια της προνομιακής μεταχείρισης συνιστά η πάγια αναγνώριση από τη νομολογία του ΣτΕ της συνδρομής δημοσίου συμφέροντος ή συνταγματικού σκοπού για την προστασία των ατόμων με αναπηρίες, ιδίως με τη μορφή φορολογικών προνομίων και την παράκαμψη της αρχής της αξιοκρατίας για τοποθέτηση στο δημόσιο τομέα κατά τους προστατευτικούς για την απασχόληση

¹⁷⁶ Βλ. Ευάγγελο Βενιζέλο, Το αναθεωρητικό κεκτημένο. Το συνταγματικό φαινόμενο στο 21^ο αιώνα και η εισφορά της αναθεώρησης του 2001, 2002, σελ. 166

¹⁷⁷ Βλ. Ξενοφώντα Κοντιάδη, Μεταμορφώσεις του κοινωνικού κράτους στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, 2001 ,ό.π. σελ.250

¹⁷⁸ Βλ. WHO, The domains of Health Responsiveness – A Human Rights Analysis, Health and Human Rights, Working Paper, 2003, σελ. 4. Οι συντάκτες του εγγράφου (L. Gostin, J. Hodge, N. Valentine, H. Nygren-Krug) ορίζουν το δικαίωμα της υγείας εν γένει ως την υποχρέωση της πολιτείας να εξασφαλίζει τις απαραίτητες συνθήκες για την υγεία των ατόμων και των πληθυσμών σε Δημόσιο Δίκαιο της Υγείας, Θεμελιώδεις Έννοιες-Οργάνωση των δημόσιων υπηρεσιών υγείας-Δικαιώματα του χρήστη των υπηρεσιών υγείας, Πατρίνα Παπαρηγοπούλου- Πεχλιβανίδη, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2009

προσώπων ειδικών κατηγοριών νόμους 1648/1986 και 2643/1998. Ο Κωνσταντίνος Κρεμαλής ορίζει το δικαίωμα στην προστασία της υγείας ως το θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα κατά του Κράτους ή άλλων φορέων δημόσιας διοίκησης να παίρνουν τα κατάλληλα μέτρα ή να απέχουν από δραστηριότητες προς εξασφάλιση της σωματικής, ψυχικής και κοινωνικής ευεξίας του ανθρώπου. Ο Ιωάννης Παπαστάθης κάνει λόγο για ειδικό κοινωνικό δικαίωμα, που εξειδικεύεται στην παροχή αγαθών και υπηρεσιών στα άτομα με αναπηρίες¹⁷⁹. Επίσης, ορισμένοι συγγραφείς¹⁸⁰ υποστηρίζουν ότι το δημόσιο δίκαιο της υγείας αναπτύχθηκε μετά το 1941, επειδή η υγεία αναγνωρίζεται πλέον ως συλλογικό αγαθό, ενώ νωρίτερα η υγεία θεωρούταν ατομική υπόθεση ή πράξη φιλανθρωπίας των οικονομικά ισχυρότερων στρωμάτων.

Το δικαίωμα προστασίας της υγείας έχει διττό χαρακτήρα και συγκεκριμένα θεωρείται ως κλασικό ατομικό δικαίωμα, υπό την έννοια της αποχής του Κράτους από οποιαδήποτε συμπεριφορά ικανή να προσβάλει τη σωματική, ψυχική ή κοινωνική ευεξία των ανθρώπων ή να θέσει περιορισμούς στην ελευθερία επιλογών για θέματα που αφορούν την προσωπική τους υγεία, ενώ ταυτόχρονα θα λέγαμε ότι έχει και κοινωνικό περιεχόμενο, διότι το άρθρο 21 παρ. 3 Συντ. καλεί το Κράτος να μεριμνά για την υγεία των πολιτών και να λαμβάνει ειδικά μέτρα για την προστασία της αναπηρίας, της νεότητας, του γήρατος και για την περίθαλψη των απόρων, λειτουργώντας έτσι ως θεσμική εγγύηση και συνάμα συνταγματική εντολή προς τον κοινό νομοθέτη να συγκεκριμενοποιήσει τις προϋποθέσεις για την ιδιαίτερη μεταχείριση των κοινωνικών αυτών ομάδων.

Το δικαίωμα για προστασία της υγείας κατοχυρώνεται συνταγματικά στο άρθρο 5, ειδικότερα δε στο άρθρο 5 παρ. 2 Συντ., όπου γίνεται λόγος για απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας, και στο άρθρο 5 παρ. 5 Συντ., το οποίο αποτέλεσε αντικείμενο της συνταγματικής αναθεώρησης του 2001, και

¹⁷⁹ Βλ. Ιωάννη Παπαστάθη, Διδακτορική Διατριβή: Η προστασία των ατόμων με ειδικές ανάγκες, ό.π. 2007.

¹⁸⁰ Βλ. J. Imbert, Les hôpitaux en France, 1981, σελ.7 επ. και J-M Auby, Le droit de la santé, 1981, σελ.24 επ.

καθιερώνει το δικαίωμα του καθενός στην προστασία της υγείας, της γενετικής ταυτότητας και της προστασίας κάθε προσώπου έναντι βιοϊατρικών παρεμβάσεων.

Μάλιστα, στην ερμηνευτική δήλωση για την παράγραφο 4 του άρθρου 5 Συντ. περί απαγόρευσης ατομικών διοικητικών μέτρων που περιορίζουν την ελεύθερη κίνηση ή εγκατάσταση στη Χώρα και την ελεύθερη έξοδο και είσοδο σε αυτήν, είναι δυνατή κατ' εξαίρεση η λήψη μέτρων που επιβάλλονται για την προστασία της δημόσιας υγείας ή της υγείας των ασθενών με επιφύλαξη υπέρ του νόμου. Επιπρόσθετα, στο άρθρο 7 παρ. 2 Συντ. κατοχυρώνεται η απαγόρευση και τιμωρία των βασανιστηρίων και άλλων σωματικών κακώσεων, της βλάβης της υγείας ή της ψυχολογικής βίας, καθώς και κάθε άλλης προσβολής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας που προέρχεται από κρατικά όργανα ή όργανα επιβολής του κρατικού καταναγκασμού.

Για την καλύτερη δυνατή προάσπιση του ατομικού δικαιώματος από προσβολές ιδιωτών άξιες λόγου και ουσίας είναι οι διατάξεις των άρθρων 25 παρ. 1 και 2 παρ. 1 Συντ., που αναφέρονται στην εκ μέρους των κρατικών οργάνων υποχρέωση διασφάλισης της ανεμπόδιστης και αποτελεσματικής άσκησης των δικαιωμάτων του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου με σεβασμό στην αξία του ανθρώπου.

Το άρθρο 25 παρ. 1 του ισχύοντος Συντάγματος συνδέει την κοινωνική αρχή με τη δικαιοκρατική αρχή υπό τον όρο του «κοινωνικού κράτος δικαίου»¹⁸¹. Το κοινωνικό κράτος ορίζεται ως το κράτος που αναλαμβάνει θεσμικά υποχρεώσεις με σκοπό την εξασφάλιση βασικών αναγκών των πολιτών του¹⁸², ενώ η πολιτική εξουσία χρησιμοποιεί την κρατική παρέμβαση για νομιμοποίηση του ισχύοντος συστήματος επεμβαίνοντας με σκοπό την επανόρθωση των κοινωνικών αδικιών και την απάμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων.

¹⁸¹ Βλ. Ιωάννη Δ. Ιγγλεζάκη, Κοινωνικό Κράτος Δικαίου, 2005 και Αριστόβουλο Μάνεση, Η προβληματική της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων στον ευρωπαϊκό χώρο στον τόμο: Όψεις της προστασίας ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, 1995, σελ. 167 επ.

¹⁸² Βλ. Γιώργο Κατρούγκαλο, Το κοινωνικό κράτος της μεταβιομηχανικής εποχής. Θεσμοί παροχικής διοίκησης και κοινωνικά δικαιώματα στο σύγχρονο κόσμο, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1997, σελ. 108

Τα κοινωνικά δικαιώματα δημιουργούν μία θετική σχέση ατόμου –κράτους και έχουν ως σκοπό την προστασία και κατοχύρωση της κοινωνικής ασφάλειας και αξιοπρέπειας των ατόμων. Κατά την άποψη του Ανδρέα Δημητρόπουλου το διασφαλιστικό τους περιεχόμενο διακρίνεται σε διεκδικητικό και εξασφαλιστικό. Το κοινωνικό δικαίωμα του άρθρου 21 Συντ. είναι δικαίωμα διασφαλιστικό¹⁸³. Η διεκδικητική ενέργεια είναι ενέργεια γενικής διεκδικητικής φύσης, στρέφεται τόσο προς το κράτος όσο και προς τους ιδιώτες. Στα διασφαλιστικά δικαιώματα, όμως, σύμφωνα με την κρατούσα άποψη δεν αναγνωρίζονται αγωγήμες αξιώσεις, παρά μόνο ηθική υποχρέωση του κράτους να ενεργήσει.

B. Το κανονιστικό περιεχόμενο των κοινωνικών δικαιωμάτων

Τα δικαιώματα του άρθρου 21 Συντ. έχουν κατευθυντήριο χαρακτήρα και υποδεικνύουν στον νομοθέτη να μεριμνά υπέρ των αναπήρων και των πολιτών που χρήζουν ειδικής μέριμνας, συγκεκριμενοποιώντας τους τρόπους ειδικής προστασίας του άρθρου 21 παρ. 2, 3 και 6 Συντ. Βέβαια, τα ανωτέρω δεν σημαίνουν ότι ο δικαιούχος ειδικής μέριμνας δεν μπορεί να ζητήσει έννομη προστασία από τα δικαστήρια (άρθρο 20 παρ. 1 Συντ.), εφόσον διαπιστώσει παράβαση νόμου.

Θεμελιώδες κοινωνικό δικαίωμα θα πρέπει να θεωρηθεί κατά τον Γ. Κατρούγκαλο κάθε απονεμημένη από το Σύνταγμα ικανότητα ή εξουσία βούλησης η οποία αποσκοπεί στην ικανοποίηση συμφερόντων σχετικών με την εξασφάλιση της υπόστασης και της αξιοπρεπούς διαβίωσης του ανθρώπου ως μέλους του κοινωνικού συνόλου¹⁸⁴. Τα κοινωνικά δικαιώματα, εξάλλου, δεν αποτελούν απλώς παροχικά δικαιώματα, εφόσον την ίδια στιγμή κατοχυρώνουν ένα χώρο ελευθερίας, με την έννοια της αποχής του κράτους από δυσμενείς επεμβάσεις. Αυτό συμβαίνει τόσο ως

¹⁸³ Βλ. Ανδρέα Γ. Δημητρόπουλο, Εφαρμογές Συνταγματικού Δικαίου II, Συνταγματικά Δικαιώματα, Β΄ Έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 2012.

¹⁸⁴ Βλ. Γιώργο Κατρούγκαλο, Το κοινωνικό κράτος της μεταβιομηχανικής εποχής. Θεσμοί παροχικής διοίκησης και κοινωνικά δικαιώματα στο σύγχρονο κόσμο, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1997, σελ. 486 κ.ε. και Κοινωνικά δικαιώματα και κρίση του κράτους πρόνοιας, Γιώργος Σωτηρέλης, Χρήστος Τσαϊτουρίδης επιμ., Όμιλος Αριστόβουλος Μάνεσης, εκδ. Σαββάλα, 2007, σελ. 49 επ.

προς τη λειτουργίας τους ως υποκειμενικά δικαιώματα, όσο και ως εξ αντικειμένου κανόνες δικαίου, που αποτελούν κατευθυντήριες αρχές για τον κοινό νομοθέτη και τις οποιεσδήποτε κρατικές ενέργειες.

Τα κοινωνικά δικαιώματα διαφέρουν , όμως , σε σύγκριση με τα υπόλοιπα δικαιώματα, διότι γεννήθηκαν με διαφορετικό τρόπο, διαμορφώθηκαν δηλαδή αφενός ιστορικά, στο πλαίσιο του « εργατικού ζητήματος» του προηγούμενου αιώνα και τις αντιδράσεις κατά της κυριαρχίας της αγοράς ¹⁸⁵ και αφετέρου στη λογική της κατοχύρωσης ενός επιπέδου ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Από την ίδια τη διατύπωση των σχετικών με τα κοινωνικά δικαιώματα συνταγματικών διατάξεων προκύπτει ότι δεν γεννούν καταρχήν αγωγίμες αξιώσεις συγκεκριμένων φορέων τους έναντι του Κράτους. Η διατύπωση ότι « το Κράτος μεριμνά για την κοινωνική ασφάλιση των εργαζομένων, όπως νόμος ορίζει» (άρθρο 22 παρ. 4 Συντ.) ή «η απόκτηση κατοικίας από αυτούς που τη στερούνται ή που στεγάζονται ανεπαρκώς αποτελεί αντικείμενο ειδικής φροντίδας του Κράτους» (άρθρο 21 παρ. 4 Συντ.) δεν συνεπάγεται αντίστοιχη αξίωση του άστεγου να του παρασχεθεί αμέσως στέγη από το Κράτος, ούτε αξίωση του κάθε εργαζομένου να του παράσχει το Κράτος σύνταξη , όταν κρίνει ο ίδιος πως εργάστηκε ικανό χρόνο για να απολαύσει τη σύνταξή του.¹⁸⁶ Μιλώντας με συνταγματικούς όρους, οι υποχρεώσεις του Κράτους δεν εξειδικεύονται ειδικώς από τις συνταγματικές διατάξεις, με αποτέλεσμα το ανεπίδεκτο της δικαστικής εκτίμησης επί τη βάση αποκλειστικά και μόνο συνταγματικών διατάξεων.

Αρμόδιος για την εκτίμηση των ανωτέρω είναι ο κοινοβουλευτικός νομοθέτης, αφού είναι γνωστό ότι η Βουλή κατά την ετήσια τακτική σύνοδό της ψηφίζει τον προϋπολογισμό των εσόδων και των εξόδων του Κράτους για το επόμενο έτος και η ίδια μπορεί να υποβάλλει προτάσεις τροποποίησης επιμέρους κονδυλίων

¹⁸⁵ Ενδιαφέρουσα η θέση του U. Preuss σε « The concept of rights and the welfare state», στο G. Teubner, Dilemmas of Law in Welfare State, Walter de Gruyter, Βερολίνο/ Νέα Υόρκη 1986, σελ. 704» ότι τα κοινωνικά δικαιώματα χρωστούν την ύπαρξή τους όχι στο φόβο για το κράτος αλλά για τους κοινωνικούς κινδύνους.

¹⁸⁶ Βλ. Κώστα Χ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2006, τρίτη αναθεωρημένη έκδοση, σελ. 38 επ.

του προϋπολογισμού κατά τη συζήτηση του Προσχεδίου αυτού σύμφωνα με τη διαδικασία που διαγράφεται στο άρθρο 79 Συντάγματος.

Την ίδια στιγμή τα προγράμματα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης εγκρίνονται από την Ολομέλεια της Βουλής, όπως νόμος ορίζει (άρθρο 79 παρ. 8 Συντ.) και απαιτείται οργανικός ή άλλος ειδικός νόμος για τη χορήγηση μισθού, σύνταξης, χορηγίας ή αμοιβής (άρθρο 80 Συντ.). Η παραπάνω ανάλυση κατοχυρώνει τις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές της λαϊκής κυριαρχίας και της διάκρισης των λειτουργιών, αποδεικνύοντας πως τα οικονομικά μέσα που διαθέτει το Κράτος είναι πεπερασμένα και, ακριβώς, εάν απέρρεαν, ειδικά σήμερα υπό το βάρος της ιστορικής συγκυρίας που διατρέχουμε, από το πλήθος των κοινωνικών δικαιωμάτων αγωγίμες αξιώσεις, η διανομή των πόρων θα γινόταν αποκλειστικά σχεδόν με δικαστικές αποφάσεις, με συνέπεια την αδυναμία χρηματοδότησης νέων πολιτικών ή προγραμμάτων. Την άσκηση πολιτικής θα κατείχε η δικαστική εξουσία υποκαθιστώντας το έργο των δημοκρατικά εκλεγμένων αντιπροσώπων του λαού, μεταμορφώνοντας το παρόν κράτος σε ένα «κράτος δικαστών».

Άλλωστε, όπως επισημαίνει ο Κώστας Χρυσόγονος, η αναγνώριση αγωγίμων αξιώσεων στα κοινωνικά δικαιώματα προσκρούει και στο άρθρο 93 παρ. 4 Συντ., καθότι προβλέπεται δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων και όχι των νομοθετικών παραλείψεων.

Είναι γνωστό ότι οι παραλείψεις ελέγχονται μόνο στα πλαίσια παρεμπίπτοντος ελέγχου κατά την εκτίμηση ρύθμισης που παραλείπει ειδική κατηγορία προσώπων προβαίνοντας σε αδικαιολόγητη δυσμενή διάκριση. Με άλλα λόγια, όπως σημειώνει και ο Thomas Humphrey Marshall στο δοκίμιό του “Citizenship and Social Class”, που εκδόθηκε ήδη από το 1950, από τα κοινωνικά δικαιώματα απορρέει «υποχρέωση του κράτους προς την κοινωνία ως σύνολο, όπου σε περίπτωση μη εκπλήρωσής της, η επανόρθωση εναπόκειται στο κοινοβούλιο» και όχι στα άτομα, τουλάχιστον στο πεδίο των κοινωνικών δικαιωμάτων. Η άποψη αυτή είχε ήδη γίνει δεκτή από νωρίς τόσο από τη θεωρία¹⁸⁷ όσο και από τη νομολογία¹⁸⁸.

¹⁸⁷ Βλ. Αριστόβουλο Μάνεση, Ατομικές Ελευθερίες, Συνταγματικά Δικαιώματα, Α' Ατομικές Ελευθερίες, εκδ. Σάκουλα, 1982, σελ. 22-23, Ξενοφώντα Κοντιάδη, Το κανονιστικό περιεχόμενο των κοινωνικών δικαιωμάτων, σε Τιμ. Τομ. ΣτΕ 75 χρόνια, 2004, σελ. 279 επ.

Μία εξαίρεση σε μεμονωμένη περίπτωση δέχτηκε η νομολογία του ανωτάτου διοικητικού δικαστηρίου παλαιότερα στην υπ' αριθ. 400/1986 Απόφαση της Ολομέλειας του ΣτΕ όπου στο κρίσιμο ζήτημα της ερμηνείας και της συνταγματικότητας των διατάξεων του νόμου 1397/1983 για το «Εθνικό Σύστημα Υγείας» έγινε δεκτό ότι «το άρθρον 21 παρ. 3 Συντάγματος δεν έχει την έννοιαν ότι επιτρέπει την θέσπισιν κρατικού μονοπωλίου παροχής υπηρεσιών υγείας, αλλά το άρθρον τούτο είναι ερμηνευτέον πάντοτε εν συνδυασμώ προς τα άρθρα 5 και 109 του Συντάγματος και σημαίνει απλώς ότι το Κράτος υποχρεούται να μεριμνά δια την υγεία των πολιτών του εντός του πλαισίου του ειρημένου μικτού συστήματος» και πλέον σημαντικό ότι «ενόψει της διατάξεως της παρ. 3 του άρθρου 21 του Συντάγματος, που ορίζει ότι το «Κράτος μεριμνά για την υγεία των πολιτών» και ιδρύει ευθεία εκ του Συντάγματος υποχρέωση του Κράτους για λήψη θετικών μέτρων προς προστασίαν της υγείας των πολιτών, στους οποίους δίνει δικαίωμα να απαιτήσουν από την Πολιτεία την πραγμάτωση της αντίστοιχης υποχρεώσεώς της».

Εξάλλου, δεν θα μπορούσε να γίνει λόγος για αντιστροφή της λειτουργίας του δικαιώματος¹⁸⁹ με την απαγόρευση εμπορευματοποίησης των αγαθών που παίρνουν «σάρκα και οστά» στα κοινωνικά δικαιώματα, διότι μία τέτοια κατεύθυνση θα οδηγούσε σε παραβίαση θεμελιωδών διατάξεων του «οικονομικού μέρους» του Συντάγματος και ιδιαίτερα θα παραβιάζονταν οι διατάξεις περί επαγγελματικής και οικονομικής ελευθερίας του άρθρου 5 Συντ. και των παρ. 1,2 και 3 του άρθρου 106 Συντ. για την εθνική οικονομία, την ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία και τις επιχειρήσεις που έχουν ως κύριο σκοπό την παροχή υπηρεσιών στο κοινωνικό

¹⁸⁹ Βλ. Απόφαση υπ' αριθμό 4/2016 Α' Τμήματος ΣτΕ, όπου κρίθηκε ότι: « Στην όλως εξαιρετική όμως περίπτωση που οι ασφαλισμένοι ασθενείς εισάγονται μεν σε συμβεβλημένα με τους πιο πάνω φορείς θεραπευτήρια, τα θεραπευτήρια όμως αυτά αδυνατούν να παράσχουν στους ασφαλισμένους ασθενείς τις απαραίτητες υπηρεσίες υγείας είτε διότι υστερούν, ως προς τις σύγχρονες μεθόδους διαγνώσεως και θεραπείας, είτε λόγω ανεπαρκείας των αναγκαίων υποδομών για να καλυφθούν οι υπάρχουσες ανάγκες νοσηλείας των ανωτέρω προσώπων, είτε, τέλος, λόγω ελλείψεως του απαραίτητου εξειδικευμένου ιατρικού προσωπικού και, για τους λόγους αυτούς οι ασθενείς καταφύγουν αναγκαστικά σε μη συμβεβλημένα με οργανισμούς κοινωνικής ασφαλίσεως, θεραπευτήρια προκειμένου να αποφύγουν κίνδυνο της ζωής τους ή της υγείας τους, στην περίπτωση αυτή και για τον απολύτως αναγκαίο χρόνο νοσηλείας του ασθενούς σε τέτοιο θεραπευτήριο, το ΙΚΑ, όπως και κάθε ασφαλιστικός φορέας, υποχρεούται να αποδώσει στους ενδιαφερόμενους το σύνολο της δαπάνης νοσηλείας».

σύνολο.¹⁹⁰ Ακριβώς, η έλλειψη αγωγίμης αξίωσης δεν συμβιβάζεται με την άποψη περί αποκλειστικότητας του Κράτους και ταυτόχρονα αποκλείει την αξιακή αυτή θέση.

Το μείζον πρόβλημα της επιφύλαξης ως προς την απευθείας αγωγή αξίωση των κοινωνικών δικαιωμάτων εντοπίζεται στο αβέβαιο του κανονιστικού τους περιεχομένου και στην ανάγκη εξειδίκευσης από τον κοινό νομοθέτη, ωστόσο δεν είναι θέσφατο. Για παράδειγμα, το δικαίωμα στην παιδεία έχει, λόγω προτεραιότητας της συνταγματικής του κατοχύρωσης, πλήρως εξειδικευμένο κανονιστικό περιεχόμενο που επιτρέπει τη θεμελίωση δικαστικών αξιώσεων απευθείας στις διατάξεις του άρθρου 16 Συντ. Ως παράδειγμα φέρεται το δικαίωμα δωρεάν υποχρεωτικής εκπαίδευσης (άρθρο 16 παρ. 4 Συντ.), το οποίο είναι πλήρως αγωγή ως προς την παροχή από το Κράτος της διδασκαλίας, αλλά και των συμπληρωματικών παροχών αυτής, όπως η δωρεάν διανομή των διδακτικών βιβλίων.

Ωστόσο, τα κοινωνικά δικαιώματα έχουν άμεση ισχύ ως προς την αμυντική τους λειτουργία, όταν δηλαδή ενεργοποιούνται για να αποκρούσουν επεμβάσεις ή παραλείψεις της διοίκησης ή του νομοθέτη που προσβάλλουν ένα προστατευόμενο αγαθό¹⁹¹, λόγου χάρη με την επίκληση του άρθρου 22 παρ. 1 Συντ. για την προστασία του εργαζομένου από αυθαίρετη ή καταχρηστική απόλυση, την προάσπιση του δικαιώματος για ίση αμοιβή για ίδια εργασία ή ακόμη και την κατοχύρωση με διορθωτικό τρόπο ενός ελάχιστου κατώτατου μισθού.

Η θεωρητική συζήτηση επικεντρώνεται γύρω από τη δεσμευτικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων και την πιθανότητα σύνδεσης αυτών με το status civitatis ή όχι. Το ζήτημα τέθηκε για άλλη μία φορά κατά τη θέσπιση του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ. Η Γερμανία, το Ηνωμένο Βασίλειο και η Ισπανία υποστήριζαν ότι τα κοινωνικά δικαιώματα δεν είναι αγωγή και για τον λόγο αυτόν

¹⁹⁰ Βλ. Α. Μάνεση/Α. Μανιτάκη/ Γ. Παπαδημητρίου, Η «υπόθεση Ανδρεάδη» και το οικονομικό Σύνταγμα, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1991, σελ. 24 επ.

¹⁹¹ Πρβ. τη σχετική νομολογία του ΣτΕ για το περιβάλλον (βλ. ενδεικτικά ΣτΕ 1615/1988, ΣτΕ 2282/92, Επιθεώρηση Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισης 1992.562, όπου διαμόρφωσε και το τόξο του συνταγματικού κανόνα «ακόμη και ελλείψει προστατευτικής νομοθετικής διατάξεως πηγάζει από τις συνταγματικές διατάξεις ευθεία υποχρέωση (της διοίκησης) να λάβει υπόψη την ανάγκη προστασίας και να πάρει τα κατάλληλα προς τούτο μέτρα».

δεν έπρεπε να περιληφθούν στον Χάρτη. Αντιθέτως, η Γαλλία ισχυρίστηκε ότι τα κοινωνικά δικαιώματα έπρεπε να τεθούν δίπλα στα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα και είναι αχώγιμα με βάση τη θεωρία του σχετικού κοινωνικού κεκτημένου που δεν θα επέτρεπε την πλήρη κατάργηση ενός δικαιώματος.¹⁹²

Το σταθερό αντεπιχείρημα που προβάλλει η θέση υπέρ της σχετικότητας των κοινωνικών δικαιωμάτων είναι ότι οι κοινωνικές παροχές τελούν σε συνάρτηση με τους οικονομικούς πόρους και τα δημόσια έσοδα. Η διαπίστωση αυτή διαθέτει , βεβαίως , μία λογική βάση, όχι όμως για την αναγνώριση της αχώγιμης αξίωσης, αλλά για την έκταση της ικανοποίησής της, όπως προκύπτει από τη νομολογία του Νοτιοαφρικανικού Ανώτατου Δικαστηρίου, αλλά και του Ανώτατου Δικαστηρίου της Ινδίας ως προς το δικαίωμα στην υγεία.

Ειδικότερα, το Ανώτατο Νοτιοαφρικανικό Δικαστήριο σε απόφαση σχετική με τις υποχρεώσεις του κράτους για παροχή περίθαλψης σε φορείς AIDS, δέχτηκε την αίτηση. Συγκεκριμένα, έκρινε αντισυνταγματικό το πρόγραμμα στέγης της περιοχής του Cape Metropolitan Council , εφόσον το τελευταίο «απέτυχε να λάβει τα προσήκοντα μέτρα, στο πλαίσιο των διαθέσιμων πόρων για τους κατοίκους της περιοχής χωρίς γη και στέγη που ζούσαν σε απαράδεκτες συνθήκες κρίσης».

Ανάλογες τοποθετήσεις υπέρ της αχώγιμότητας των κοινωνικών δικαιωμάτων έχει λάβει το Ανώτατο Δικαστήριο της Ινδίας στην απόφαση του Consumer Education and Research Center v. Union of India (1995) SCC 922 ¹⁹³ σχετικά με το δικαίωμα στην υγεία του ισχύοντος άρθρου 38 και 39 του Ινδικού Συντάγματος. Στην εν λόγω υπόθεση το δικαστήριο αποφάνθηκε ότι το δικαίωμα στη ζωή αποτελεί το βασικό δικαίωμα από το οποίο απορρέει και ένα δικαίωμα για αξιοπρεπή διαβίωση. Για το λόγο αυτό έκρινε ότι οι άστεγοι που περνούσαν τη νύχτα σε πρόχειρα καταλύματα μπορούν να απομακρυνθούν από αυτά μόνο με τις νόμιμες δικονομικές εγγυήσεις.

¹⁹² Βλ. Braibant G.,σελ. 44-46, Mayer F., « La Charte Européenne des droits fondamentaux et la Constitution européenne, RTDeur, 2/2003, σελ. 190. Bercusson B., «Social and Labour Rights under the EU Constitution», στο Social Rights in Europe, σελ. 170 επ. , ο οποίος θεωρεί ότι μόνο τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα έχουν αχώγιμο χαρακτήρα, ενώ τα κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα προγραμματικό χαρακτήρα. Στο ίδιο σελ. 41

¹⁹³ Βλ. σχετικά και την Olga Tellis v Bombay Municipal Corporation (1985), 3 SCC 545.

Οι τελευταίες αποφάσεις παρατέθηκαν χάρη της διαμόρφωσης μιας κοινής διεθνούς αντίληψης ως προς την άσκηση των κοινωνικών δικαιωμάτων, η οποία να αποδέχεται τη νομική δεσμευτικότητα και το αγωγήμο του χαρακτήρα τους σε ορισμένες περιπτώσεις, λαμβανομένου υπόψη και του οικονομικού επιπέδου κάθε κράτους.

Αξίζει να σημειωθεί ότι και η Επιτροπή του Διεθνούς Συμφώνου για την προστασία των Πολιτιστικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Δικαιωμάτων¹⁹⁴ τοποθετήθηκε στο πλαίσιο των «αρχών του Limburg» και της «μεθόδου των επιπέδων» ή των «ελάχιστων ορίων». Στις αρχές αυτές εξασφαλίζονται τα ελάχιστα όρια που πρέπει να υφίστανται, ανεξάρτητα από την αποδοχή της θέσης που οδηγεί σε πλήρη ικανοποίηση των κοινωνικών δικαιωμάτων με προοδευτική κλίμακα.

Η ρητά κατοχυρωμένη αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου (άρθρο 25 παρ. 1 εδ. α΄ Συντ.) εξειδικεύεται από τα κοινωνικά δικαιώματα, τα οποία πάντως έχουν κανονιστικό περιεχόμενο και δεσμευτική ισχύ. Σύμφωνα με τον Κώστα Χρυσόγονο το κανονιστικό περιεχόμενο των κοινωνικών δικαιωμάτων εκδηλώνεται σε πέντε κυρίως κατευθύνσεις:

Πρώτον, υπό το μανδύα του σχετικού κοινωνικού κεκτημένου¹⁹⁵. Η συνταγματική υποχρέωση του νομοθέτη εξαντλείται στο να εξειδικεύσει ένα κοινωνικό δικαίωμα , ενώ μπορεί στη συνέχεια με νεότερο νόμο να περιορίσει επιμέρους στοιχεία της κοινωνικής παροχής , με την προϋπόθεση διατήρησης του συνολικού προστατευτικού αποτελέσματος. Με την έννοια αυτή ο νεότερος νομοθέτης δεν δύναται να καταργήσει ή να περιορίσει αυθαίρετα την κοινωνική παροχή.

Η θεωρία του απόλυτου κοινωνικού κεκτημένου δεν μπορεί να γίνει δεκτή, καθόσον δέχεται ότι είναι αθέμιτος και ο απλός περιορισμός των κοινωνικών παροχών. Η εξήγηση είναι ότι η διατήρηση ενός επιπέδου κοινωνικών παροχών εσαεί ενδέχεται να προσκρούει στην κατά καιρούς οικονομική αδυναμία του Κράτους ή

¹⁹⁴ Βλ. B. Simma , « The implementation of the International Covenant of Economic, social and Cultural Rights» και το κείμενο της Διεθνούς Σύμβασης σε www2.ohchr.org

¹⁹⁵ Βλ. Ξενοφώντα Κοντιάδη, Κράτος πρόνοιας και κοινωνικά δικαιώματα, 1997, σελ. 198 επ.

στην ανάγκη χρηματοδότησης και άλλων πολιτικών εκ μέρους της Κυβέρνησης, η οποία κατά άρθρο 82 Συντ. καθορίζει και κατευθύνει τη γενική πολιτική της Χώρας.

Εξάλλου, τίθεται και το ζήτημα της καταστράτηγησης της αρμοδιότητας της Βουλής σε θέματα δημοσιονομικής διαχείρισης κατ' άρθρο 79 Συντ. , αφού το «κεκτημένο» των κοινωνικών παροχών προϋποθέτει ένα οικονομικό κόστος για το Κράτος, ενώ το «κεκτημένο» των θεσμικών διασφαλίσεων είτε δεν προϋποθέτει οικονομικό κόστος είτε πάντως το κόστος δεν αποτελεί βασικό και αποφασιστικό στοιχείο.

Δεν θα μπορούσε να γίνει δεκτή ,όμως, μία μείωση των παροχών αυτών χωρίς να συντρέχουν, όπως στην προκείμενη οικονομική συγκυρία, επαρκείς δημοσιονομικοί λόγοι, ούτε να μειωθούν απρόσμενα ή ακόμη να καταργηθούν παντελώς οι προστατευτικές για τα κοινωνικά δικαιώματα διατάξεις. Η προστασία είναι δυνατό να εφαρμοστεί και ως επιμέρους έκφανση της αρχής της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης του διοικουμένου.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειώσουμε ότι τόσο η παλαιότερη νομολογία του Ελεγκτικού Συνεδρίου (Απόφαση 236/1991) όσο και η πρόσφατη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας (Αποφάσεις 2287,2288,2290/2015) δέχεται ότι η μείωση κύριων και επικουρικών συντάξεων καταρχήν δεν προσβάλλει κεκτημένο δικαίωμα του συνταξιούχου, διότι τέτοιο δικαίωμα δεν αναγνωρίζεται στο δημόσιο δίκαιο, και ότι το άρθρο 22 παρ. 1 Συντ. δεν κατοχυρώνει τις υφιστάμενες εργασιακές σχέσεις ούτε τη διάρκεια της απασχόλησης, μολοταύτα θεμελιώνει δικαίωμα ίσης αμοιβής για παρεχόμενη εργασία ίσης αξίας ανεξαρτήτως διάκρισης.

Συγκεκριμένα, στην απόφαση 2287/2015 της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, όπου κρίθηκαν αντισυνταγματικές οι διατάξεις του άρθρου 6 ν. 4051/2012 και του άρθρου 1 ν. 4093/2012, τέθηκαν οι προϋποθέσεις και τα όρια περικοπής συντάξεων σε περιόδους κρίσης, αναγνωρίζοντας με αυτό τον τρόπο την ύπαρξη σχετικού κοινωνικού κεκτημένου.

Μεταξύ άλλων, έγινε δεκτό ότι σε περιπτώσεις εξαιρετικά δυσμενών δημοσιονομικών συνθηκών , όταν το Κράτος αδυνατεί να παράσχει επαρκή χρηματοδότηση στους ασφαλιστικούς οργανισμούς και δεν υφίσταται δυνατότητα διασφάλισης της βιωσιμότητάς τους, δεν αποκλείεται η νομοθετική μείωση και των

απονεμηθεισών ακόμη συντάξεων, εφ' εξής. Αλλά και τότε η περικοπή των συντάξεων δεν μπορεί να παραβιάζει τον συνταγματικό πυρήνα του κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος, τη χορήγηση, δηλαδή, στον συνταξιούχο παροχών τέτοιων που να του επιτρέπουν να διαβιώνει με αξιοπρέπεια, εξασφαλίζοντας τους όρους , όχι μόνο της φυσικής του υπόστασης (διατροφή, ένδυση, στέγαση, βασικά οικιακά αγαθά, θέρμανση , υγιεινή και ιατρική περίθαλψη όλων των βαθμίδων), αλλά και της συμμετοχής του στην κοινωνική ζωή, με τρόπο που δεν αφίσταται ουσιωδώς από τις αντίστοιχες συνθήκες του εργασιακού του βίου.

Ειδικά, ο νομοθέτης, προκειμένου να μην υπερβεί τα όρια που θέτει το Σύνταγμα, οφείλει , όταν λαμβάνει μέτρα συνιστάμενα σε περιστολή κοινωνικών παροχών, σε περικοπή συντάξεων στην προκειμένη υπόθεση, να έχει προβεί σε ειδική, εμπεριστατωμένη και επιστημονικά τεκμηριωμένη μελέτη, από την οποία να προκύπτει πως τα συγκεκριμένα μέτρα είναι πράγματι πρόσφορα και αναγκαία για την αποτελεσματική αντιμετώπιση του προβλήματος βιωσιμότητας των ασφαλιστικών φορέων και ότι οι επιπτώσεις από αυτά δεν οδηγούν σε ανεπίτρεπτη παραβίαση του πυρήνα του συνταγματικού δικαιώματος στην κοινωνική ασφάλιση. Ο μόνος λόγος παρέκκλισης από την αναγκαιότητα ύπαρξης της ως άνω μελέτης είναι η περίπτωση άμεσης απειλής κατάρρευσης της οικονομίας της Χώρας και τα συγκεκριμένα μέτρα λαμβάνονται ως κατεπείγοντα προς αποτροπή του κινδύνου.

Το απόλυτο κεκτημένο γίνεται δεκτό στην περίπτωση των πολεοδομικών ρυθμίσεων και στο επιτρεπτό ή μη της επιδείνωσης του υπάρχοντος φυσικού και οικιστικού περιβάλλοντος. Στην περίπτωση του οικιστικού περιβάλλοντος γίνεται λόγος για απόλυτο πολεοδομικό κεκτημένο , καθότι δεν επιτρέπεται εν γένει η μείωση του πρασίνου και των ανοικτών χώρων.

Δεύτερον, το κανονιστικό στοιχείο στην περίπτωση των κοινωνικών δικαιωμάτων πραγματώνεται και με την υποχρέωση της Διοίκησης, εκεί που ο νόμος της χορηγεί διακριτική ευχέρεια, να πράττει λαμβάνοντας σταθερά υπόψη την ανάγκη προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων.

Τρίτον, τα κοινωνικά δικαιώματα μπορούν να αποτελέσουν τη δικαιολογητική βάση για τον περιορισμό των ατομικών δικαιωμάτων, δύνανται για

την ακρίβεια της φράσης να δράσουν , όπως εύστοχα σημειώνει ο Γιώργος Κατρούγκαλος, ως «κοινωνικοί» περιορισμοί των ατομικών δικαιωμάτων¹⁹⁶.

Τέταρτον, τα κοινωνικά δικαιώματα θα μπορούσαν να αποτελέσουν το κριτήριο μίας σύμφωνης με το Σύνταγμα ερμηνείας κοινών νόμων από τα δικαστήρια.¹⁹⁷

Πέμπτον, ίσως και το πλέον σημαντικό είναι ότι, υπό προϋποθέσεις, σε συνδυασμό με την αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης , θα μπορούσε να συναχθεί αξίωση αποχής έναντι του Κράτους¹⁹⁸. Το παράδειγμα που κρίθηκε από το ΕΔΔΑ στην υπόθεση Öneriyildiz της 18.06.2002 αφορούσε την πενταετή κατοχή δημόσιας έκτασης από ιδιώτη που ανήγειρε κατάλυμα και διέμεινε εκεί, χωρίς καμία αντίδραση από τις αρχές, και ειδικότερα κρίθηκε από το δικαστήριο ότι θεμελιώνεται περιουσιακό δικαίωμα κατά το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ. Κατά τη μείζονα σκέψη του δικαστηρίου το γεγονός ότι η σχέση κυρίου-ακινήτου δημιουργήθηκε παράνομα δεν σημαίνει, υπό τα συγκεκριμένα πραγματικά περιστατικά, ότι είναι επιτρεπτή η αναίρεσή της χωρίς εύρεση καταλύματος για τα πρόσωπα αυτά. Το ΕΔΔΑ δέχθηκε ότι όταν το Κράτος έχει υποχρέωση να παρέμβει με θετικά μέτρα και να προστατεύσει τους οικονομικά αδύναμους, δεν μπορεί να αφήσει στην τύχη τους άτομα που χρήζουν κοινωνικής προστασίας.

Γ. Αγωγήμες αξιώσεις των ατόμων με αναπηρίες

Ερμηνεύοντας τις σχετικές συνταγματικές διατάξεις υπό το βάρος της διαμορφωθείσας θεωρίας προκύπτει ότι από το άρθρο 21 παρ. 3 Συντ. ιδρύεται ένα

¹⁹⁶ Βλ. Γιώργο Κατρούγκαλο, Το κοινωνικό κράτος στη μεταβιομηχανική εποχή, Θεσμοί παροχικής διοίκησης και κοινωνικά δικαιώματα στο σύγχρονο κόσμο, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1998, Κεφάλαιο 1 του δευτέρου μέρους.

¹⁹⁷ Βλ. ΣτΕ ΠΕ 1010/1976, Το Σ 1977, σελ. 165 επ., ΣτΕ 305/1981, ΤοΣ 1981, σελ. 674 επ.

¹⁹⁸ Βλ. Γιώργο Κατρούγκαλο, Το κοινωνικό κράτος της μεταβιομηχανικής εποχής, 1998, σελ. 491 επ.

σχετικό υγειονομικό κεκτημένο¹⁹⁹, με την έννοια της απαγόρευσης κατάργησης των θεσμών, μέσω των οποίων υλοποιείται η κρατική μέριμνα για την υγεία, κυρίως όπως έχει διαμορφωθεί τα τελευταία χρόνια. Διά του νόμου 3918/2011 συντελέστηκαν διαρθρωτικές αλλαγές στο σύστημα υγείας, ενώ ο νόμος 4213/2013 θεσπίστηκε χάριν προσαρμογής της εθνικής νομοθεσίας στις διατάξεις της Οδηγίας 2011/24/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 9^{ης} Μαρτίου 2011 περί εφαρμογής των δικαιωμάτων των ασθενών στο πλαίσιο της διασυνοριακής υγειονομικής περίθαλψης (L 88/45/4.4.2011). Τέλος, ο νόμος 4238/2014, με τον οποίο συστάθηκε το Πρωτοβάθμιο Εθνικό Δίκτυο Υγείας (Π.Ε.Δ.Υ.) που λειτουργεί στις Διοικήσεις Υγειονομικών Περιφερειών (Δ.Υ.Πε) της Χώρας, τροποποίησε τον σκοπό του Εθνικού Οργανισμού Παροχών Υγείας (Ε.Ο.Π.Υ.Υ.)²⁰⁰. Αν θα μπορούσαμε, ίσως, να μιλήσουμε για μία υποδιαίρεση του υγειονομικού κεκτημένου, αυτή θα ήταν το κεκτημένο των ατόμων με αναπηρίες, οι οποίοι ας μην λησμονούμε ότι αποτελούν τη μεγαλύτερη μειονότητα στον κόσμο.

Η διάκριση θα μπορούσε να αφορά κατά πρώτο στη δυνατότητα ή όχι αγωγίμων αξιώσεων κατά του κράτους και των ιδιωτών και κατά δεύτερο στο περιεχόμενο της αξίωσης, αφενός σε οικονομικού περιεχομένου, όπως για παράδειγμα αναγκαστική πρόσληψη σε επιχειρήσεις, εισαγωγή σε ειδικά εκπαιδευτήρια αναπήρων κ.ο.κ., και αφετέρου σε κοινωνικού περιεχομένου, όπως η απαλλαγή από υποχρεώσεις που βαρύνουν όλους τους Έλληνες πολίτες, για παράδειγμα η εκ του Συντάγματος (άρθρο 4 παρ. 6 Συντ.) υποχρέωση των Ελλήνων να συντελούν στην άμυνα της Πατρίδας.

Η επιστημονική επικράτηση της άποψης ότι τα κοινωνικά δικαιώματα δεν θεμελιώνουν αγωγή κατά του κράτους επιχειρηματολογεί:

Πρώτον, στο γεγονός ότι το κράτος δεν διαθέτει τα αγαθά που αποτελούν αντικείμενο της αξιώσεως των κοινωνικών δικαιωμάτων ούτε μπορεί να αναπτύξει στην τρέχουσα

¹⁹⁹ Βλ. Πατρίνα Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, Το δημόσιο δίκαιο της Υγείας, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2009, σελ. 41 και Σπύρο Βλαχόπουλο, Θεμελιώδη Δικαιώματα, ό. π. σελ. 517

²⁰⁰ Βλ. Πατρίνα Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, Το δημόσιο δίκαιο της υγείας., εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2009, σελ. 113 επ.

ιστορική συγκυρία, πρωτίστως οικονομική και δευτερευόντως κοινωνική δράση για να εξασφαλίσει το αντικείμενο προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων

Δεύτερον, στο μέγεθος της παροχής που αποτελεί το αντικείμενό τους, το οποίο είναι ασαφές και, επομένως, καθίσταται μη μετρήσιμο με βάση οικονομικούς υπολογισμούς και

Τρίτον, στην ανεπάρκεια και το πεπερασμένο των οικονομικών πόρων.

Οι Γ. Λεβέντης, Κ. Κρεμαλής, Γ. Κατρούγκαλος²⁰¹ αντιτείνουν ότι ο κοινός νομοθέτης έχει τη δυνατότητα να προσδιορίσει το αντικείμενο της παροχής, λαμβανομένων υπόψη οικονομικών δεδομένων -αναλογιστικών μελετών, και να συγκεκριμενοποιήσει το ύψος της παροχής με σεβασμό στις συνταγματικές διατάξεις, οι οποίες κατασκεύασαν τον πυρήνα του κοινωνικού δικαιώματος. Ίσως θα μπορούσε να υποστηριχθεί η θέση ότι η άρνηση της αγωγιμότητας των κοινωνικών δικαιωμάτων οφείλεται στην ύπαρξη περισσότερων δικαιούχων, αναφέρεται δηλαδή σε σύνολα προσώπων.

Το δεσμευτικό περιεχόμενο και η ρυθμιστική ισχύς των κοινωνικών δικαιωμάτων αποτυπώνεται σε επιμέρους εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής, όπως στην υποχρέωση της διοίκησης να ασκεί τη διακριτική της ευχέρεια λαμβάνοντας υπόψη τα κοινωνικά δικαιώματα, στην αναγνώριση του σχετικού κοινωνικού και του υγειονομικού κεκτημένου και ασφαλώς στους περιορισμούς των ατομικών δικαιωμάτων με βάση τα κοινωνικά δικαιώματα.

Το «ετερόφωτο» των εν λόγω διατάξεων του Συντάγματος δεν σημαίνει παρά την ενεργοποίησή τους από τον κοινό νομοθέτη και τη φροντίδα του να υλοποιήσει το συνταγματικό περιεχόμενο εξασφαλίζοντας τα προβλεπόμενα από το Σύνταγμα κοινωνικά δικαιώματα. Το δρόμο της απαίτησης για την πραγμάτωση των εκ του Συντάγματος υποχρεώσεων άνοιξε το Συμβούλιο της Επικρατείας ήδη με τις Ολ ΣτΕ 400/1986 και 549/1987 αποφάσεις του. Η προσθήκη των λέξεων σε μία

²⁰¹ Βλ. Γ. Λεβέντης, «Τα κοινωνικά δικαιώματα του πολίτη», ΤοΣ 2/1976, σελ. 121-186, Κ. Κρεμαλής, Το δικαίωμα για προστασία της υγείας, ό.π., Από τις κοινωνικές ασφαλίσεις ασθένειας στο ενιαίο σύστημα υπηρεσιών υγείας, Αθήνα, 1987, σελ. 49 επ., Γ. Κατρούγκαλο, Το κοινωνικό κράτος της μεταβιομηχανικής εποχής, ό. π., σελ. 492 επ. και 703 επ., Ξ. Κοντιάδης, Κράτος πρόνοιας και κοινωνικά δικαιώματα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1997, σελ. 185 επ. και 236 επ.

επόμενη συνταγματική αναθεώρηση «Δικαίωμα του καθενός ατόμου με αναπηρίες αποτελεί η απόλαυση μέτρων που..» στο άρθρο 21 παρ. 6 Συντ. θα προσέδιδε τον υποκειμενική διάσταση στην αξίωση που αναζητούν τα άτομα με σοβαρά προβλήματα υγείας, διότι ναι μεν στη συνταγματική εντολή του άρθρου 21 παρ. 3 γίνεται λόγος για μέριμνα του Κράτους για την υγεία των πολιτών τη λήψη ειδικών μέτρων για την προστασία της αναπηρίας, εντούτοις το Συμβούλιο της Επικρατείας δεν προσδιορίζει το νομικό περιεχόμενο της αξίωσης και τον τρόπο δικαστικής επιδίωξής της.

Η ιδιαιτερότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων ανιχνεύεται στη μη αναγνώριση αγωγίμης αξίωσης, όπως στα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα. Δεν αμφισβητείται ότι ο κανόνας είναι πως τα κοινωνικά δικαιώματα δεν θεσπίζουν αγωγή αξίωση και η έκταση της προστασίας τους εξειδικεύεται από τον κοινό νομοθέτη μετά από εκτίμηση των διαθέσιμων οικονομικών πόρων. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα, όπως τονίζει ο Σπ. Βλαχόπουλος²⁰², εντοπίζεται στο άρθρο 21 παρ. 4 Συντ., το οποίο προβλέπει ότι «η απόκτηση κατοικίας από αυτούς που τη στερούνται ή που στεγάζονται ανεπαρκώς αποτελεί αντικείμενο ειδικής φροντίδας του Κράτους», αυτό όμως δεν σημαίνει ότι έχω τη δυνατότητα να επιδιώξω δικαστικά με αγωγή το κράτος να μου βρει κατοικία.

Στο αντίστοιχο παράδειγμα του άρθρου 22 παρ. 1 Συντ., όπου δημιουργείται η υποχρέωση του κράτους για τη δημιουργία των κατάλληλων συνθηκών απασχόλησης, θεμελιώνεται ένα κοινωνικό κεκτημένο²⁰³, όχι απόλυτο αλλά σχετικό, που συνίσταται στη συστηματοποίηση των διατάξεων της εργατικής και κοινωνικής νομοθεσίας για την πρόσβαση σε κενές οργανικές θέσεις, την ικανοποίηση αξιώσεων των εργαζομένων για τη λήψη του μισθού, που αντιστοιχεί στην παρεχόμενη εργασία και την καταβολή των δικαιούμενων επιδομάτων.

Ωστόσο, ούτε σε αυτή την περίπτωση δεν παρέχεται στον πολίτη δικαίωμα δικαστικής επιδίωξης για απόκτηση εργασίας. Το ίδιο ισχύει και για το δικαίωμα σε κοινωνική ασφάλιση του άρθρου 22 παρ. 5 Συντ., όπου κατοχυρώνεται κοινωνικό

²⁰² Βλ. Σπύρο Βλαχόπουλο, Θεμελιώδη Δικαιώματα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 7-8.

²⁰³ Βλ. Χαράλαμπος Χρυσανθάκης, Εισηγήσεις Συνταγματικού Δικαίου, Οργάνωση του Κράτους-Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα ΕΣΔΑ, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2007, σελ. 273-274.

δικαίωμα και ταυτόχρονα θεσμική εγγύηση, αλλά δεν θεμελιώνεται αγωγή αξίωση του προσώπου κατά του κράτους για ορισμένη κατ' είδος και διάρκεια παροχή²⁰⁴.

Εντούτοις, η νομολογία έχει αναδείξει εξαιρέσεις όπου τα κοινωνικά δικαιώματα παρέχουν αγωγή στον φορέα τους²⁰⁵. Για παράδειγμα, στην περίπτωση της υπ' αριθ. 4/2016 ΣτΕ κρίθηκε ότι με βάση τα άρθρα 21 παρ. 3 και 22 παρ. 5 Συντ. περί προστασίας της υγείας και της κοινωνικής ασφάλειας των εργαζομένων, σε περίπτωση που παρουσιαστεί ανάγκη για να αποφευχθεί ο κίνδυνος της ζωής ή της υγείας του ασφαλισμένου, οι κοινωνικοασφαλιστικοί οργανισμοί είναι υποχρεωμένοι να καλύπτουν τις δαπάνες νοσηλείας σε μη συμβεβλημένα ιδιωτικά θεραπευτήρια, με αυτό τον τρόπο μπορούν να υποκειμενικοποιηθούν κατά περίπτωση τα κοινωνικά δικαιώματα.

Βέβαια, ο κανόνας είναι ότι η κανονιστική αξία των κοινωνικών δικαιωμάτων αποτυπώνεται στη δικαιολόγηση διαφορετικής μεταχείρισης υπέρ των φορέων τους, όπως λόγου χάρη το επίδομα απόκτησης τέκνων που στηρίζεται συνταγματικά στο άρθρο 21 Συντ. ,στο πλαίσιο του οποίου ο κοινός νομοθέτης εξουσιοδοτείται στη θέσπιση πρόσθετης αμοιβής για τους εργαζόμενους που έχουν τέκνα.

Η κρατούσα θεωρητική προσέγγιση υποστηρίζει ότι τα κοινωνικά δικαιώματα δεν έχουν αγωγή χαρακτήρα, ωστόσο η αναπηρία ως πρόβλημα υγείας δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζεται στενά, στη λογική της κοινωνικής ασφάλισης, με μία οπτική αποζημίωσης ως προς την αναπλήρωση του εισοδήματος που χάνεται εξαιτίας της ανικανότητας για εργασία. Στο σημείο αυτό, η κρατική μέριμνα για την αναπηρία επιβάλλει τη λήψη κατάλληλων μέτρων για την επαγγελματική αποκατάσταση και την πρόληψη του κινδύνου επέλευσης της ίδιας αναπηρίας, λαμβάνοντας το πρώτον υπόψη την αξία του ανθρώπου.

²⁰⁴ Βλ. ΣτΕ 4108/1976, από το άρθρο 22 παρ. 4 Συντάγματος δεν προβλέπεται ευθέως αξίωση ούτε ως προς το είδος ούτε ως προς την έκταση της ασφαλιστικής προστασίας των εργαζομένων, αλλά δημιουργείται υποχρέωση του νομοθέτη, έχοντας ως γνώμονα την προστασία και προαγωγή της κοινωνικής ασφάλισης του εργαζόμενου πληθυσμού, να προβαίνει ελεύθερος στη ρύθμιση των θεμάτων αυτών.

²⁰⁵ Βλ. Σπύρο Βλαχόπουλο, Θεμελιώδη δικαιώματα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 7 επ.

Αξιομνημόνευτη κρίνεται η θέση του Αντιπροέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα καθηγητή Frowein Abr. Jochen²⁰⁶, αναφορικά με το ζήτημα της αγωγιμότητας των κοινωνικών δικαιωμάτων, υποστηρίζει ότι με διασταλτική ερμηνεία του άρθρου 6 παρ.1 ΕΣΔΑ, το οποίο κατοχυρώνει το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη, μπορεί να ενισχυθεί η αγωγιμότητα του συνόλου των αναγνωρισμένων νομοθετικά κοινωνικών δικαιωμάτων: η αναγνώρισή τους συνεπάγεται και τη δικαστική τους προστασία, η οποία μπορεί να είναι πλήρης μόνο με τη σταδιακή εξομοίωση τους με τα ατομικά δικαιώματα²⁰⁷.

Συμπερασματικά, λοιπόν, το επιχείρημα που επιχειρήθηκε να καταδειχθεί είναι ότι στα άτομα με αναπηρίες η αγωγή αξίωση πρέπει να είναι ευχερέστερη σε σχέση με τα υπόλοιπα δικαιώματα. Τα ΑμεΑ υφίστανται μεγαλύτερη βλάβη του προσώπου τους, ακριβώς λόγω των ειδικών ικανοτήτων τους. Η κοινωνία θεμελιώνοντας το αγωγή των αξιώσεών τους θα συντελέσει στον περιορισμό του κοινωνικού τους αποκλεισμού και την ενσωμάτωσή τους. Άλλωστε, δεν αποτελεί μόνο ο οικονομικός παράγοντας και η λήψη θετικών μέτρων και επιδομάτων στοιχείο ένταξης σε μία φιλελεύθερη ευνομούμενη πολιτεία. Δεν είναι μόνο οικονομικό το πρόβλημα, αλλά και αξιακό στο πλαίσιο της ολοκλήρωσης του status αυτών των προσώπων και της προσωπικής αυτονομίας.

Στα άτομα με αναπηρίες αναδείχθηκε η μεγαλύτερη κανονιστικότητα που θα έπρεπε de lege ferenda να έχει το κοινωνικό δικαίωμα λόγω της ίδιας της σωματικής τους κατάστασης. Η θέση αφορά τη σπουδαιότητα του δικαιώματος ως σταθερά του ευρωπαϊκού συνταγματισμού. Τα δικαιώματα μας εξασφαλίζουν ένα πεδίο αυτοπραγμάτωσης, μία αδιαπραγμάτευτη σφαίρα επιρροής. Εξ' ορισμού, δηλαδή, όταν ομιλεί κάποιος για δικαιώματα, αυτά δεν μπορεί παρά να είναι κατηγορικά, απευθύνοντας αξιώσεις προς τρίτους με απόλυτο τρόπο. Ο παραπάνω συλλογισμός επιρρώνει τη θέση ότι τα εν λόγω δικαιώματα δεν υπόκεινται σε σταθμίσεις απέναντι στις αντιλήψεις της πλειοψηφίας για το αγαθό ή ενόψει μιας επωφελέστερης κατάστασης συνολικά των πραγμάτων.

²⁰⁶ Director Max Planck Institute for Comparative Public Law and International Law, Heidelberg, Professor for Constitutional and Public International Law, University of Heidelberg (1981-2002)

²⁰⁷ Βλ. Wirtschaftliche und Soziale Rechte in der Rechtsprechung der Strassburger Organe, offprint, Max-Planck- Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Heidelberg, 1992p. 263

Στη συνεπειοκρατική θεώρηση τα δικαιώματα είναι σχετικά, δηλαδή δεν είναι κατά κυριολεξία δικαιώματα, καθόσον ανταγωνίζονται τις άλλες αξίες της κοινωνίας, χωρίς να θεωρείται ότι διαθέτουν κάποιο κανονιστικό προβάδισμα, ίσως ως ένα είδος αφηρημένης προτεραιότητας. Τα απόλυτα ή ισχυρά δικαιώματα περιορίζονται μόνο χάριν άλλων δικαιωμάτων ή ορθότερα οριοθετούνται μεταξύ τους με γνώμονα την αρχή με γνώμονα την αρχή της ελευθερίας ή της αυτονομίας. Τα θεμελιώδη ή ισχυρά δικαιώματα, τέτοια αποτελούν στον ελάχιστο βαθμό ή στην οριακή περίπτωση τα κοινωνικά δικαιώματα, εμφανίζουν αντοχή απέναντι στα αιτήματα της κοινωνίας, διότι αφορούν κατά προτεραιότητα στη συγκρότηση του ίδιου του ατόμου - εκεί εντάσσονται τα άτομα με αναπηρίες- παρά μάλλον ή σε δεύτερο χρόνο στη συγκρότηση της κοινωνίας.

Από την άλλη πλευρά, τα σχετικά δικαιώματα δεν νοούνται εκτός οργανωμένης κοινωνίας, όπως η οικονομική ελευθερία ή η προστασία από την επεξεργασία δεδομένων. Στα σχετικά δικαιώματα ο συγκροτημένος εαυτός διεκδικεί δικαιότερους όρους ένταξής του στην κοινωνία, έχουν δηλαδή πρωτίστως κοινωνική αναφορά και προϋπόθεση το γενικό συμφέρον μιας δημοκρατικής φιλελεύθερης πολιτείας.

Δ. Η αρχή της ισότητας

Εκκινώντας από τη γραμμή σκέψης του Ronald Dworkin, ο Will Kymlicka στο βιβλίο του *Contemporary Political Philosophy*²⁰⁸ επιχειρηματολογεί ότι κάθε πολιτική θεωρία έχει στη βάση της μια αφηρημένη ιδέα της ισότητας, βάσει της οποίας η κυβέρνηση οφείλει να αντιμετωπίζει τους πολίτες της με «ίσο ενδιαφέρον»· με άλλα λόγια κάθε πολίτης δικαιούται ίσης μέριμνας και ίσου σεβασμού, ενώ ο Louis Favoreu επισημαίνει ότι το Συνταγματικό Συμβούλιο της Γαλλίας στο 40 % των αποφάσεών του χρησιμοποιεί με κάποιον τρόπο τη συνταγματική αρχή της ισότητας²⁰⁹.

Στην Ελλάδα, ο Μ.Δ. Στασινόπουλος²¹⁰ κατατάσσει την ισότητα στις ακαθόριστες ή γνησίως αξιολογικές έννοιες και, αφού διαπιστώνει ότι «εις τα κράσπεδα της φιλοσοφικής ερεύνης εάν σταθή ο δικαστής, θα αποθαρρυνθή αμέσως, διότι δεν θα εύρη ουδέ πόρωθεν προσδιορισμένην την έννοιαν της ισότητας», την ίδια στιγμή που ο δικαστής προσπαθεί να ορίσει τη μη ανεκτή και ακυρωτέα από την έννομη τάξη κατάδηλη ανισότητα, παρακινούμενος από την «ένδοθεν πηγάσουζα πίεσην προς απονομήν του ουσιαστικού δικαίου που ενίοτε είναι τόση, ώστε φθάνει μέχρι αλλοιώσεως του αυστηρού νομικού σχήματος..».

Άλλωστε, η θεμελιώδης ισότητα των ανθρώπων προκύπτει και από τη Διακήρυξη Ανεξαρτησίας των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής του 1776, όπου «όλοι οι άνθρωποι, ανεξάρτητα από οποιεσδήποτε άλλες διαφορές, έχουν την επιθυμία της ζωής, της ελευθερίας και της ευτυχίας». Αυτή αποτελεί την ίση αφετηρία όλων των ανθρώπων και η ίδια θεωρεί ως «αυταπόδεικτες αλήθειες, ότι όλοι οι άνθρωποι δημιουργούνται ίσοι· ότι είναι προικισμένοι από τον Δημιουργό τους με ορισμένα αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα· ότι ανάμεσα σε αυτά είναι η ζωή, η ελευθερία και η επιδίωξη της ευτυχίας». Δύο αιώνες αργότερα στο άρθρο 1 της

²⁰⁸ Βλ. Will Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy, An introduction*, Second Edition, Oxford University Press, 2002, 497 pp

²⁰⁹ Βλ. Louis Favoreu, *Droit des libertés fondamentales*, Dalloz, Précis Dalloz, 5e edition, Paris 2009, σελ. 383

²¹⁰ Βλ. Μ. Στασινόπουλου, Ο έλεγχος της ισότητας υπό του Συμβουλίου της Επικρατείας σε Νομικά Μελέται, Αθήναι, 1972, σελ. 144-156.

Οικουμενικής Διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου διαπιστώνεται ότι «όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι και ίσοι στην αξιοπρέπεια και τα δικαιώματα. Είναι προικισμένοι με λογική και συνείδηση...».

Το βασικότερο κριτήριο διάκρισης μιας αρχής από έναν κανόνα είναι η γενικότητα του περιεχομένου των αρχών²¹¹. Η ισότητα κατέχει υψηλό βαθμό γενικότητας του περιεχομένου της και για το λόγο αυτό δεν θεωρείται παρά αρχή και όχι κανόνας, αν και διατυπώνονται σοβαρές επιφυλάξεις ως προς το αν διαθέτει κάποιο έστω περιεχόμενο. Τέλος, ο Robert Alexy στο *A Theory of Fundamental Rights* με βάση τη γενική αρχή της ισότητας κατατάσσει τα δικαιώματα σε : αφηρημένα οριστικά δικαιώματα ισότητας (δικαίωμα στην όμοια μεταχείριση και δικαίωμα στην ανόμοια μεταχείριση) , τα συγκεκριμένα οριστικά δικαιώματα ισότητας (που μπορεί να είναι αμυντικά, συμμετοχικά ή παροχικά) και τα αφηρημένα *prima facie* δικαιώματα ισότητας (δηλαδή το δικαίωμα στη νομική και το δικαίωμα στην πραγματική ισότητα).

Η πρώτη οριοθέτηση σίγουρα αφορά τη διάκριση μεταξύ τυπικής και ουσιαστικής ισότητας, ή κατά τον Π. Δαγτόγλου²¹² τη διάκριση μεταξύ νομικής ισότητας, της μόνης ισότητας που μπορεί να κατοχυρώσει το δίκαιο, ως ισότητας δικαιωμάτων και υποχρεώσεων και όχι ικανοτήτων ή κατορθωμάτων, και πραγματικής ισότητας, αφού το Σύνταγμα επιφέρει μόνο την ίση μεταχείριση από το κράτος και όχι την ουσιαστική εξίσωση των ανθρώπων. Ως τυπική ισότητα νοείται η μαθηματική και αναλογική ισότητα.

Η μαθηματική ισότητα έχει την έννοια ότι όλοι νοούνται ίσοι και υπέχουν την ίδια υποχρέωση έναντι του νόμου και αντλούν από αυτόν τα ίδια δικαιώματα²¹³.

²¹¹ Βλ. Θ. Αντωνίου, Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου ως αρχή και δικαίωμα στο Σύνταγμα του 1975-Συγχρόνως μια συμβολή στη δογματική των ατομικών δικαιωμάτων και στην ερμηνεία του άρθρου 2 παρ. 1 του Συντάγματος του 1975, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2010, σελ. 93

²¹² Βλ. Π. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο-Ατομικά δικαιώματα, εκδ. Σάκκουλα, 2012, σελ. 1025 επ.

Βλ. Γιώργο Γεραπετρίτη, Ισότητα και θετικά μέτρα, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, 2007, σελ. 20 παραπομπή σε Α. Ι. Σβώλο/Γ. Κ. Βλάχο, Το Σύνταγμα της Ελλάδος. Μέρος Ι Τόμος Α' 1954, αναδημοσιευμένο από Έκδοσις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήναι, 1978) σελ. 182 και Το νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος (Τύποις « Πυρσού Α.Ε.», Αθήναι, 1928, σελ. 211, όπου παρατίθεται «Η ισότης, κατά τα Συντάγματα της φιλελευθέρης δημοκρατίας, είναι νομική, δηλαδή ισότης δικαίου. Δεν εξαγγέλεται ως οικονομική ισότης, αποβλέπουσα εις την πραγματικήν ισότητα συνθηκών ζωής μεταξύ των ατόμων. Διακηρύσσοντας την ισότητα

Πρόκειται δηλαδή για ένα μέσο της πολιτικής ελευθερίας, ένα εμπόδιο στην κρατική αυθαιρεσία. Για τον παραπάνω λόγο θεωρείται ως προϊόν του Διαφωτισμού, που οι ίδιοι οι Γάλλοι αποκάλεσαν «Siècle des lumières» και των μεγάλων επαναστάσεων του 18^{ου} αιώνα. Ο Ν. Αλβιζάτος αναφορικά με τη μαθηματική ισότητα δέχεται ότι ανέχεται τη διαφορετική μεταχείριση ανόμοιων περιπτώσεων ακόμη και όταν το Σύνταγμα σιωπά σε σχέση με τις κατηγορίες προσώπων ειδικής φροντίδας, ενώ η αναλογική ισότητα επιβάλλει στην περίπτωση αυτή τη διαφορετική μεταχείριση. Για τον Ν. Αλβιζάτο θεωρείται ως χαρακτηριστικό γνώρισμα της τυπικής ισότητας η «οριακή», δηλαδή ότι μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις πρέπει να αποκλίνουμε από τον κανόνα της ίσης μεταχείρισης.

Το εναργέστερο παράδειγμα αποτυπώνεται στο χώρο του ποινικού δικαίου, όπου ο κανόνας είναι η ισονομία (ισότητα ενώπιον του νόμου), ενώ στα δικαιώματα εφαρμογή έχει ο κανόνας της ισοτιμίας (αναλογική ισότητα). Για να δικαιολογήσει τη θέση περί οριακού γνωρίσματος της τυπικής ισότητας, ο Ν. Αλβιζάτος επικαλείται ότι το κριτήριο του φύλου δεν συνιστά παράγοντα διαφορετικής ποινικής αξιολόγησης μίας αξιόποινης πράξης, ενώ στο χώρο των δικαιωμάτων το κριτήριο του φύλου μπορεί να δικαιολογεί τη διαφορετική μεταχείριση. Ακόμη, στο ποινικό δίκαιο διατείνεται ότι σε οριακές περιπτώσεις το φύλο του δράστη διαφοροποιεί την ποινική του μεταχείριση. Για παράδειγμα, η μητέρα μόνο μπορεί να αποτελέσει τον αυτουργό, όπως για παράδειγμα στο άρθρο 303 ΠΚ για την παιδοκτονία.

Στην περίπτωση αυτή, κατά την κρατούσα στη θεωρία γνώμη, πρόκειται για ένα μη γνήσιο ιδιαίτερο προνομιούχο έγκλημα²¹⁴, όπου δράστης είναι μόνο η μητέρα. Η μητέρα τελεί υπό το βάρος της βιολογικοψυχολογικής πίεσης και μόνον η μητέρα μπορεί να αποτελέσει το υποκείμενο του εγκλήματος. Σε διαφορετική περίπτωση έχουμε εφαρμογή του βασικού εγκλήματος της ανθρωποκτονίας (άρθρο 299 ΠΚ)

τα Συντάγματα του τύπου του ιδικού μας [Σύνταγμα 1952], καθιερούν μόνον ό,τι δυνάμεθα να ονομάσωμεν "νομικόν κομμουνισμόν", ήτοι ταυτότητα νομικών συνθηκών κατ'αρχήν δι' όλους».

²¹⁴ Βλ. ΠλημΜυτ 63/1995, ΠΧρ 1996, Ν. Ανδρουλάκης, ΠοινΔ Ειδμ, σελ. 55, Λ. Μαργαρίτης, Υπερ 1994, σελ. 490, Μ. Μαργαρίτης, ΠΚ, σελ. 807 αριθμ.1 Γ. Μπέκας, Προστασία, σελ. 165, Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου, Εγκλήματα κατά προσωπικών αγαθών, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2016, σελ. 67.

Η αναλογική ισότητα αποτελεί μία μορφή ισότητας εντός του πεδίου της τυπικής ισότητας, αλλά με χαρακτήρα πιο υποκειμενικό, με την έννοια ότι σέβεται την αξία κάθε ανθρώπου, όπως προκύπτει από την πλατωνική πολιτεία²¹⁵ και, ιδίως, από την αριστοτελική θεωρία της κατ' αξία ισότητας²¹⁶, και με τέτοιο τρόπο που όμοιες περιπτώσεις να ρυθμίζονται με τον ίδιο τρόπο και ανόμοιες με ανόμοιο.

Η ουσιαστική ισότητα περιλαμβάνει την ισότητα ευκαιριών και την ισότητα αποτελέσματος. Η ισότητα ευκαιριών έχει τη μορφή της απόλαυσης ίσων ευκαιριών στη διεκδίκηση οποιουδήποτε διανεμητικού μεριδίου από το κράτος, άποψη που μας υπενθυμίζει τη θεωρία της δικαιοσύνης του μεγαλύτερου πολιτικού φιλοσόφου του 20^{ου} αιώνα John Rawls. Η ισότητα αποτελέσματος σημαίνει τη δυνατότητα στον καθένα να διεκδικήσει τα διανεμητικά αγαθά που του αναλογούν. Σύμφωνα με την άποψη της Θ. Αντωνίου²¹⁷ η ισότητα ευκαιριών εκφράζει την φιλελεύθερη, ρωλσιανή θα λέγαμε, άποψη για την τυπική ισότητα, ενώ η ισότητα αποτελέσματος εκφράζει την ουσιαστική ισότητα και αποτελεί παράμετρο της διανεμητικής δικαιοσύνης. Ευδόκιμος είναι ο χαρακτηρισμός «σφαιρική ισότητα» για την ουσιαστική ισότητα λόγω του πολυπαραγοντικού της χαρακτήρα.

Ειδικότερα, σε σχέση με την ισότητα και τα άτομα με αναπηρίες ο συνταγματικός νομοθέτης διατύπωσε ρητά ότι «έχουν δικαίωμα να απολαμβάνουν μέτρων που εξασφαλίζουν την αυτονομία, την επαγγελματική ένταξη και τη συμμετοχή τους στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας» (άρθρο 21 παρ. 6 του ισχύοντος Συντάγματος). Η ισότητα, όπως εκλαμβάνεται εδώ, υπό την αναλογική της μορφή πρέπει να αντιμετωπίζεται ως μέσο πραγμάτωσης της ευνοϊκής μεταχείρισης των μειονεκτούντων προσώπων.

Η τοποθέτηση των διατάξεων προστασίας των μειονεκτούντων ατόμων, μεταξύ άλλων κατηγοριών, στα κοινωνικά δικαιώματα του άρθρου 21 Σ. καθιερώνει

²¹⁵ Βλ. διδασκαλία του Πλάτωνα στην Πολιτεία Η 558 C, «ισότητα τινά ομοίως ίσοις τε και ανίστοις».

²¹⁶ Βλ. διδασκαλία Αριστοτέλη στα Ηθικά Νικομάχεια 1131 a, b και στα Πολιτικά Τόμος Γ', κεφ.12.

²¹⁷ Βλ. Θ. Αντωνίου, Η ισότητα εντός και δια του νόμου. Μια συμβολή στην ερμηνεία του άρθρου 4 παρ. 1 του Συντάγματος του 1975, σελ. 45 επ.

μία θετική υποχρέωση του κράτους να παρεμβαίνει για την αποκατάστασή τους με παροχή αγαθών ή υπηρεσιών (status positivus²¹⁸). Η εν λόγω υποχρέωση βέβαια δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκη και αντίστοιχη αξίωση των δικαιούχων κατά του Κράτους σύμφωνα με την κρατούσα στην επιστήμη θεωρία.

Στη γερμανική συνταγματική παράδοση τα κοινωνικά δικαιώματα αναφέρονται ως παροχικά δικαιώματα ή δικαιώματα σε θετικές κρατικές ενέργειες (Leistungs rechte im weiteren Sinne) , ενώ στην ελληνική θεωρία τίθενται ως ειδικότερες περιπτώσεις της συνταγματικά κατοχυρωμένης, μετά την αναθεώρηση του 2001, αρχής του κοινωνικού κράτους δικαίου (άρθρο 25 παρ. 1 εδ. α' Συντ.). Η διάκριση δικαιολογεί την αναγνώριση ηθικού δικαιώματος για ευνοϊκή μεταχείριση, έτσι ώστε να αρθεί η πραγματική ανισότητα εις βάρος των συγκεκριμένων κατηγοριών ατόμων²¹⁹. Ειδικότερα, η διάκριση εξειδικεύεται ως η διαχρονικά σημαντική δυσμενής μεταχείριση, περιλαμβάνει δηλαδή δύο στοιχεία: πρώτον, μία ικανή περίοδο δυσμενούς διάκρισης και, δεύτερον, το στοιχείο της συστηματικότητας της διάκρισης, εντάσσοντας την ιστορική ερμηνεία στη μεθοδολογική προσέγγιση²²⁰.

Επιπρόσθετα, το Κράτος παρεμβαίνει με θετικά μέτρα προς αποκατάσταση της άνισης μεταχείρισης σε δύο επίπεδα. Το πρώτο επίπεδο περιλαμβάνει το κριτήριο εισαγωγής της διαφορετικής ευνοϊκής μεταχείρισης, όπως το κριτήριο του φύλου (άρθρο 116 παρ. 2 Συντ.), της φυλής, του έθνους, της γλώσσας, των θρησκευτικών και πολιτικών πεποιθήσεων (άρθρο 5 παρ. 2 Συντ.), ενώ το δεύτερο επίπεδο εμπεριέχει τα υποσύνολα των κατηγοριών των ωφελουμένων από τη λήψη των θετικών μέτρων , όπως οι πολύτεκνες οικογένειες, οι ανάπηροι πολέμου και ειρηνικής περιόδου, τα θύματα πολέμου, οι χήρες και τα ορφανά εκείνων που έπεσαν στον πόλεμο, οι πάσχοντες από ανίατη σωματική ή πνευματική νόσο, οι άποροι και οι ηλικιωμένοι (άρθρο 21 παρ 2 , 3 και 6 Συντ.).

²¹⁸ Ανάλυση της θεωρίας των status από τον R. Alexy, Theorie der Grund rechte, 1985, σελ. 229 επ.

²¹⁹ Βλ. Γιώργο Γεραπετρίτη, Ισότητα και θετικά μέτρα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Πρόλογος
Γιώργος Κασσιμάτης 2007 σελ. 163 επ. και 259 επ.

²²⁰ Βλ. Γιώργο Γεραπετρίτη, ό.π. σελ. 74 επ.

Ορισμένοι συγγραφείς αναφέρονται σε προτιμήσεις και ποσοστώσεις ως προς τη λήψη των θετικών μέτρων στα πλαίσια της αποκαταστικής δικαιοσύνης, ωστόσο πρέπει να προσέξουμε, όπως διαπιστώνει ο T. Sowell²²¹, ότι «οι προτιμήσεις και ποσοστώσεις δεν είναι απλά παιγνίδια, όπου η προσθαφαίρεση οδηγεί στο σημείο μηδέν, όπως συμβαίνει με την περίπτωση του ζεύγους πλούσιοι-φτωχοί. Υπάρχει κόστος για την κοινωνία ως σύνολο, το οποίο επωμίζονται σε κάποιο βαθμό όλες οι ομάδες που την απαρτίζουν».

Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν και οι πολέμιοι της ύπαρξης θετικών μέτρων στις ΗΠΑ, όπου μεταξύ των ισχυρότερων, ο θεωρητικός νομικός Sidney Hook που μιλάει για «Reverse Discrimination» στο σύγγραμμα του S. Kahn «The affirmative action debate», δηλαδή για μία αντίστροφη διάκριση εις βάρος της πλειοψηφίας ή των ιστορικά πλεονεκτικών ομάδων του πληθυσμού, οι οποίοι ισχυρίζονται ότι διαχωρίζονται ως προς το νομοθετικό πλαίσιο προστασίας από τις μειονότητες και τις ευπαθείς ομάδες και αυτό αποτελεί δυσμενής διάκριση εις βάρος τους. Για παράδειγμα, η αντίστροφη διάκριση περιλαμβάνει την πρόσληψη σε εργασία γυναικών αποκλειστικά και μόνο λόγω του φύλου τους ή την αποδοχή στο σχολείο υποψηφίων από μειονότητες για το λόγο μόνο της εθνικότητάς τους. Τα δικαστήρια των Η.Π.Α. ανέφεραν ότι «η εθνικότητα μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως παράγοντας στην απόφαση για την επιλογή των υποψηφίων σπουδαστών. Η Χώρα όμως ανήκει σε όλους όσοι διαβιούν σε αυτήν, ενωμένους στη διαφορετικότητά τους.»²²²

Τα προβλήματα που συνοδεύουν κάθε σχέση σύγκρισης εντοπίζονται και στην ιδιαίτερη κατηγορία των ατόμων με αναπηρίες. Συνοπτικά, τα ζητήματα είναι τα εξής : α) η εύρεση της κατάλληλης ομάδας σύγκρισης και β) η δυσκολία εξεύρεσης του ορθού κριτηρίου σύγκρισης.

Η γενική αρχή της ισότητας επιβάλλει τη συγκριτική μέθοδο σε οποιονδήποτε επιχειρήσει να ασχοληθεί με το δύσβατο αυτό δρόμο και να επιχειρήσει να τον διαβεί *in concreto*. Στο ζήτημα όμως της απαγόρευσης των διακρίσεων, το κριτήριο

²²¹ Βλ. T. Sowell, *Affirmative action around the world. An empirical study*, Yale University Press, New Heaven-London, 2004, σελ. 47 σε Γιώργο Γεραπετρίτη, ό.π. σελ. 84

²²² Βλ. Προκόπη Παυλόπουλο: *Το Δημόσιο Δίκαιο στον αστερισμό της οικονομικής κρίσης. Ο οικονομικός «Λαβύρινθος», ο νεοφιλελεύθερος «Μινώταυρος» και ο θεσμικός «Θησέας»*, εκδ.Α.Α. Λιβάνη, 2014, σελ. 487 επ.

σύγκρισης τίθεται in abstracto· η συζήτηση περιστρέφεται γύρω από τα κριτήρια επιλογής των απαγορευμένων λόγων ή των προστατευόμενων ομάδων. Η επιλογή των κριτηρίων είναι αποτέλεσμα πολιτικών διεργασιών, μακροχρόνιων συνήθως, που συνδέονται οπωσδήποτε με φαινόμενα μικρο- και μακροοικονομίας.²²³

Κομβικό σημείο αποτελεί από τη μία πλευρά η σταθερότητα του ύποπτου κριτηρίου διακρίσεων (φυλή, φύλο, αναπηρία κλπ.) και από την άλλη πλευρά η δυσκολία επιλογής της κατάλληλης ομάδας σύγκρισης. Συγκεκριμένα, διαπιστώνει ο Σ. Κοφίνης τις τρεις υποκατηγορίες στο πρόβλημα της σύγκρισης: πρώτον, την ανυπαρξία συγκρίσιμης ομάδας προσώπων ad hoc, δεύτερον, την αδυναμία διαμόρφωσης ακριβούς σχέσης σύγκρισης με βάση τα απαγορευμένα κριτήρια και ,τρίτον, την πλήρη έλλειψη του συγκριτικού στοιχείου στη συγκεκριμένη διάκριση.

Η πρώτη υποκατηγορία, αυτή της ανυπαρξίας συγκρίσιμης ομάδας προσώπων, είναι η πλέον συνηθισμένη. Η σχέση της με το σύμμετρο μοντέλο μη διάκρισης είναι αναμφίβολη, καθώς το μοντέλο υπαγορεύει το βάρος απόδειξης και τη διαμόρφωση της σχέσης σύγκρισης να φέρει ο επικαλούμενος τις σε βάρος του διακρίσεις, ώστε να αποδείξει ότι η διαφορετική μεταχείριση οφείλεται στην εμφάνιση του ύποπτου χαρακτηριστικού.

Ως «ύποπτο» ορίζεται το ειδοποιό χαρακτηριστικό που μοιράζονται τα μέλη μιας κοινωνίας (θρησκεία, χρώμα δέρματος, φύλο, αναπηρία κ.λπ.)· πρέπει αλλιώς να κριθεί διαμέσου της θεσμικά πρόσφορης διαδικασίας , είτε λέγεται συνταγματική αναθεώρηση, είτε σύναψη διεθνούς σύμβασης, είτε νομοθετική ρύθμιση ή νομολογιακή πρακτική, ότι το συγκεκριμένο γνώρισμα συνιστά κριτήριο διαφοροποίησης, που όταν χρησιμοποιείται στις δημόσιες ή ιδιωτικές έννομες σχέσεις κρίνεται επιβεβλημένη η ενεργοποίηση των μηχανισμών της έννομης τάξης κατά των διακρίσεων, ακριβώς για να ελεγχθεί η ύπαρξη της απαγορευμένης διακριτικής μεταχείρισης σε βάρος ενός ατόμου ή ορισμένης κοινωνικής ομάδας.

Κατόπιν νομολογιακής επεξεργασίας των κριτηρίων εντοπίζονται ως κυριότερα «ύποπτα» κριτήρια τα εξής: το αμετάβλητο ή δυσμετάβλητο του κρίσιμου

²²³ Βλ. Στέργιο Κοφίνη, Ισότητα και Απαγόρευση των διακρίσεων, εκδόσεις Σάκκουλα, 2016, σελ. 244

χαρακτηριστικού, η ιστορική καταπίεση ή η πολιτική υποεκπροσώπηση μιας ομάδας και η ύπαρξη κοινωνικού στίγματος σε βάρος των μελών της²²⁴. Κοινωνικό στίγμα σημαίνει την απαξίωση του προσώπου και την αντιμετώπιση του αναπήρου ως κάτι λιγότερο από πλήρες μέλος του κοινωνικού συνόλου. Το ίδιο πρόβλημα εντοπίζεται και στην περίπτωση της ασύμμετρης απαγόρευσης των διακρίσεων, στην περίπτωση που η προστασία συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας παρέχεται μόνο αν η ομάδα αυτή υποστεί δυσμενέστερη μεταχείριση σε σχέση με κάποια άλλη.

Η δεύτερη κατηγορία εξειδικεύει την αδυναμία διαμόρφωσης ακριβούς σχέσης σύγκρισης σε δύο υποκατηγορίες:

Καταρχάς, η πρώτη υποκατηγορία τις περιπτώσεις εκείνες που το απαγορευμένο χαρακτηριστικό δεν είναι το μοναδικό κριτήριο δυσμενούς μεταχείρισης και ,δεύτερον, τις περιπτώσεις όπου η δυσμενής μεταχείριση είναι το αποτέλεσμα της συνύπαρξης περισσότερων ύποπτων χαρακτηριστικών. Για παράδειγμα, στην πρώτη κατηγορία υπάγεται μία έγκυος εργαζόμενη οποιασδήποτε επιχείρησης, την οποία το γεγονός της κύησης την διαφοροποιεί από την ιδιαίτερη κατηγορία που ανήκει και ,συνεπώς, αυξάνει τις πιθανές ομάδες σύγκρισης σε βάρος του θύματος της διάκρισης. Μπορούμε να συγκρίνουμε τη γυναίκα αυτή με ένα προσωρινά ανίκανο για εργασία ή προσωρινά ανάπηρο άτομο, προκειμένου να διαπιστώσουμε την ταυτότητα των χαρακτηριστικών με εκείνα της εγκυμοσύνης.

Η δεύτερη υποκατηγορία αφορά τη διασταύρωση των διακρίσεων. Στην περίπτωση όπου συμπλέκονται δύο ή περισσότεροι λόγοι διάκρισης η επιλογή ομάδας σύγκρισης είναι ιδιαίτερα σύνθετη και κατά βάση αδιέξοδη προσπάθεια²²⁵. Ο κανόνας είναι μία υπερ-προνομιούχος ομάδα, η οποία απολαμβάνει πολλαπλά προνόμια (ΗΠΑ, λευκός αρτιμελής άντρας), και από την άλλη πλευρά κατηγορίες που υπόκεινται σε πολλαπλές δυσμενείς διακρίσεις (ΗΠΑ, μαύρη ανάπηρη γυναίκα). Ποιος, όμως, θα αμφισβητούσε τη σπουδαιότητα για το δίκαιο της απαγόρευσης των

²²⁴ Βλ. Στέργιο Κοφίνη, Ισότητα και απαγόρευση διακρίσεων, εκδ. Σάκκουλα, 2016, σελ. 198

²²⁵ Βλ. Goldberg, Comparison, The Yale Law Journal, 120 (2011), 728-812,764-766.

διακρίσεων την διαλεκτικής και συστηματικής αλληλεξάρτησης των θεσμών αφενός, που διαθέτουν τα μέσα καταπίεσης, και των καταπιεζόμενων αφετέρου.

Η τελευταία κατηγορία διαρρηγνύει τον συγκριτικό χαρακτήρα του δικαίου των διακρίσεων, αφού θέτει το εύλογο ερώτημα αν η σύγκριση είναι απαραίτητο στοιχείο της διάκρισης. Ο κοινός νομοθέτης αποσκοπεί, όταν εξειδικεύει τις συνταγματικές επιταγές του άρθρου 21 Συντ., στην αντιμετώπιση της δυσμενούς μεταχείρισης ορισμένων ομάδων πληθυσμού και όχι στη συγκριτική βελτίωση της θέσης τους. Εξάλλου, όπως διαπιστώνουν η Αρχιδικαστής McLachlin και η Rosalie Silberman Abella για ένα ομόφωνο ανώτατο Δικαστήριο του Καναδά στη Withler v. Canada (A.G.) του 2011²²⁶ « Η ουσιαστική ισότητα, σε αντίθεση με την τυπική ισότητα , απορρίπτει την απλή παρουσία ή απουσία διαφοράς ως απάντηση στη διαφοροποιημένη μεταχείριση. Επιμένει να προχωρά πέρα από τη βιτρίνα των ομοιοτήτων και των διαφορών.»

Ε. Η θεωρία των συστημικών διακρίσεων σε βάρος των ανάπηρων ατόμων.

Το επίκεντρο του ενδιαφέροντος στον παρόν υποκεφάλαιο μεταφέρεται πλέον από την πρόθεση του αποφασιστικού οργάνου στο αποτέλεσμα της απόφασης ή πράξης του, σε μία κατά κοινή ομολογία δύσκολη να διαγνωστεί μορφή διακρίσεων , στις λεγόμενες και συστημικές ή θεσμικές ή δομικές διακρίσεις. Στην κατηγορία αυτή των διακρίσεων ενσωματώνονται οι συμπεριφορές και οι πράξεις εντός των συστημικών δομών της κοινωνίας που προωθούν με δόλο ή χωρίς διακρίσεις ανεξάρτητες από τη συμπεριφορά οποιουδήποτε προσώπου ή συλλογικού οργάνου εντός της δομημένης κοινωνίας.

²²⁶ Βλ. Στέργιο Κοφίνη, Ισότητα και Απαγόρευση Διακρίσεων, εκδ. Σάκκουλα, 2016, σελ. 301 σε Supreme Court of Canada, Withler v. Canada (A.G.), [2011]1 S.C.R. 396, σκ. 39

Οι δομές αυτές κατασκευάζονται με τέτοιο τρόπο που να εξυπηρετούν τις απαιτήσεις του κυρίαρχου προτύπου κανονικότητας εντός της κοινωνίας και, κατά συνέπεια, σε μεγάλο βαθμό χωρίς συνείδηση του αποτελέσματος, ενισχύουν τη γκετοποίηση, την απαξίωση και τη διακριτική μεταχείριση σε βάρος του μη κυρίαρχου προτύπου. Εναργέστατο παράδειγμα από το χώρο της αρχιτεκτονικής αυτή τη φορά αποτυπώνεται στον αρχιτεκτονικό μοντερνισμό του Le Corbusier που χρησιμοποιεί στο σχεδιασμό κτιρίων το πρότυπο «Modulor», δηλαδή ενός μοντέλου ιδεατών ανθρώπινων αναλογιών που στηρίζεται στο πρότυπο ενός όρθιου άντρα ύψους 1,83 μ., ο οποίος έχει το ένα χέρι υψωμένο. Η κανονικότητα του προτύπου αυτού δεν περιλαμβάνει τους ανάπηρους, οι οποίοι με αυτό τον τρόπο στερούνται προσβασιμότητας σε πολλά δημόσια κτίρια, διότι η κατασκευή τους ανταποκρίνεται στις ανάγκες του αρτιμελούς και υγιούς άνδρα και όχι κάποιου που χρησιμοποιεί αναπηρικό αμαξίδιο ή είναι τυφλός²²⁷.

Ταυτόσημη λογική αποκλεισμού εντοπίζεται και σε δημόσιους θεσμούς (και πάλι κυρίως μέσω των αποτελεσμάτων), όπως η υποεκπροσώπηση των ατόμων με αναπηρίες στη Βουλή ή την ακαδημαϊκή κοινότητα. Οι συστημικές διακρίσεις κατατάσσονται είτε στις άμεσες είτε στις έμμεσες διακρίσεις *ad hoc*. Οι πλέον συνηθισμένες έμμεσες διακρίσεις δυσχεραίνουν την καταπολέμηση των δομικών ανισοτήτων σε βάρος των ανάπηρων ατόμων και καταδεικνύουν τη δυσκολία να επιτευχθεί η απαίτηση για απόδειξη πρόθεσης διάκρισης, η οποία με τη σειρά της καταλείπει περιθώρια σε περισσότερες διακρίσεις να παραμείνουν εκτός πεδίου εφαρμογής της σχετικής ύλης.

²²⁷ Βλ. Bagenstos, ‘‘ Disability’’, 86 Va. L. Rev. 397 (2000), 442-443, αναφέρεται στις συνέπειες του αρχιτεκτονικού προτύπου κανονικότητας στον αποκλεισμό των αναπήρων από τους δημόσιους χώρους.

ΣΤ. Το κοινωνικό κεκτημένο.

Το κοινωνικό κεκτημένο διαμορφώνεται μέσα από κανόνες δικαίου κανονιστικού περιεχομένου σε εκτέλεση συγκεκριμένων διατάξεων του Συντάγματος. Το κεκτημένο οδηγεί σε μία μορφή παγίωσης ενός οιονεί κατώτατου ορίου προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Οι απαρχές του κοινωνικού κεκτημένου εντοπίζονται στις μοναρχίες της Κεντρικής Ευρώπης, όπου η κοινωνική ασφάλιση καθιερώθηκε ως ανταμοιβή για τη νομιμοφροσύνη προς το καθεστώς και ως αυταρχική άμυνα κατά της παραχώρησης πλήρων πολιτικών δικαιωμάτων.

Πρώτοι, οι Flora και Heidenheimer²²⁸ κατέδειξαν την ύπαρξη μιας διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα στα κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα. Πριν τη θέσπιση του κοινωνικού κεκτημένου διατυπώνονταν επιχειρήματα υπέρ της προτεραιότητας των κανονικών εγγυήσεων έναντι των ατομικών ελευθεριών και το αναμφισβήτητο γεγονός ότι ένας άνθρωπος που λιμοκτονεί δεν μπορεί αντικειμενικά να απολαμβάνει κανενός είδους ελευθερίας, επιχείρημα που προβάλλουν σε κάθε ευκαιρία οι εκπρόσωποι της Νιγηρίας, του Πακιστάν και του Μεξικού στη Γ.Σ. του Ο.Η.Ε.

Η σημαντικότερη δογματικά απόφαση προς την κατεύθυνση της σχετικοποίησης του διαχωρισμού κοινωνικών και "παραδοσιακών" δικαιωμάτων υπήρξε η Airey, όπου θεωρήθηκε από το ΕΔΔΑ αναγκαίο στοιχείο για την ύπαρξη "δίκαιης δίκης" κατά την έννοια του άρθρου 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ η παροχή δωρεάν νομικής βοήθειας προς αυτούς που αδυνατούν οικονομικά να προσλάβουν δικηγόρο (Airey, 9/10/1979, no 32 παρ. 24 και 26). Επιπρόσθετα, πάγια υποχρέωση των κρατών μελών αποτελεί η ενεργή προστασία των σχετικών δικαιωμάτων (Schutzpflicht). Κατά το ΕΔΔΑ, στην απόφαση του X and Y v. The Netherlands, παρ. 24 κατέστη σαφές ότι "η υποχρέωση αυτή συνεπάγεται τη λήψη μέτρων προορισμένων να εξασφαλίσουν τον σεβασμό των δικαιωμάτων, ακόμη και στη σφαίρα των σχέσεων μεταξύ των ατόμων". Εξάλλου με τα κοινωνικά δικαιώματα θεμελιώνεται ένα σχετικό κεκτημένο, με την έννοια ότι ναι μεν ο νομοθέτης μπορεί να μεταβάλει επί το δυσμενέστερο το ισχύον καθεστώς, αρκεί όμως να μην

²²⁸ Βλ. Peter Flora and Arnold Heidenheimer, (Eds.), The Development of Welfare States in Europe and America, New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1981

αποδυναμώνει το minimum κοινωνικής προστασίας. Για παράδειγμα, ο νομοθέτης δεν εμποδίζεται να μεταβάλει τις προϋποθέσεις συνταξιοδότησης συγκεκριμένων κατηγοριών εργαζομένων.

Επιπλέον, ούτε η αρχή της ισότητας εμποδίζει τη μείωση των ασφαλιστικών παροχών για ορισμένο χρονικό διάστημα καθώς και τη θέσπιση ενός ανώτατου ορίου σε αυτές. Έχει, άλλωστε, κριθεί από τη νομολογία (ΣτΕ 2253/1976) που εξέτασε ενδεχόμενο παραβίασής της κατά τη ρύθμιση των ασφαλιστικών παροχών ότι προϋποθέτει να υφίσταται άνιση μεταχείριση ίδιας κατηγορίας εργαζομένων και εντός του ίδιου ασφαλιστικού φορέα, ενώ στην περίπτωση της σύγκρισης ασφαλισμένων σε διαφορετικούς ασφαλιστικούς οργανισμούς η τήρηση της αρχής της ισότητας ελέγχεται μόνο στο βαθμό της εξασφάλισης ενός minimum καθεστώτος ισοδύναμης ασφαλιστικής προστασίας²²⁹.

²²⁹ Βλ. Χαράλαμπο Χρυσανθάκη, Εισηγήσεις Συνταγματικού Δικαίου, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2007, σελ. 275

IV. ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ:

ΟΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ

~

A. Η προστασία των ατόμων με αναπηρίες στο αστικό δίκαιο

Τα άτομα με αναπηρία σύμφωνα με τις γενικές αρχές του Αστικού Κώδικα, εφόσον βρίσκονται σε πλήρη στερητική δικαστική συμπαράσταση είναι ανίκανοι για δικαιοπραξία (ΑΚ 128) με συνέπεια την ακυρότητα της δήλωσης βούλησης τους , ενώ στην περίπτωση που τελούν σε μερική στερητική δικαστική συμπαράσταση ή σε επικουρική δικαστική συμπαράσταση²³⁰, έχουν περιορισμένη ικανότητα για δικαιοπραξία, που σημαίνει ότι είναι ικανά να επιχειρήσουν δικαιοπραξία μόνο στις περιπτώσεις που ορίζει ο νόμος ή με τους όρους που ο νόμος θέτει (ΑΚ 133). Στο πεδίο των αδικοπραξιών λαμβάνεται σοβαρά υπόψη για την κατ' άρθρο ΑΚ 929 αποζημίωση, αν η αναπηρία ή η παραμόρφωση που προξενήθηκε στον παθόντα επιδρά στο μέλλον του (ΑΚ 931).

Ειδικότερα, το Δ' Πολιτικό Τμήμα ΑΠ με την υπ' αριθμό 158/2016 απόφασή του έκανε δεκτό ότι , η αναπηρία ή η παραμόρφωση λαμβάνεται υπόψη κατά την επιδίκαση της αποζημίωσης, εφόσον επιδρά στο μέλλον του προσώπου²³¹.

²³⁰ Βλ. Βαθρακοκοίλης Β., Το Νέο Οικογενειακό Δίκαιο, άρθρο 1666 αρ. 2, Κουτσουνάδης σε ΑΚ Γεωργιάδη-Σταθόπουλου, άρθρο 1666 αρ. 2

²³¹ Βλ. Παπαχρίστου Αθ., Εγχειρίδιο Οικογενειακού Δικαίου, σελ. 423, Κουτσουνάδης σε ΑΚ Γεωργιάδη-Σταθόπουλου, Εισαγωγικές Παρατηρήσεις στα άρθρα 1666-1668, αρ. 13 επ.

Ως "αναπηρία" θεωρείται κάποια έλλειψη της σωματικής, νοητικής ή ψυχικής ακεραιότητας του προσώπου, ενώ ως "παραμόρφωση" νοείται κάθε ουσιώδης αλλοίωση της εξωτερικής εμφάνισης του προσώπου, η οποία καθορίζεται όχι αναγκαίως κατά τις απόψεις της ιατρικής, αλλά κατά τις αντιλήψεις της ζωής. Περαιτέρω, ως "μέλλον" νοείται η επαγγελματική, οικονομική και κοινωνική εξέλιξη του προσώπου. Δεν απαιτείται βεβαιότητα δυσμενούς επιρροής της αναπηρίας ή παραμόρφωσης στο μέλλον του προσώπου, αλλά αρκεί και η απλή δυνατότητα κατά τη συνήθη πορεία των πραγμάτων.

Στον επαγγελματικό τομέα η αναπηρία ή η παραμόρφωση αποτελεί, κατά τα διδάγματα της κοινής πείρας, αρνητικό στοιχείο στα πλαίσια του ανταγωνισμού και της οικονομικής εξέλιξης του ανθρώπου, ιδιαίτερα σε περιόδους δημοσιονομικής αστάθειας. Η αναπηρία ή παραμόρφωση ενδέχεται να αφήσει εκτός αγοράς εργασίας τους βαρυνόμενους με αυτές έναντι των υγιών συναδέλφων τους. Η διάταξη του άρθρου 931 ΑΚ προβλέπει χρηματική παροχή στον παθόντα, εφόσον η αναπηρία ή παραμόρφωση επιδρά στο μέλλον του προσώπου. Η χρηματική παροχή του 931 ΑΚ δεν συνιστά αποζημίωση, εφόσον η τελευταία συνδέεται με την επίκληση και απόδειξη περιουσιακής ζημίας, της διαφοράς δηλαδή μεταξύ της περιουσιακής κατάστασης μετά το ζημιογόνο γεγονός και εκείνης που θα υπήρχε χωρίς το ζημιογόνο γεγονός. Άλλωστε, βάση της αξίωσης προς αποζημίωση λόγω ανικανότητας προς εργασία ένεκα της αναπηρίας ή της παραμόρφωσης αποτελεί η διάταξη του 929 ΑΚ (αξίωση διαφυγόντων εισοδημάτων).

Η αναπηρία ή παραμόρφωση δεν σημαίνει κατ' ανάγκη πρόκληση στον παθόντα συγκεκριμένης περιουσιακής ζημίας. Είναι όμως βέβαιο ότι η αναπηρία ή η παραμόρφωση, ανάλογα με το βαθμό της και τις λοιπές συντρέχουσες περιστάσεις (ηλικία, φύλο, κλίσεις και επιθυμίες του παθόντος), οπωσδήποτε θα έχει δυσμενή επίδραση στην κοινωνική - οικονομική εξέλιξη αυτού, κατά τρόπο όμως που δεν δύναται επακριβώς να προσδιορισθεί. Η δυσμενής αυτή επίδραση είναι δεδομένη και, επομένως, δεν δικαιολογείται εμμονή στην ανάγκη προσδιορισμού του ειδικού τρόπου της επιδράσεως αυτής και των συνεπειών της στο κοινωνικό - οικονομικό μέλλον του παθόντος.

Κρίσιμο είναι το γεγονός της αναπηρίας ή της παραμόρφωσης ως βλάβης του σώματος ή της υγείας του προσώπου, δηλαδή ως αυτοτελούς εννόμου αγαθού, που

απολαμβάνει τη συνταγματική προστασία του άρθρου 21 παρ. 3 και 6 Συντ., όχι μόνο στις σχέσεις των πολιτών προς το Κράτος, αλλά και στις μεταξύ των πολιτών σχέσεις, χωρίς κατ' ανάγκη να υπάρχει η σύνδεση με την αδυναμία πορισμού οικονομικών ωφελημάτων.

Επομένως, έκρινε το δικαστήριο στην ΑΠ 158/2016 απόφασή του ότι το ποσό που δικαιούται ο παθών κατά άρθρο 931 ΑΚ δεν υπολογίζεται με τα μέτρα της αποζημίωσης, αλλά εναπόκειται στη διακριτική ευχέρεια του Δικαστή να το καθορίσει σε εύλογο ποσό, με βάση αφενός το είδος, την έκταση και τις συνέπειες της αναπηρίας ή παραμόρφωσης του παθόντος και αφετέρου την ηλικία, το φύλο, τις κλίσεις του παθόντος και το βαθμό συνυπαιτιότητάς του. Η διάταξη του άρθρου 931 ΑΚ είναι διαφορετική από εκείνη του άρθρου 929 ΑΚ, αλλά και από τη διάταξη του άρθρου 932 ΑΚ (αξίωση για χρηματική ικανοποίηση λόγω ηθικής βλάβης) και είναι αυτονόητο ότι δύνανται να ασκηθούν είτε σωρευτικά είτε μεμονωμένα ως αυτοτελείς αξιώσεις²³².

Για την εφαρμογή ορισμένων εκ των παραπάνω διατάξεων, όμως, πρέπει να προηγηθεί η κατ' άρθρο 1666 ΑΚ δικαστική συμπαράσταση²³³. Εξειδικεύοντας τις προϋποθέσεις του 1666 ΑΚ θα λέγαμε ότι η υποβολή σε δικαστική συμπαράσταση των ενηλίκων ζητείται όταν αδυνατούν να φροντίσουν μέρος ή το σύνολο των υποθέσεών τους εξαιτίας ψυχικής ή διανοητικής διαταραχής ή σωματικής αναπηρίας ή όταν λόγω ασωτίας, αλκοολισμού και τοξικομανίας εκθέτουν τον εαυτό τους και την οικογένειά τους στον κίνδυνο της στέρησης. Στην περίπτωση όμως του ανηλίκου, αυτός μπορεί να υποβληθεί σε δικαστική συμπαράσταση, εφόσον συντρέχουν οι όροι της δικαστικής συμπαράστασης κατά το τελευταίο έτος της ανηλικότητας, με τα αποτελέσματα της δικαστικής συμπαράστασης να αρχίζουν, αφότου ο ανήλικος ενηλικιωθεί. Όπως εύκολα γίνεται αντιληπτό, ο θεσμός της δικαστικής συμπαράστασης είναι μέγιστης σημασίας, προκειμένου να μπορέσουν τα άτομα με αναπηρία να προασπίσουν τα θεμελιώδη δικαιώματά τους, να ζητήσουν δικαστική προστασία και να ενσωματωθούν τόσο στο νομικό όσο και στο κοινωνικό σύνολο.

²³² Βλ. αποφάσεις ΑΠ 150/2015 και ΑΠ 72/2012

²³³ Βλ. Δεληγιάννης Ι., Η δικαστική συμπαράσταση, Συμβολή στην ερμηνεία των νέων άρθρων 1666 έως 1668 ΑΚ και των συναφών δικονομικών ρυθμίσεων, σελ. 27 και Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε., Οικογενειακό Δίκαιο ΙΙ, σελ. 525, ΕφΑθ 816/2009, ΕφΑΔ 2010,56.

Η επόμενη διάκριση αφορά τα υποκείμενα που μπορούν να αιτηθούν την υποβολή σε δικαστική συμπαράσταση²³⁴ στη μία και την άλλη περίπτωση, εφόσον πρόκειται για ψυχική ή διανοητική διαταραχή. Στην περίπτωση του ενηλίκου η αίτηση μπορεί να γίνει από τον ίδιο τον πάσχοντα ή τον/την σύζυγό του, εφόσον υπάρχει έγγαμη συμβίωση (ή σύμφωνο συμβίωσης), ή τους γονείς ή των τέκνων του ή του εισαγγελέα ή και αυτεπαγγέλτως από το δικαστήριο. Στη δε περίπτωση του ανηλίκου, η αίτηση μπορεί να υποβληθεί και από τον επίτροπο του ανηλίκου. Όταν το πρόσωπο πάσχει από σωματική αναπηρία αποκλειστικά, το δικαστήριο αποφασίζει μόνο ύστερα από αίτηση του ίδιου (ΑΚ 1666,1667) και δεν δύναται να επιβάλει περισσότερους περιορισμούς από όσους ζητούνται.

Τα αποτελέσματα της δικαστικής συμπαράστασης διακρίνονται ανάλογα την περίπτωση σε: (α) πλήρη ή μερική στερητική δικαστική συμπαράσταση, όπου κηρύσσεται ανίκανο το πρόσωπο για όλες ή για ορισμένες δικαιοπραξίες αντιστοίχως. (β) πλήρη ή μερική επικουρική δικαστική συμπαράσταση, όπου κρίνεται αναγκαία η συναίνεση του δικαστικού συμπαραστάτη για την ισχύ όλων ή ορισμένων δικαιοπραξιών (γ) συνδυασμό των δύο προηγούμενων ρυθμίσεων.

Το δικαστήριο μπορεί κατόπιν αίτησης των προσώπων, που μπορούν να τη ζητήσουν και όχι μόνο του συμπαραστατούμενου, να αρθεί η δικαστική συμπαράσταση εφόσον έλειψαν οι λόγοι που την προκάλεσαν, τηρώντας τις διατυπώσεις δημοσιότητας του ΑΚ 1675 για την δημοσιότητα του διατακτικού της απόφασης σε ειδικό βιβλίο της Γραμματείας του δικαστηρίου περί υποβολής σε δικαστική συμπαράσταση ή διορισμό προσωρινού δικαστικού συμπαραστάτη. Αρμόδιο δικαστήριο σε αυτή την περίπτωση είναι κατά το άρθρο 801 ΚΠολΔ το δικαστήριο της συνήθους διαμονής του προσώπου στην Ελλάδα, ενώ αν δεν έχει τη συνήθη διαμονή του στην ημεδαπή, αρμόδιο να τον θέσει σε δικαστική συμπαράσταση είναι το δικαστήριο της τελευταίας συνήθους διαμονής στην Ελλάδα ή άλλως τα δικαστήρια των Αθηνών.

Στο χώρο του κληρονομικού δικαίου, σύμφωνα με το άρθρο 1719 ΑΚ, οι ανήλικοι, όσοι βρίσκονται σε στερητική δικαστική συμπαράσταση πλήρη ή με ρητή στέρηση της ικανότητας να συντάσσουν διαθήκη και όσοι δεν έχουν συνείδηση των

²³⁴ Βλ. Ανάπηροι εκπαιδευμένοι για να αντιμετωπίζουν τις ανάγκες τους δεν υποβάλλονται σε δικαστική συμπαράσταση, ΕφΑθ 4017/1988 ΕλλΔνη 1988, 1429

πράξεων τους ή βρίσκονται σε ψυχική ή διανοητική διαταραχή που περιορίζει αποφασιστικά τη λειτουργία της βούλησής τους είναι ανίκανοι να συντάσσουν διαθήκη. Επιπλέον, εάν ο διαθέτης δηλώσει ότι είναι κουφός, πρέπει να δοθεί σ' αυτόν η πράξη για να τη διαβάσει και να βεβαιωθεί επί της πράξης ότι αυτό έγινε (ΑΚ 1735) ,ενώ εάν είναι κουφός και δεν μπορεί να διαβάζει χειρόγραφα , η διαθήκη συντάσσεται ενώπιον πέντε μαρτύρων ή δεύτερου συμβολαιογράφου και τριών μαρτύρων κατ' άρθρο 1736 ΑΚ. Στην περίπτωση που ο διαθέτης είναι άλαλος ή κωφάλαλος ή εμποδίζεται να μιλάει από άλλο λόγο, έχει τη δυνατότητα σύνταξης μυστικής διαθήκης, αρκεί να αναγράψει στο έγγραφο που εγχειρίζεται ή επάνω στο περικάλυμμα που το περιέχει, ιδιοχειρώς ότι το έγγραφο αυτό πρόκειται για τη διαθήκη του και , εφόσον συντάχθηκε από άλλο πρόσωπο, ότι το διάβασε ο διαθέτης.

Στο πεδίο του δικονομικού δικαίου, σύμφωνα με το άρθρο 63 ΚΠολΔ μόνο ο ικανός για οποιαδήποτε δικαιοπραξία μπορεί να παρίσταται στο δικαστήριο με το δικό του όνομα. Όποιος έχει περιορισμένη ικανότητα για δικαιοπραξία ή βρίσκεται σε κατάσταση που δεν είναι έγκυρη η δήλωση βούλησής του, μπορεί να παρίσταται στο δικαστήριο υπό δύο συγκεκριμένες προϋποθέσεις: πρώτον όπου κατά το ουσιαστικό δίκαιο έχει ικανότητα για δικαιοπραξία και δεύτερον όπου ο νόμος επιτρέπει την αυτοπρόσωπη παράστασή του.

Η μόνη εξαίρεση τίθεται στα ασφαλιστικά μέτρα , όπου χάριν αποτροπής επικείμενου κινδύνου από την αναβολή, μπορεί να παρίσταται και ο μη ικανός για δικαιοπραξία κατ' άρθρο 63 ΚΠολΔ. Επιπρόσθετα, οι ανήλικοι που συνάπτουν γάμο και τα πρόσωπα που βρίσκονται σε επικουρική δικαστική συμπαράσταση μπορούν να ασκούν μόνοι τους τις κατά το άρθρο 594 ΚΠολΔ αγωγές και να εμφανίζονται στο δικαστήριο, χωρίς τη συγκατάθεση κανενός. Κατά της απόφασης για δικαστική συμπαράσταση μπορούν να ασκηθούν τα ένδικα μέσα από όλα τα πρόσωπα που έλαβαν μέρος στη διαδικασία, σύμφωνα με το νόμο, ακόμη και από τον δικαστικό συμπαραστάτη στο όνομά του ή στο όνομα του συμπαραστατούμενου²³⁵. Αναλόγως, για την παύση του δικαστικού συμπαραστάτη και για το διορισμό του προσωρινού δικαστικού συμπαραστάτη, εφαρμόζεται και η προσωρινή διαταγή του α. 781 ΚΠολΔ , όταν πείθεται το δικαστήριο ότι συντρέχουν οι προϋποθέσεις για την παύση του,

²³⁵ Σε δικαστική συμπαράσταση υποβάλλεται ο ενήλικος όταν λόγω ψυχικής ή διανοητικής διαταραχής αδυνατεί εν όλω ή εν μέρει να φροντίζει μόνος του για τις υποθέσεις του. ΜονΠρΛαμ 398/2006, Αρμ 2007, 229

καθώς και ότι η αναβολή της λήψης του μέτρου συνεπάγεται επικείμενο κίνδυνο για τον συμπαραστατούμενο με έναρξη ισχύος της απόφασης την κατάθεσή της στη γραμματεία του δικαστηρίου.

B. Η ποινική ευθύνη των ατόμων με αναπηρία με βάση την ελληνική νομοθεσία.

Εκκινώντας από τις ουσιαστικές διατάξεις του Ποινικού Κώδικα στο πεδίο του καταλογισμού της πράξης για τα άτομα με αναπηρίες συναντούμε στο άρθρο 33 ΠΚ, με τον τίτλο ‘‘κωφάλαλοι εγκληματίες’’, την περίπτωση όπου η πράξη τελέστηκε από κωφάλαλο και δεν του καταλογίζεται²³⁶, αν κριθεί ότι δεν είχε την απαιτούμενη πνευματική ικανότητα να αντιληφθεί το άδικο της πράξης του ή να ενεργήσει σύμφωνα με την αντίληψη για το άδικο αυτό, εν πάση περιπτώσει τιμωρείται με ελαττωμένη ποινή του άρθρου 83 ΠΚ.

Μία ακόμη περίπτωση στο πεδίο του καταλογισμού της ποινικής ευθύνης, ο δράστης όταν διέπραξε την πράξη, εάν δεν είχε την ικανότητα να αντιληφθεί το άδικο της πράξης του ή να ενεργήσει σύμφωνα με την αντίληψή του για το άδικο αυτό. Οι περιπτώσεις αυτές οδηγούν σε μειωμένη ικανότητα προς καταλογισμό και οι στερητικές της ελευθερίας ποινές λόγω της απαιτούμενης ιδιαίτερης μεταχείρισης ή μέριμνας εκτελούνται σε ιδιαίτερα ψυχιατρικά καταστήματα ή παραρτήματα των φυλακών²³⁷.

²³⁶ Βλ. Ιωάννη Μανωλεδάκη, Ποινικό Δίκαιο, Επιτομή Γενικού Μέρους, άρθρα 1-49 ΠΚ, ζ' έκδοση, 2005, σελ. 755. Η υποχώρηση εμπειρικών ενδείξεων για τη στήριξη της κρίσης ως προς την ικανότητα για καταλογισμό παρατηρείται και στις περιπτώσεις του άρθρου 33 παρ. 1 ΠΚ και 34 ΠΚ. Η ψυχική ασθένεια ή κωφάλαλία στηρίζουν την κρίση με εμπειρικά δεδομένα, τα οποία όμως αφενός δεν είναι από μόνα τους επαρκή, εφόσον πρέπει να συντρέχει παράλληλα και το αξιολογικό κριτήριο της μη συνείδησης του αδίκου ή της ικανότητας επιλογής σύμφωνα με την αντίληψη αυτή και αφετέρου ειδικά η ψυχική ασθένεια συνοδεύεται από αμφιβολίες, διότι κείται εκτός του χώρου των οργανικών ψυχώσεων, πρβλ. Νικόλαος Παρασκευόπουλος, Φρόνημα, σελ. 84 και Λεωνίδα Κοτσαλή, ΠοινΔικ 2003, σελ. 960 επ.

²³⁷ Βλ. Λεωνίδα Κοτσαλή, Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος, 2^η έκδοση, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2013, σελ. 425 επ.

Στο χώρο της Ποινικής Δικονομίας²³⁸ η ψυχική ασθένεια του κατηγορουμένου οδηγεί το δικαστήριο , αν δεν πρόκειται να εκδώσει αθωωτική απόφαση, να διατάξει αναστολή της διαδικασίας και τοποθέτηση σε δικαστικό ψυχιατρείο ή σε άλλο δημόσιο ψυχιατρείο, εάν κρατείται προσωρινά. Πέρα από την πλευρά του κατηγορουμένου, είναι δυνατόν να υπάρξουν και μάρτυρες διανοητικά ασθενείς. Για το λόγο αυτό προβλέφθηκε στο άρθρο 210 ΚΠΔ²³⁹ η δυνατότητα στον ανακριτή ή το δικαστήριο να μην εξετάσει κάποιο μάρτυρα που είναι παράφρονος ή βλάκας ή βρίσκεται προφανώς σε τέτοια διανοητική κατάσταση, ώστε να μην είναι σε θέση να παραστήσει τα γεγονότα όπως έχουν συμβεί και ασφαλώς , αν δε αποφασίσει να εξετάσει άτομα με προφανώς εξασθενημένη διάνοια να το πράξει ανωμοτί.

Γ. Κοινωνική Πρόνοια

1. Οι Συντάξεις Αναπηρίας

Ο ασφαλισμένος έχει δικαίωμα για σύνταξη λόγω αναπηρίας κατά τον ορισμό της παρ. 4 εδ. α΄ του άρθρου 28 του α.ν. 1846/1951, όπως αντικαταστάθηκε με την παρ. 1 του άρθρου 27 του ν. 1902/1990, αν κατέστη ανάπηρος κατά την έννοια της παρ. 5 του άρθρου 28 α.ν. 1846/1951 και πραγματοποίησε τον εκεί οριζόμενο αριθμό ημερών εργασίας.

²³⁸ Βλ. Λάμπρο Μαργαρίτη, Κώδικας Ποινικής Δικονομίας, Ερμηνεία κατ' Άρθρο, Τόμος Πρώτος (άρθρα 1-304), εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 752-753

²³⁹ Αντί του συστήματος της παλιάς Ποιν. Δικ. του 1834 (βλ. σχετ. άρθρο 113), που θεωρούσε τους διανοητικά ασθενείς μάρτυρες εντελώς ανίκανους προς μαρτυρία, ο ΚΠΔ χορήγησε απλώς το δικαίωμα στον ανακρίνοντα ή το δικαστήριο να απέχει από την εξέταση μαρτύρων παραφρόνων κλπ. Η αναγραφή των σχετικών περιπτώσεων στο άρθρο 209 είναι ενδεικτική και όχι περιοριστική (Στάικος, σελ. 973, Σιφναίος, τ. Α΄, σελ. 674 Νο 3, Αρ. Τούσης, ΚΠΔ, εκδ. 1977, σελ. 362, νο 4. Ο ανακρίνων ή το δικαστήριο είναι κυρίαρχοι και η κρίση τους δεν υπόκειται στον έλεγχο του Αρείου Πάγου, γι' αυτό και δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί λόγος αναίρεσης (ΑΠ 28/1966 και 195/1951, Ποιν Χρ ΙΣΤ, 149 και Α,354, Ζησιάδης, Ποιν. Δικ.,εκδ. γ' παρ. 382 σελ. 37). Η εξέταση παραφρόνων, βλακών ή διατελούντων προφανώς σε τέτοια διανοητική κατάσταση, ώστε να μην είναι σε θέση να παραστήσουν τα γεγονότα όπως έχουν συμβεί δεν συνιστά λόγο ακυρότητας, αφού όπως αναφέρεται στην αιτιολογική έκθεση του σχεδίου ΚΠΔ του 1834, απόκειται στην κρίση του ανακρίνοντος ή του δικαστηρίου να προβεί ή μη στην εξέτάσή του (ΑΠ 228/1971 ΠοινΧρ ΚΑ, 539). Πάντως, αν ο μάρτυρας δεν εξετασθεί τελικά χωρίς να υπάρχει αποδεδειγμένα αποχρών λόγος, παρά την επιμονή του κατηγορουμένου, ανακύπτει παραβίαση του άρθρου 6 παρ. 3 στοιχ. δ΄ της ΕΣΔΑ (βλ.ΕΔΔΑ, Perlala κατά Ελλάδος , απόφαση της 22.02.2007, ΝοΒ 2007, σελ. 520

Ο δε ασφαλισμένος θεωρείται βαρέως ανάπηρος (εδ. α'), απλώς ανάπηρος (εδ. β') ή μερικώς ανάπηρος (εδ. γ'), εάν λόγω παθήσεως ή βλάβης ή εξασθένησεως σωματικής ή πνευματικής, της προβλεπόμενης στις διατάξεις αυτές, κατά ιατρική πρόβλεψη, διάρκειας, δεν μπορεί να κερδίζει από εργασία περισσότερο από το ένα πέμπτο (1/5), προκειμένου περί βαρείας αναπηρίας, το ένα τρίτο (1/3) , προκειμένου περί απλής αναπηρίας, ή από το μισό (1/2) , προκειμένου περί μερικής αναπηρίας, του ποσού, το οποίο συνήθως κερδίζει ένας σωματικώς και πνευματικώς υγιής άνθρωπος της ίδιας μορφώσεως, κατά τα οριζόμενα στην εν λόγω διάταξη²⁴⁰.

Σύμφωνα με το εδ. δ' της παρ. 5 άρθρου 28 νόμου 1846/1951 ορίζεται ότι: «Ο ασφαλισμένος θεωρείται ανάπηρος ή μερικά ανάπηρος κατά την έννοια των προηγούμενων εδαφίων, έστω και εάν η πάθηση ή βλάβη ή εξασθένηση σωματική ή πνευματική είναι προγενέστερη της υπαγωγής του στην ασφάλιση, εφόσον όμως η μεταγενέστερη της ασφάλισης αναπηρία φθάνει τουλάχιστον το μισό της κατά περίπτωση αναπηρίας». Συμπληρώνοντας την παραπάνω διάταξη, παρατηρείται ότι στο άρθρο 9 του ν. 3863/2010 ορίζονται τα σχετικά με την προϋπάρχουσα αναπηρία.

Συγκεκριμένα, ο ασφαλισμένος δικαιούται συντάξεως αναπηρίας έστω και αν η πάθηση ή βλάβη ή εξασθένηση σωματική ή πνευματική είναι προγενέστερη της υπαγωγής του στην ασφάλιση, εφόσον καθίσταται ανίκανος για την εργασία του λόγω ουσιώδους επιδείνωσης και πληροί τις προϋποθέσεις που ορίζουν οι διατάξεις που αφορούν το φορέα στον οποίο ασφαλίζεται²⁴¹.

Το Συμβούλιο της Επικρατείας έχει κρίνει με σειρά αποφάσεών του (ΣτΕ 3127/2000, 7μελούς, 3881/2005, 1322/2007, 2356/2008) πως ο ασφαλισμένος θεωρείται ανάπηρος, έστω και αν η σωματική ή πνευματική πάθηση ή βλάβη ή εξασθένηση είναι προγενέστερη της υπαγωγής του στην ασφάλιση, υπό την προϋπόθεση όμως ότι το ποσοστό της οφειλόμενης σε ιατρικά κριτήρια μεταγενέστερης της υπαγωγής του στην ασφάλιση αναπηρίας ανέρχεται στο ήμισυ τουλάχιστον του κατά περίπτωση συνολικού ποσοστού αναπηρίας του της οφειλόμενης επίσης σε ιατρικά κριτήρια. Η κανονιστικά του περιεχομένου του

²⁴⁰ Βλ. Άγγελο Στεργίου, Η ασφάλιση στο Ι.Κ.Α.-Ε.Φ.Κ.Α., εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2017, σελ.566 επ.

²⁴¹ Βλ. Άγγελο Στεργίου, Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2014, σελ. 589 επ.

δικαιώματος των αναπήρων επιτάσσει να είναι η τελευταία σύνταξη που θα μπορούσε να περισταλεί ή να αρνηθεί η Διοίκηση τη χορήγησή της εφόσον υπάρχουν οι αντίστοιχες ιατρικές γνωματεύσεις.

Στην περίπτωση πάντως που ο εργαζόμενος υπήχθη στην ασφάλιση με προϋπάρχουσα πάθηση προσδιομένης σε αυτόν ποσοστού αναπηρίας άνω του 67 %, έκρινε η επταμελής σύνθεση του Α' Τμήματος του ΣτΕ με την υπ' αριθμ. 3790/2014 απόφασή της, ότι δεν απαιτείται προκειμένου για τη χορήγηση συντάξεως αναπηρίας η μεταγενέστερη της ασφάλισης αναπηρία, που οφείλεται σε ιατρικά κριτήρια, να ανέρχεται στο ήμισυ του κατά περίπτωση συνολικού ποσοστού αναπηρίας του ασφαλισμένου, αλλά αρκεί η ουσιώδης επιδείνωση, με αποτέλεσμα η συνέχιση της παροχής εργασίας να καθίσταται αδύνατη. Η αιτιολογία της ως άνω απόφασης αναφέρεται στη μη ύπαρξη βούλησης του νομοθέτη να αποκλείσει τη δυνατότητα συνταξιοδοτήσεως λόγω αναπηρίας των ατόμων που εισέρχονται στην αγορά εργασίας με υψηλά ποσοστά αναπηρίας και στη συνέχεια καθίστανται απολύτως ανίκανα για εργασία, λόγω ουσιώδους επιδεινώσεως της υγείας τους.

Η ασφαλιστική αναπηρία σημαίνει ουσιαστικά την αδυναμία του παθόντος να κερδίζει από την εργασία του τα αναγκαία μέσα προς βιοπορισμό. Ειδικότερα, υπάρχουν διάφορες μέθοδοι εκτίμησης της αναπηρίας, στο παρόν κεφάλαιο θα αναλύσουμε δύο εξ' αυτών. Η πρώτη μέθοδος επικεντρώνεται σε ιατρικά κριτήρια και συγκεκριμένα η φυσική ακεραιότητα του παθόντος έχει προσβληθεί, με συνέπεια τη μείωση των φυσιολογικών και λειτουργικών του ικανοτήτων λόγω της βλάβης. Το ποσοστό ανικανότητας εκλαμβάνεται ως οικονομική ζημία. Η δεύτερη μέθοδος διακατέχεται από μία προοπτική λιγότερο ιατρική, αφού λαμβάνει υπόψη τα εισοδήματα από την εργασία πριν και μετά την επέλευση της βλάβης.

Τα συστήματα εκτίμησης της αναπηρίας είναι τα δύο που προαναφέρθηκαν και αναλύονται αμέσως²⁴²:

α) Το σύστημα **υποκειμενικής αναπηρίας** κατοχυρώνεται από το ισχύον Σύνταγμα στο άρθρο 22 παρ. 5. Οποιαδήποτε προσπάθεια προς διαφορετικό αποτέλεσμα θα οδηγούσε σε ανεπίτρεπτη προσβολή του άρθρου 22 παρ. 5 Συντ. Ο πυρήνας του θεσμού της κοινωνικής ασφάλισης συνδέεται με τη βιοποριστική

²⁴²

Βλ. Άγγελο Στεργίου, ό. π. σελ. 589 επ.

αναπηρία για όσο χρονικό διάστημα εφαρμόζεται το μοντέλο εγγύησης του εισοδήματος του ασφαλισμένου. Στόχος του θεσμού είναι η αναπλήρωση του εισοδήματος εξαιτίας της απώλειας της εργασίας του, δηλαδή η επίδραση που είχε η βλάβη της υγείας στην ικανότητα του ασφαλισμένου να συνεχίζει τη συνήθη εργασία του και να κερδίζει από αυτή τα συνήθη εισοδήματα. Η έννοια της αναπηρίας στο κοινωνικοασφαλιστικό σύστημα διαμορφώθηκε με βάση τους στόχους αυτούς και όχι με γνώμονα την έννοια της φυσικής αναπηρίας.

Υποκειμενική αναπηρία, εξάλλου, σημαίνει πραγματική επίδραση της βλάβης της υγείας στη βιοποριστική ικανότητα του ασφαλισμένου με κριτήριο την υποκειμενική θέση στην αγορά εργασίας. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για ένα επιεικές σύστημα, το οποίο αφήνει μεγάλα περιθώρια εκτίμησης στα ασφαλιστικά όργανα, γεγονός για το οποίο έχουν διατυπωθεί σοβαρές ενστάσεις. Για τους λόγους αυτούς επιβάλλεται η καλύτερη οργάνωσή του παρόντος κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος, η οποία επιχειρήθηκε με τον νόμο 4387/2016 (ΦΕΚ Α' 85/12-05-2016) για το ενιαίο σύστημα κοινωνικής ασφάλειας και τη μεταρρύθμιση του ασφαλιστικού-συνταξιοδοτικού συστήματος.

β) Το σύστημα **αντικειμενικής ή ιατρικής αναπηρίας**, δηλαδή ένα σύστημα όπου τα ποσοστά αναπηρίας καθορίζονται ιατρικά, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη τα υποκειμενικά γνωρίσματα του ασφαλισμένου. Το σύστημα αυτό δεν εγείρει αμφιβολίες ως προς την ποιότητα των αποτελεσμάτων του, καθότι δεν εξετάζονται κριτήρια ελεύθερης στάθμισης, όπως η επίπτωση της βλάβης στη βιοποριστική ικανότητα, ένα ζήτημα με αξιολογικά-υποκειμενικά στοιχεία. Βέβαια, οι θιασώτες του εν λόγω συστήματος ισχυρίζονται ότι το πλήθος των χορηγούμενων αναπηρικών συντάξεων τα τελευταία χρόνια δικαιολογεί ένα περισσότερο αντικειμενικοποιημένο σύστημα, το οποίο βέβαια από την άλλη πλευρά δεν συνάδει με τη κοινωνικοασφαλιστική ρύθμιση της αναπηρίας.

Το υποκειμενικό στοιχείο και η βιοποριστική ικανότητα παραγκωνίζονται στο σύστημα της ιατρικής αναπηρίας. Το δεδομένο αυτό συντείνει σε περιπτώσεις οριακές, όπου ο ασφαλισμένος είτε αντιμετωπίζεται με ακραία εύνοια είτε με ακραία δυσμένεια. Τη θέση της ασφαλιστικής προστασίας κατέχει στο σύστημα αυτό η

εξίσωση των παθόντων ανάλογα με την ανατομο-φυσιολογική βλάβη των ασφαλισμένων.

Η αιτία της αναπηρίας δεν έχει συνέπειες παρά μόνο στην περίπτωση εργατικού ατυχήματος και επαγγελματικής ασθένειας. Σε αυτή την περίπτωση η αιτία οδηγεί σε ευνοϊκότερη μεταχείριση των ασφαλισμένων. Επίσης, υπάρχουν ορισμένες αιτίες αναπηρίας που οδηγούν σε επιπρόσθετες παροχές, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του καρκίνου των πνευμόνων και χρόνιας νεφρικής ανεπάρκειας τελικού σταδίου καταβάλλεται επίδομα αεροθεραπείας.

Ο κανόνας της προέχουσας αιτίας²⁴³ εφαρμόζεται σε περίπτωση συρροής κοινής νόσου και εργατικού ατυχήματος. Για παράδειγμα, ο ασφαλισμένος δικαιούται σύνταξη αναπηρίας λόγω εργατικού ατυχήματος και όταν το ατύχημα επέφερε συντάξιμο ποσοστό αναπηρίας λόγω της προηγούμενης κατάστασης της υγείας του, η οποία όμως δεν τον εμποδίζει να εργάζεται μέχρι τότε. Όταν όμως από το εργατικό ατύχημα δεν έμεινε ανάπηρος σε συντάξιμο ποσοστό, αλλά τούτο συνέβη αργότερα λόγω νόσου, δικαιούται σύνταξης αναπηρίας χωρίς να συντρέχει ο απαιτούμενος χρόνος ασφάλισης, μόνον στην περίπτωση που η προέχουσα αιτία της αναπηρίας είναι το εργατικό ατύχημα.

Η μεταχείριση που επιφυλάσσεται στα εργατικά ατυχήματα από το ελληνικό, το γαλλικό και το βρετανικό σύστημα είναι ευνοϊκότερη. Το ειδικό καθεστώς δικαιολογείται από λόγους ιστορικούς, αλλά και ιδιαίτερων συνθηκών. Το εργασιακό περιβάλλον αποτελεί μία διακριτή έκφανση της κοινωνικής ζωής, η οποία συνδέεται άμεσα με την ικανότητα για εργασία. Είναι, λοιπόν, κατά τη γνώμη μου κατανοητή η διάκριση ανικανότητας λόγω εργατικού ατυχήματος από τις λοιπές αναπηρίες.

Την ίδια στιγμή, επίσης δικαιολογείται η μη θεμελίωση δικαιώματος λόγω πάθησης ή βλάβης της υγείας, η οποία προήλθε με πρόθεση του ασφαλισμένου ή εξαιτίας αδικήματος, για το οποίο καταδικάστηκε με τελεσίδικη δικαστική απόφαση (άρθρο 28 παρ. 3, α.ν. 1846/1951).

²⁴³ Βλ. ΕΔΚΑ 1993, ΣτΕ 2663/1992 σελ. 102, ΕΔΚΑ 1985, ΣτΕ 4431/1984 σελ. 209, ΕΔΚΑ 1982, ΣτΕ 116/1982 σελ. 399 κ.α.

Ζήτημα θα μπορούσε να τεθεί στην περίπτωση που ο άστοχος αυτόχειρας επέφερε αναπηρία στο πρόσωπό του λόγω ακριβώς της αστοχίας του. Σε αυτή την περίπτωση, είχε πρόθεση ο αυτόχειρας να προσβάλλει το έννομο αγαθό της ζωής. Η άποψη του Α. Στεργίου²⁴⁴ περί μη στέρησης των παροχών ,όταν η αναπηρία του άστοχου αυτόχειρα επήλθε λόγω του ατελέσφορου της απόπειρας, δεν με βρίσκει σύμφωνο. Όταν γνωρίζεις το αποτέλεσμα της πράξης σου και το επιδιώκεις (άμεσος δόλος ή δόλος α' βαθμού) ή όταν γνωρίζεις το αποτέλεσμα της πράξης σου και το αποδέχεσαι πλήρως ως αναγκαίο για την επίτευξη του αποτελέσματος χωρίς να το επιδιώκεις (άμεσος δόλος β' βαθμού), δηλαδή γνωρίζεις ότι προσβάλλεις ένα σπουδαιότερο έννομο αγαθό , αυτό της ζωής, προφανώς αποδέχεσαι το ελάχιστο, ότι θα προσβάλλεις τη σωματική ακεραιότητα.

Σε σχέση με την ύπαρξη προϋπάρχουσας αναπηρίας κατά την υπαγωγή ενός προσώπου στην ασφάλιση του Ιδρύματος, είναι σαφές ότι ο εισερχόμενος στην ασφάλιση του ΙΚΑ-ΕΤΑΜ δεν απαιτείται να έχει πλήρη βιοποριστική ικανότητα. Με άλλα λόγια, δεν εξαιρούνται από την ασφάλιση πρόσωπα με προβλήματα υγείας. Τα πρόσωπα αυτά εισέρχονται στο ασφαλιστικό σύστημα με ορισμένα προβλήματα υγείας και η αναπηρία εμφανίζεται μεταγενέστερα ως επιδείνωση της προϋπάρχουσας βλάβης.

Μάλιστα , στο άρθρο 9 του νόμου 3863/2010 (ΦΕΚ 115 Α'/15.07.10) ορίζεται ότι ο ασφαλισμένος δικαιούται σύνταξης αναπηρίας έστω και αν η πάθηση ή βλάβη ή εξασθένηση σωματική ή πνευματική είναι προγενέστερη της υπαγωγής του στην ασφάλιση, εφόσον καθίσταται ανίκανος για την εργασία του λόγω ουσιώδους επιδείνωσης και πληροί τις λοιπές προϋποθέσεις του ασφαλιστικού του φορέα. Με αυτό τον τρόπο επιτρέπεται να εισέρχονται στο ασφαλιστικό σύστημα άτομα με υψηλά ποσοστά αναπηρίας, που στη συνέχεια καθίστανται απολύτως ανίκανοι προς εργασία, λόγω ουσιώδους επιδείνωσης της υγείας τους , όπως έκρινε και το Συμβούλιο της Επικρατείας στην υπ' αριθμ. 3802/2013 απόφασής του, υπό το φως της διάταξης του άρθρου 21 παρ. 6 Συντάγματος. Το ουσιώδες του χαρακτήρα της

²⁴⁴

Βλ. Α. Στεργίου, Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης, εκδ. Σάκκουλα, 2014, σελ. 591

επιδείνωσης θα κριθεί από τις Υγειονομικές Επιτροπές στα Κέντρα Πιστοποίησης Αναπηρίας.

Η θεμελίωση του συνταξιοδοτικού δικαιώματος προϋποθέτει παράλληλα τη για ορισμένο χρονικό διάστημα πάθηση ή βλάβη της υγείας. Η βαριά και η συνήθης αναπηρία πρέπει να διαρκέσουν τουλάχιστον ένα συνεχές έτος από την εκδήλωση της βλάβης. Η δε ελάχιστη διάρκεια στην περίπτωση της μερικής αναπηρίας είναι το λιγότερο ένα συνεχές εξάμηνο από το χρόνο εκδήλωσης της πάθησης. Το επίδομα ασθενείας καλύπτει τις περιπτώσεις παθήσεων που διαρκούν λιγότερο του εξαμήνου.

Η δυνατότητα σώρευσης σύνταξης αναπηρίας και εισοδήματος από εργασία προβλέπεται στο άρθρο 16 παρ. 4 ν. 3863/2010. Η απασχόληση είναι ζωτικής σημασίας για κάθε άνθρωπο και συμβάλλει στην εκ νέου ενσωμάτωση του αναπήρου στην κοινωνία. Συγκεκριμένα, προβλέπεται ότι στην περίπτωση που οι συνταξιούχοι αναπηρίας φορέων κύριας ασφάλισης, αναλάβουν εργασία ή αυτοαπασχολούνται, και κερδίζουν, ανάλογα με το βαθμό της αναπηρίας τους, περισσότερα από όσα κερδίζει ένας υγιής απασχολούμενος, σύμφωνα με τους γενικούς όρους αμοιβής, διακόπτεται η σύνταξή τους ή οι συντάξεις τους, κύριες και επικουρικές. Στον μερικώς ανάπηρο συνταξιούχο δεν επιτρέπεται να κερδίζει περισσότερα από το $\frac{1}{2}$ των αποδοχών που κερδίζει ο υγιής στην προηγούμενη εργασία, στον συνταξιούχο με συνήθη αναπηρία περισσότερο από $\frac{1}{3}$ και στον συνταξιούχο με βαριά αναπηρία περισσότερο από $\frac{1}{5}$. Μάλιστα, η διακοπή της σύνταξης έχει την έννοια ότι δεν επανακαταβάλλεται, όταν εκλείψει ο λόγος διακοπής, δηλαδή δεν μιλάμε για αναστολή συνταξιοδότησης, αλλά επανακρίνεται από τα αρμόδια όργανα του Ιδρύματος²⁴⁵. Εξαίρεση αποτελεί η περίπτωση που ο ασφαλισμένος του ΟΑΕΕ κριθεί ανάπηρος από τις αρμόδιες Υγειονομικές Επιτροπές για ορισμένο διάστημα, όπου δικαιούται να διατηρεί την επαγγελματική δραστηριότητά του για το διάστημα αυτό, εφόσον καταβάλλει τις ασφαλιστικές εισφορές και δεν αυτοαπασχολείται (άρθρο 50 παρ.2 ν. 3996/11).

Η ερμηνεία του ανωτάτου ακυρωτικού δικαστηρίου συνάδει τόσο με τη διάταξη του άρθρου 21 παρ. 6 Συντ., σύμφωνα με την οποία «τα άτομα με αναπηρίες έχουν δικαίωμα να απολαμβάνουν μέτρων που εξασφαλίζουν την αυτονομία, την επαγγελματική ένταξη και τη συμμετοχή τους στην κοινωνική,

²⁴⁵

Βλ. Γ. Ψηλού, ΔΕΝ 67, σελ. 298. Βλ. αντίθετα Α. Στεργίου, Αναπηρία, σελ. 252

οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας», όσο και με τη διάταξη του άρθρου 9 του ν. 3863/2010, σύμφωνα με την οποία ο ασφαλισμένος δικαιούται συντάξεως αναπηρίας, έστω και αν η πάθηση ή βλάβη ή εξασθένιση σωματική ή πνευματική είναι προγενέστερη της υπαγωγής του στην ασφάλιση, εφόσον καθίσταται ανίκανος για την εργασία του λόγω ουσιώδους επιδείνωσης και πληροί τις προϋποθέσεις που ορίζουν οι διατάξεις που αφορούν τον τομέα στον οποία ασφαλίζεται.

Επίσης, σταθερό κανόνα αποτελούν οι διατάξεις του νόμου 2643/1998 , με τις οποίες προβλέπεται η αναγκαστική πρόσληψη κατηγοριών προστατευομένων προσώπων σε φορείς του δημοσίου και του ιδιωτικού τομέα, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται και τα άτομα με ποσοστό αναπηρίας 50 % τουλάχιστον.

Επομένως, για τη χορήγηση κύριας και επικουρικής σύνταξης αναπήρου δεν απαιτείται το οφειλόμενο στις νέες παθήσεις ποσοστό αναπηρίας να υπερβαίνει το μισό του συνολικού ποσοστού της οφειλόμενης σε ιατρικά κριτήρια αναπηρίας του, αλλά αρκεί για τη χορήγηση συντάξεως μερικής αναπηρίας η διαπιστωθείσα από τα αρμόδια υγειονομικά όργανα συνδρομή ποσοστού ιατρικής αναπηρίας 25% οφειλόμενου στην επιδείνωση και στις νέες παθήσεις.

2. Αποκλίσεις από την αρχή της ισότητας υπέρ των ατόμων με αναπηρίες.

Στο σημείο αυτό της έρευνας κρίθηκε σκόπιμη η διερεύνηση περιπτώσεων ειδικής μεταχείρισης των ατόμων με αναπηρίες σε επιμέρους εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής. Καταρχάς, σε σχέση με το ζήτημα της αναλογικής εφαρμογής διατάξεων για εξέταση υποψηφίων ή σπουδαστών που παρουσιάζουν ειδική διαταραχή του λόγου (δυσλεξία), κρίνεται χρήσιμο να αναφέρουμε την υπ' αριθμ. 3988/2014 απόφαση της επταμελούς σύνθεσης του Γ' Τμήματος του ΣτΕ. Με την υπ' αριθμό 3988/2014 απόφαση του το Συμβούλιο της Επικρατείας προχώρησε σε αναλογική εφαρμογή του άρθρου 27 του π.δ. 60/2006 («Αξιολόγηση των μαθητών των Ενιαίου Λυκείου») σε πτυχιακές εξετάσεις δόκιμου αστυφύλακα της Σχολής Αστυφυλάκων, το οποίο

προβλέπει για τους μαθητές του άρθρου 1 του ν. 2817/2000²⁴⁶ εξέταση προφορικά ή γραπτά, κατά περίπτωση, ανάλογα με τις δυνατότητές τους και αξιολόγηση με βάση το ένα από τα δύο προβλεπόμενα είδη εξέτασης και μόνο.

Ειδικότερα, το δικαστήριο δέχτηκε ότι οι διατάξεις του άρθρου 27 του π.δ. 60/2006 αποτελούν ειδικότερη εκδήλωση της επιβαλλόμενης από το άρθρο 21 παρ. 6 Συντ. υποχρέωσης του νομοθέτη να λαμβάνει κάθε πρόσφορο μέτρο, ώστε να εξασφαλίζεται η δυνατότητα άσκησης από τα άτομα με αναπηρία των ατομικών τους δικαιωμάτων (πρβλ. ΠΕ 99/2003 5μ., 61/2008, ΣτΕ 2136/2005, 3729/2011 7μ.). Στην προκείμενη υπόθεση, υποβάλλονται και οι υποψήφιοι για εισαγωγή στη Σχολή Αστυφυλάκων σε εξετάσεις που διεξάγονται σε εθνικό επίπεδο για την πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, σύμφωνα με τα οριζόμενα στο άρθρο 1 παρ. 1 του νόμου 2226/1994, ενώ η ειδική διαταραχή του λόγου (αποδεικνύεται με ειδική διαγνωστική έκθεση από το Κέντρο Διάγνωσης, Αξιολόγησης και Υποστήριξης που λειτουργεί στην Περιφέρεια της οικείας Διεύθυνσης Δ.Ε. ή της οικείας Περιφερειακής Διεύθυνσης Εκπαίδευσης) δεν αποτελεί κώλυμα εισαγωγής στη Σχολή Αστυφυλάκων.

Για τους παραπάνω λόγους, το δικαστήριο σεβόμενο τη συνταγματική αρχή της ισότητας, της απορρέουσας από το προαναφερόμενο άρθρο 21 παρ. 6 του Συντάγματος κρατικής μέριμνας για την επαγγελματική ένταξη των ατόμων με αναπηρία και της επιβαλλόμενης με το άρθρο 25 παρ. 1 εδ. β΄ του Συντάγματος υποχρέωσης του κράτους να διευκολύνει την ανεμπόδιστη και αποτελεσματική άσκηση των ατομικών τους δικαιωμάτων, στα οποία συγκαταλέγεται και η κατοχυρούμενη στο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος ελευθερία επιλογής και άσκησης επαγγέλματος- προέβη σε ανάλογη εφαρμογή και κατά τη διάρκεια φοίτησης των δόκιμων αστυφυλάκων με ειδική διαταραχή του λόγου (δυσλεξία) στη Σχολή Αστυφυλάκων των διατάξεων του άρθρου 27 του π.δ. 60/2006, που

²⁴⁶

1. Άτομα με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, κατά την έννοια του παρόντος, θεωρούνται τα άτομα που έχουν σημαντική δυσκολία μάθησης και προσαρμογής εξαιτίας σωματικών, διανοητικών, ψυχολογικών, συναισθηματικών και κοινωνικών ιδιαιτεροτήτων. 2. Στα άτομα αυτά περιλαμβάνονται όσοι: α) ... ε) Έχουν ειδικές δυσκολίες στη μάθηση, όπως δυσλεξία ... στ) ... 5. Οι ειδικές περιπτώσεις των προηγούμενων παραγράφων διαπιστώνονται από τα Κέντρα Διάγνωσης, Αξιολόγησης και Υποστήριξης (Κ.Δ.Α.Υ.). ... 25. .

προβλέπουν την εισαγωγή των μαθητών του Ενιαίου Λυκείου με ειδική διαταραχή του λόγου (δυσλεξία) στην τριτοβάθμια εκπαίδευση με προφορικές εξετάσεις.

Αναφορικά με το ζήτημα της ισότιμης συμμετοχής ανάπηρων υποψηφίων σε διαγωνισμούς, ευρέως γνωστή είναι η απόφαση 3729/2011 (βλ. παραπάνω σύντομο σχόλιο) του Γ' Τμήματος του ΣτΕ. Στην υπό εξέταση απόφαση έγινε δεκτή η αίτηση ακύρωσης κατά της πράξης του Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Δικαιοσύνης, καθ' ο μέρος η αιτούσα κατατάχθηκε δεύτερη επιτυχούσα. Η υπόθεση αφορούσε διαγωνισμό συμβολαιογράφων και η το πρώτον συμπροσβλητέα και τέλος η μόνη προσβλητέα πράξη (ΣτΕ 2807/2004) θεωρείται η πράξη, με την οποία ολοκληρώθηκε η σύνθετη διοικητική ενέργεια του διαγωνισμού για την πλήρωση της θέσης συμβολαιογράφου.

Η αιτούσα την ακύρωση ενημέρωσε τη Διοίκηση ότι έπασχε από κινητική αναπηρία των κάτω άκρων σε ποσοστό 100% και συνυπέβαλε σχετικά δικαιολογητικά. Το ανώτατο ακυρωτικό δικαστήριο εκτίμησε τις συνταγματικές διατάξεις περί προστασίας των ατόμων με αναπηρία (άρθρο 21 παρ.2,3 και 6 Συντ.) και την Οδηγία 2000/78/EK του Συμβουλίου «για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία», η οποία μεταφέρθηκε στην ελληνική έννομη τάξη με το ν.3304/2005. Σκοπός της Οδηγίας είναι «η θέσπιση γενικού πλαισίου για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων, ειδικών αναγκών, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού στον τομέα της απασχόλησης και της εργασίας, προκειμένου να υλοποιηθεί η αρχή της ίσης μεταχείρισης στα κράτη μέλη». Στο άρθρο 7 παρ. 1 και 8 παρ. 1 του ν.3304/2005 δίνεται η έννοια των διακρίσεων και το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας.²⁴⁷

²⁴⁷

«Άρθρο 7 «Η έννοια των διακρίσεων» 1. Προκειμένου για διακρίσεις λόγω θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού, στον τομέα της εργασίας και της απασχόλησης : α) συντρέχει άμεση διάκριση, όταν, για έναν από τους λόγους αυτούς, ένα πρόσωπο υφίσταται μεταχείριση λιγότερο ευνοϊκή από αυτήν της οποίας τυγχάνει, έτυχε ή θα ετύγχανε άλλο πρόσωπο σε ανάλογη κατάσταση, β) συντρέχει έμμεση διάκριση, όταν μία φαινομενικά ουδέτερη διάταξη, κριτήριο ή πρακτική μπορεί να θέσει πρόσωπα ορισμένων θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, ορισμένης αναπηρίας, μίας ορισμένης ηλικίας ή ενός ορισμένου γενετήσιου προσανατολισμού, σε μειονεκτική θέση συγκριτικά με άλλα πρόσωπα. Δεν συνιστά ανεπίτρεπτη έμμεση διάκριση τέτοια διάταξη, κριτήριο ή πρακτική, όταν δικαιολογείται αντικειμενικά από έναν θεμιτό σκοπό και τα μέσα επίτευξής του είναι πρόσφορα και αναγκαία ή όταν αφορά άτομα με αναπηρία και μέτρα που λαμβάνονται υπέρ αυτών, σύμφωνα με το άρθρο 10 του παρόντος και το άρθρο 21 παρ. 6 του Συντάγματος. 2. ... Άρθρο 8 «πεδίο εφαρμογής» 1. Με την επιφύλαξη των

Το ΣτΕ δεν δέχτηκε αναλογική εφαρμογή των διατάξεων των αποφάσεων του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων περί πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση αποφοίτων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης που υπάγονται στις ειδικές κατηγορίες του εδαφίου α' της παραγράφου 4 του άρθρου 2 του ν. 2525/1997, όπως αντικαταστάθηκε με τις διατάξεις της παραγράφου 2 του άρθρου 1 του ν. 2909/2001 και των παραγράφων 1, 2 και 3 του άρθρου 13 του ν. 3404/2005 για τους «φυσικώς αδυνάτους υποψηφίους». Η μη εφαρμογή της αναλογικής ερμηνείας αιτιολογήθηκε με το σκεπτικό ότι οι αποφάσεις του Υπουργού Παιδείας αφορούν εξετάσεις πολύ μεγαλύτερης κλίμακας με χιλιάδες υποψηφίους και δεν περιέχει ούτε αυτή ειδικές ρυθμίσεις, που η αιτούσα θεωρεί ότι θα έπρεπε να ισχύουν.

Το δικαστήριο έκανε δεκτό κατ' ουσία ότι οι πάσχοντες από αναπηρία των κάτω άκρων κατά 100% και ορθοκυστικές διαταραχές μπορούν να αυτοεξυπηρετηθούν μόνο όταν έχουν πρόσβαση σε ειδική τουαλέτα, για το λόγο αυτό και μόνη η έλλειψη ειδικής τουαλέτας συνιστά απαγορευμένη έμμεση δυσμενή διάκριση σε βάρος της αιτούσας, κατά την έννοια των άρθρων 7 παρ. 1 και 8 παρ. 1 εδ. α' του ν. 3304/2005, η οποία επηρεάζει αιτιωδώς την απόδοσή της στις εξετάσεις. Το κρίσιμο σημείο είναι ότι η Διοίκηση όφειλε να ερευνήσει την ανάγκη ύπαρξης και άλλων μέτρων, πέραν της ειδικής ράμπας και του ειδικού γραφείου που υπήρχαν και της ειδικής τουαλέτας που δεν υπήρχε, απευθύνοντας ειδικά ερωτήματα στις αρμόδιες υγειονομικές επιτροπές και άλλα διοικητικά όργανα. Για τους λόγους αυτούς το δικαστήριο δέχτηκε τους προβαλλόμενους λόγους ως βάσιμους και αποφάνθηκε τη διεξαγωγή του διαγωνισμού εκ νέου με τη λήψη κατάλληλων μέτρων που θα εξασφαλίζουν την ισότιμη συμμετοχή των υποψηφίων.

Αντί συμπεράσματος, αξίζει να ειπωθεί ότι η υγειονομική αναπηρία διαπιστώνεται με ιατρική μέθοδο και αποτελεί την παρέκκλιση από τη φυσιολογική κατάσταση, η οποία είτε είναι σωματική είτε πνευματική παρέκκλιση. Αυτές οι δύο μορφές ασθένειας είναι δυνατόν να συνυπάρχουν, οπότε τα ποσοστά αναπηρίας

επόμενων παραγράφων του άρθρου τούτου και του άρθρου 9, η κατά τον παρόντα νόμο αρχή της ίσης μεταχείρισης ανεξαρτήτως θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού στον τομέα της εργασίας και της απασχόλησης εφαρμόζεται σε όλα τα πρόσωπα, στο δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, όσον αφορά : α) τους όρους πρόσβασης στην εργασία και την απασχόληση εν γένει, ...».

συνυπολογίζονται στο υπόλοιπο της εκατοστιαίας αναλογίας²⁴⁸. Συνεπώς, το τελικό ποσοστό αναπηρίας δεν προκύπτει από το άθροισμα των επιμέρους ποσοστών αναπηρίας κάθε πάθησης.

Δ. Ειδικές νομοθετικές ρυθμίσεις για τα άτομα με Αναπηρίες

1. Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης- Μεταφορές- Οικονομία

Ήδη από τον κανονισμό υπ' αριθ. 1/1991 του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεοράσεως « περί δημοσιογραφικής δεοντολογίας στη ραδιοτηλεόραση» , ο οποίος συνήθως φέρεται να λέγεται Κώδικας Δημοσιογραφικής Δεοντολογίας²⁴⁹, προκύπτει από το άρθρο 5 με τον τίτλο «Δυσμενείς διακρίσεις» ότι δεν επιτρέπεται η παρουσίαση προσώπων στα μέσα ενημέρωσης με τρόπο που να μπορεί να ενθαρρύνει τον εξευτελισμό, την κοινωνική απομόνωση ή τις δυσμενείς διακρίσεις εις βάρος του μέρους του κοινού βάσει ιδίως του φύλου, της φυλής, ... ,της ασθένειας ή αναπηρίας.

²⁴⁸ Βλ. Ν. Παπαβλασοπούλου, Η αναπηρία από συνταξιοδοτικής σκοπιάς, Δ. ΙΚΑ ΛΑ', σελ. 475. Σύμφωνα με παράδειγμα που παραθέτει: στην περίπτωση διαπίστωσης τριών παθήσεων, όπου από την πρώτη πάθηση έχουμε ποσοστό αναπηρίας 20%, από τη δεύτερη πάθηση ποσοστό 30% και από την τρίτη πάθηση ποσοστό 10%, το συνολικό ποσοστό αναπηρίας δεν είναι 60% που αποτελεί το άθροισμα των ανωτέρω ποσοστών 20+30+10, αλλά 50 %. Η εξήγηση είναι η εξής: από την πρώτη πάθηση το ποσοστό αναπηρίας είναι 20%, από τη δεύτερη πάθηση 24 % (100-20=80×30) και από την τρίτη πάθηση 6% (80-24=56×10).

²⁴⁹ Υ.Α. της 20 Ιουνίου 1991, ΦΕΚ 421 τ. Β', 21 Ιουνίου 1991.

Το ζήτημα των μεταφορών των ατόμων με αναπηρίες αποτελεί το θέμα που θα διαπραγματευτούμε στο κεφάλαιο αυτό. Με την Κ.Υ.Α. Δ2/3311/27 Δεκεμβρίου 1991, ΦΕΚ 3 τ. Β', 8 Ιανουαρίου 1992 προβλέφθηκε η παραχώρηση χώρων στάθμευσης σε οδικά τμήματα του λεκανοπεδίου Αττικής, τα οποία ως γνωστόν είναι πράγματα δημόσιας χρήσεως, *res extra commercium*....., όπου επιτρέπεται η στάθμευση σε οχήματα ατόμων με μειωμένη κινητικότητα ύστερα από σχετική άδεια του άρθρου 4 του Ν. 2094/1992 («Κύρωση του Κώδικα Οδικής Κυκλοφορίας» καταργήθηκε από την έναρξη ισχύος του νέου Κ.Ο.Κ. , που κυρώθηκε με τον ν.2696/1999). Προκειμένου, όμως, να παραχωρηθεί χώρος στάθμευσης σε άτομο με αναπηρίες, οφείλουμε το πρώτον να εξετάσουμε τις προϋποθέσεις και τη διαδικασία χορήγησης αδειών οδήγησης. Σύμφωνα με το Π.Δ. 19/1995, όσοι έχουν αναπηρία τέτοια , ώστε να καθίσταται απαραίτητη η οδήγηση ειδικού ή διασκευασμένου οχήματος επιτρέπεται να εξετασθούν πρακτικά στο συγκεκριμένο όχημα, με παρουσία εκπαιδευτή. Βέβαια, για την έκδοση ή ανανέωση ή κατοχή άδειας οδήγησης απαιτούνται από τον υποψήφιο οι ελάχιστες απαιτούμενες προϋποθέσεις σωματικής και διανοητικής ικανότητας.

Ακόμη και στον Κανονισμό ενδιαιτήσεως και καθορισμού αριθμού επιβατών των επιβατηγών πλοίων (Π.Δ. 101/1995) υπάρχει ειδική πρόβλεψη για επιβάτες με ειδικές ανάγκες, οι οποίοι ορίζονται ως τα άτομα που μετακινούνται με αναπηρικό όχημα. Για τα Ε/Γ πλοία, τα οποία αναγνωρίζονται ως Ελληνικά Ε/Γ, πρέπει να διαθέτουν ανάλογα τον αριθμό των κλινών επιβατών συγκεκριμένο αριθμό δίκλινων θαλαμίσκων με ιδιαίτερο χώρο υγιεινής, δύο τουλάχιστον κοινόχρηστους χώρους υγιεινής σε αντίστοιχα καταστρώματα, κατάλληλους ανελκυστήρες ή ειδικά ανεβαστήρια ή κυλιόμενες κλίμακες ελεγχόμενης κίνησης από το πλήρωμα, θέσεις για αμαξίδιο Α.Με.Α και δύο θέσεις κατάλληλες για χρήστες αμαξιδίων σε κάθε εστιατόριο.

Σχετικά με τη ρύθμιση των αστικών συγκοινωνιών , ο νόμος 2898/2001, για τη σύσταση και λειτουργία Συμβουλίου Αστικών Συγκοινωνιών Θεσσαλονίκης και τους όρους οικονομικής συμφωνίας μεταξύ Ελληνικού Δημοσίου και Οργανισμού Αστικών Συγκοινωνιών Θεσσαλονίκης, προβλέπει τη δυνατότητα ταξινόμησης καινούριων διασκευασμένων επιβατικών αυτοκινήτων ή μεταχειρισμένων που έχουν διασκευαστεί στη χώρα μας ή στο εξωτερικό ή η διασκευή κυκλοφορούντων επιβατικών ιδιωτικής χρήσης αυτοκινήτων, που προορίζονται για την μεταφορά

ατόμων με ειδικές ανάγκες, ενώ με υπουργική απόφαση καθορίζονται οι τεχνικές προδιαγραφές, οι όροι, οι προϋποθέσεις και κάθε άλλη λεπτομέρεια για την έγκριση της διασκευής, της ταξινόμησης και κυκλοφορίας των ως άνω αυτοκινήτων.

Ειδικός κανονισμός με αριθμό 1107/2006 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 5^{ης} Ιουλίου 2006 ρυθμίζει τα σχετικά με τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία και των ατόμων με μειωμένη κινητικότητα που ταξιδεύουν αεροπορικώς.

2. Ποσοτώσεις στη δημόσια διοίκηση και ειδικές κτιριοδομικές διατάξεις

Στο Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας λειτουργεί στη Γενική Διεύθυνση Πρόνοιας η Διεύθυνση Προστασίας ΑμεΑ. Όσον αφορά τις ποσοτώσεις των ΑμεΑ, κρίσιμη κρίνεται η εισαγωγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση των ατόμων με κινητική αναπηρία άνω του 67% καθ' υπέρβαση του αριθμού των εισακτέων σε ποσοστό θέσεων 5 %. Συγκεκριμένα, στις 6 Μαρτίου 2017 δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως η τροποποίηση²⁵⁰ της υπ' αριθ. Φ151/17897/Β6 (ΦΕΚ 358/τ. Β'/2014) κοινής υπουργικής απόφασης «Καθορισμός οργάνων, τρόπου και διαδικασίας διαπίστωσης σοβαρών παθήσεων υποψηφίων για εισαγωγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση», καθώς και η απόφαση για τη σύσταση και συγκρότηση επιτροπής εξέτασης ενστάσεων υποψηφίων με σοβαρές παθήσεις για εισαγωγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση σε ποσοστό 5%.

Ευνοϊκές διατάξεις για τα ΑμεΑ περιλαμβάνει και ο νόμος για το Ενιαίο Σύστημα Κινητικότητας στη Δημόσια Διοίκηση και την Τοπική Αυτοδιοίκηση.

²⁵⁰

Αναζήτηση σε www.et.gr του ΦΕΚ 683/τ. Β'/2017

Σύμφωνα με το άρθρο 25 του ν. 4440/2016 ανακατανέμονται τα ποσοστά ειδικών κατηγοριών στο σύστημα προσλήψεων της παρ. 6 του άρθρου 14 ν. 2190/1994. Τα άτομα με αναπηρίες καταλαμβάνουν ποσοστό 10% στο σύνολο των θέσεων της προκήρυξης για τακτικό προσωπικό και προσωπικό με σύμβαση εργασίας ιδιωτικού δικαίου αορίστου χρόνου, των κατηγοριών ΠΕ, ΤΕ, ΔΕ και ΥΕ κατά Περιφερειακή Ενότητα, φορέα, κλάδο ή ειδικότητα, εφόσον έχουν ποσοστό αναπηρίας 50% τουλάχιστον, που τεκμηριώνεται από τη γνωμάτευση της υγειονομικής επιτροπής του ΚΕΠΑ. Στο επόμενο εδάφιο, μάλιστα, προβλέπεται και ποσοστό 5% των θέσεων για όσους έχουν τέκνο, αδελφό ή σύζυγο, καθώς από τέκνα ατόμων με αναπηρία με ποσοστό αναπηρίας (67 %) και άνω, εξαιτίας βαριών ψυχικών και σωματικών παθήσεων κατόπιν γνωμάτευσης από τις υγειονομικές επιτροπές του ΚΕΠΑ. Το δικαίωμα μπορεί να ασκηθεί από έναν δικαιούχο μίας οικογένειας, ενώ κατ' εξαίρεση όταν τα άτομα με αναπηρία πάσχουν από νοητική στέρηση ή αυτισμό, για την παροχή της προστασίας απαιτείται ποσοστό αναπηρίας τουλάχιστον 50%.

Για τον επαγγελματικό μας κλάδο αξιομνημόνευτη είναι η παράγραφος 2 του άρθρου 25 ν.4440/2016. Στην περίπτωση αυτή είναι υποχρεωτική η πρόσληψη σε δημόσιες υπηρεσίες, ν.π.δ.δ. , οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης α' και β' βαθμού και φορείς του δημοσίου τομέα της παρ. 8 του άρθρου 2 ν. 2643/1998 ενός δικηγόρου με αναπηρία, με ποσοστό αναπηρίας 50 % τουλάχιστον, εφόσον απασχολούν περισσότερους από πέντε (5) δικηγόρους. Το ποσοστό για τους δικηγόρους δεν κρίνεται ικανοποιητικό τη στιγμή την οποία στις ίδιες υπηρεσίες προσλαμβάνονται κατά ποσοστό 80% των κενών θέσεων υπάλληλοι παροχής πληροφοριών και τηλεφωνητές τυφλοί, πτυχιούχοι των σχολών εκπαίδευσης τυφλών που υπάγονται στο Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, καθώς και στο Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων.

Επιπλέον, τα ΑμεΑ δικαιούνται το σπουδαστικό επίδομα από το Εθνικό Ίδρυμα Αποκατάστασης Αναπήρων, επιδότηση για αγορά υπολογιστή, κάρτα μετακινήσεων ως πολιτικός ανάπηρος στα μέσα μαζικής μεταφοράς, άδεια περιπτέρου και αναπηρικό αυτοκίνητο. Στο αυτοκίνητο παρέχεται αναλογικά και λόγω του πεπερασμένου των πόρων χορήγηση επιδόματος κίνησης, ατελής ταξινόμηση και εισαγωγή αναπηρικού αυτοκινήτου, απαλλαγή από τα τέλη κυκλοφορίας, θέσεις στάθμευσης ΑμεΑ, απαλλαγή τελών διοδίων στις Εθνικές Οδούς (ΦΕΚ 464/2008) κ.α.

Αναφορικά με τις κτιριοδομικές διατάξεις για ΑμεΑ, υπάρχουν αρκετά ζητήματα που είναι σκόπιμο να διευκρινιστούν. Πρώτον, σύμφωνα με το άρθρο 3 παρ. 2β του ν. 4030/2011, η αρχιτεκτονική μελέτη πρέπει να συνοδεύεται – όπου απαιτείται- από μελέτη προσβασιμότητας για άτομα με αναπηρία. Ο ίδιος νόμος στο άρθρο 9 παρ. 6 ορίζει ότι εκδίδεται προεδρικό διάταγμα με πρόταση του Υπουργού ΠΕΚΑ για τις προδιαγραφές σύνταξης και παρουσίασης της εν λόγω μελέτης. Η προσβασιμότητα διευκρινίζεται στο άρθρο 26 του Νέου Οικοδομικού Κανονισμού (ν.4067/2012). Επιβάλλεται, λοιπόν, κατά την εκπόνηση της μελέτης προσβασιμότητας για τα ΑμεΑ/ εμποδιζόμενα άτομα, η οποία και περιλαμβάνεται στην αρχιτεκτονική μελέτη που υποβάλλεται για την άδεια δόμησης (άρθρο 3,παρ.2 του Ν.4030/2011), να λαμβάνονται υπόψη κατά προτεραιότητα οι προδιαγραφές του ΝΟΚ, του Κτιριοδομικού Κανονισμού και Πυροπροστασίας (Υ.Α.οικ. 52487/2002 (ΦΕΚ 18Β΄/ 15.01.2002). Για παράδειγμα, υπάρχουν « Ειδικές ρυθμίσεις για την εξυπηρέτηση ΑμεΑ σε υφιστάμενα κτίρια » όσον αφορά στις διαστάσεις των οριζόντιων και κατακόρυφων προσπελάσεων (πχ. διάδρομοι, σκάλες, ράμπες, ανελκυστήρες, λουτρά, κλπ) και επικουρικές αυτών, οι οδηγίες σχεδιασμού «Σχεδιάζοντας για Όλους» του ΥΠΕΚΑ.

Κατά τη μελέτη προσβασιμότητας για την διαμόρφωση ή ανακατασκευή των κοινόχρηστων χώρων των οικισμών (όπως... ιδίως χώρων που προορίζονται για την κυκλοφορία των πεζών, όπως των πλατειών / πεζοδρομίων / νησίδων, χώρων πρασίνου / άλσεων, στάσεων / αποβαθρών κλπ), λαμβάνονται υπόψη κατά προτεραιότητα οι προδιαγραφές του ΝΟΚ, του Κτιριοδομικού Κανονισμού, της Απόφασης 52907/2009 και των διευκρινίσεων αυτών (Εγκύκλιος 3 με Α.Π οικ.13612/24.3.2011 και Εγκύκλιος 7 με Α.Π 9180/10.6.2010) και επικουρικές αυτών οι οδηγίες σχεδιασμού «Σχεδιάζοντας για Όλους» του ΥΠΕΚΑ.

Σκοπός είναι η δημιουργία αλυσίδας πρόσβασης, με προσβάσιμες συγκοινωνίες, πεζοδρόμια ή πεζοδρόμους και θέσεις στάθμευσης αναπηρικών αυτοκινήτων κοντά στις προσβάσιμες εισόδους των κτιρίων ή των εξυπηρετήσεων.

Επίσης, τα νέα κτίρια κατοικίας (μονοκατοικίες ισόγειες ή πολυώροφες), που δεν έχουν υποχρέωση εγκατάστασης ανελκυστήρα σύμφωνα με τον Κτιριοδομικό Κανονισμό (άρθρο 29 – Αποφ. 3046/89 ΦΕΚ 59Δ΄/89), δηλαδή όταν το δάπεδο ορόφου ή τμήμα ορόφου, έχει διαφορά στάθμης μικρότερη από 9.00μ. από την οριστική επιφάνεια του περιβάλλοντος εδάφους, στη θέση από την οποία γίνεται

προσπέλαση στον όροφο, διευκρινίζεται ότι θα πρέπει να υπάρχει πρόβλεψη για πιθανή μελλοντική εύκολη μετατρεψιμότητα των κατοικιών, σε κατοικίες μελλοντικών χρηστών ΑμεΑ/εμποδιζόμενων ατόμων ώστε να μπορεί να εξασφαλίζεται εφόσον απαιτηθεί αυτόνομη και ασφαλής, οριζόντια και κατακόρυφη προσπέλαση, χωρίς να θίγεται ο φέρων οργανισμός των κατοικιών αυτών, με επιπρόσθετα στοιχεία κατάλληλων προδιαγραφών , όπως ράμπες, αναβατόρια, ανελκυστήρες, κλπ. Η πρόβλεψη αυτή θα περιγράφεται στην Τεχνική έκθεση της μελέτης προσβασιμότητας.

Το Συμβούλιο αρχιτεκτονικής είναι αρμόδιο να γνωμοδοτήσει υπέρ ή κατά των προτεινόμενων παρεμβάσεων που επηρεάζουν ενδεχομένως τα μορφολογικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά των κτιρίων αυτών (άρθρο 21, Ν. 4030/2011). Το χρονικό όριο ολοκλήρωσης των απαραίτητων διαμορφώσεων προσβασιμότητας μέχρι το 2020, αφορά σε όλες τις περιπτώσεις υφιστάμενων – προ της ισχύος του παρόντος νόμου – κτιρίων.

IV. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στη παρούσα μελέτη επιχειρήθηκε η ανάδειξη της νομικής και κοινωνικής θέσης των ατόμων με αναπηρίες στο σύγχρονο κοινωνικό κράτος δικαίου ως αναπόσπαστο μέρος του οργανικού όλου της κοινωνίας. Η ιδέα της κοινωνικής δικαιοσύνης έχει τις ρίζες της στην εποχή της Πολιτείας του Πλάτωνα που άνθρωποι με διαφορετικές αντιλήψεις, συμφέροντα, σκοπούς και ικανότητες προσπαθούσαν να συνυπάρξουν και να θεσπίσουν ατομικά και κοινωνικά αγαθά.

Το έτος 1981 ο Ronald Dworkin στο άρθρο του «Ισότητα των Πόρων» στο περιοδικό «Philosophy and Public Affairs» αναφέρεται στη μεταχείριση των ανθρώπων που γεννήθηκαν με αναπηρίες ή τις απέκτησαν σε πρώιμο στάδιο, όταν δεν διέθεταν χρήματα ή κοινωνική αντίληψη της πραγματικότητας που θα τους οδηγούσε στην απόφαση ασφαλιστικής κάλυψης. Ο Ronald Dworkin θεωρεί ότι οι ανισότητες των παραγόντων από επιταγές και φιλοδοξίες είναι θεμιτές, ενώ αντίθετα πρέπει να αποζημιώνονται ή να εξαλείφονται όσες προέρχονται από τυχαίους παράγοντες, που βρίσκονται πέρα από τον έλεγχο του ατόμου και συνδέονται με τις περιστάσεις. Εξάλλου, ο Hohfeld ο οποίος επιδίωξε να διασαφηνίσει το νόημα της λέξης «δικαίωμα» και να άρει τις συναφείς συγχύσεις διακρίνει οκτώ νομικές κατηγορίες βασιζόμενος σε τέσσερις διακριτές σημασίες της υπό εξέταση λέξεως: αξίωση, ελευθερία, εξουσία και ασυλία. Οι τέσσερις σημασίες συνδυάζονται με σχέσεις αντίθεσης και αντιστοιχίας με τις εξής τέσσερις σημασίες: έλλειψη αξιώσεως, υποχρέωση, αδυναμία, συμμόρφωση. Τα παραπάνω στοιχεία συνδυάστηκαν προκειμένου να επιτευχθεί η οριοθέτηση του υπό εξέταση κοινωνικού δικαιώματος. Το γεγονός ότι τα άτομα με αναπηρίες αποτελούν τη μεγαλύτερη μειονότητα στο πλανήτη σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία του ΟΗΕ, όπως παρατίθενται στο πρώτο μέρος της εργασίας αποτέλεσε την ιδιάζουσα αφορμή ενασχόλησης με τη συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα.

Ο ορισμός της έννοιας της αναπηρίας σε εθνικό, ευρωπαϊκό, διεθνές και περιφερειακό επίπεδο, οι διεθνείς συμβάσεις για τη προστασία των ΑμεΑ και η αναζήτηση στην νομολογία των εθνικών και αλλοδαπών δικαστηρίων αποδεικνύει ότι ειδικά στη περίπτωσή τους υφίσταται σε μεγαλύτερο βαθμό η αγωγιμότητα των επιμέρους αξιώσεων. Επιπλέον, αποδείχθηκε ότι τα κοινωνικά δικαιώματα σε ορισμένο βαθμό ελάχιστης αξιοπρεπούς διαβίωσης και στα όρια της συνταγματικά προστατευόμενης ανθρώπινης αξιοπρέπειας θεσπίζουν αγωγήμες αξιώσεις υπέρ της μειονοτικής αυτής ομάδας. Θα λέγαμε συνεπώς πως τα κοινωνικά δικαιώματα σε αυτό το βαθμό εξατομικεύονται. Η παραπάνω θέση ήταν ,άλλωστε, αυτή που επιχειρήθηκε να επιβεβαιωθεί με την παρούσα μελέτη. Επιπλέον, θα ήταν παράλειψη να μην αναφέρουμε ότι στο άρθρο 18 της πρότασης αναθεώρησης του ισχύοντος Συντάγματος «Ένα καινοτόμο Σύνταγμα για την Ελλάδα» όπως διατυπώθηκε από

τους κ.κ. Νίκο Αλιβιζάτο, Παναγιώτη Βουρλούμη, Γιώργο Γεραπετρίτη, Γιάννη Κτιστάκι, Στέφανο Μάνο και Φίλιππο Σπυρόπουλο γίνεται λόγος για μέριμνα πραγμάτωσης εκ μέρους της πολιτείας του κοινωνικού κράτους και ιδίως της κοινωνικής ασφάλειας και της προστασίας των ενδεών και των ευάλωτων ομάδων στις οποίες προφανώς συμπεριλαμβάνονται και τα ΑμεΑ. Μάλιστα σύμφωνα με σχόλιο του άρθρου 18 οι συντάκτες κρίνουν λόγω της εμπειρίας της εποχής των μνημονίων, αλλά και επιστημονικής εντιμότητας ότι είναι σκοπιμότερη η κατοχύρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων να γίνεται μέσω της ρήτρας του κοινωνικού κράτους, παρά με την ίδια τη συνταγματική εξαγγελία δικαιωμάτων που το κράτος αδυνατούσε και -πόσο μάλλον υπό τη παρούσα ιστορική συγκυρία- αδυνατεί να εγγυηθεί.

Τέλος, το εύρος του πεδίου προστασίας των ατόμων με αναπηρίες καταδείχθηκε σε όλο το φάσμα της κοινωνικής ζωής στην Ελλάδα, την Ευρωπαϊκή Ένωση, τις ΗΠΑ και σε διεθνές επίπεδο. Σκοπός μου ήταν ακριβώς να αποδείξω τη μεγαλύτερη κανονιστικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων υπέρ των ΑμεΑ, λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη την πλέον πρόσφατη νομολογία του Δ.Ε.Ε. και των ελληνικών δικαστηρίων. Κατά την άποψή μου, η συνταγματική διάταξη μετά την κύρωση του Αναθεωρημένου Κοινωνικού Χάρτη με το νόμο 4359/2016, όπου στο άρθρο 15 εγγυάται την αυτονομία των ατόμων με αναπηρίες και το άρθρο Ε απαγορεύει γενικώς τις διακρίσεις, αλλά και μετά την κύρωση της Διεθνούς Συμβάσεως για τα δικαιώματα των αναπήρων με το νόμο 4074/2012, το δικαίωμα του άρθρου 21 παρ. 6 Συντ. καθίσταται και δικαίωμα του ανθρώπου. Αυτό σημαίνει ότι εντάσσεται στο προστατευτικό πεδίο του άρθρου 25 παρ. 1 Συντ. και είναι άμεσα και οριζόντια επικλήσιμο υπέρ της ιδιαίτερης κατηγορίας των συμπολιτών μας.

Κατάλογος Βιβλιογραφικών Αναφορών

Ελληνόγλωσση

- Αντωνίου Θεοδώρα, Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου ως αρχή και δικαίωμα στο Σύνταγμα του 1975-Συγχρόνως μια συμβολή στη δογματική των ατομικών δικαιωμάτων και στηνερμηνεία του άρθρου 2 παρ. 1 του Συντάγματος του 1975, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2010
- Βενιζέλος Ευάγγελος, Το αναθεωρητικό κεκτημένο, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2002
- Βενιζέλος Ευάγγελος, Το αναθεωρητικό κεκτημένο. Το συνταγματικό φαινόμενο στο 21^ο αιώνα και η εισφορά της αναθεώρησης του 2001, 2002
- Βλαχόπουλος Σπύρος, Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος, Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες, εκδόσεις Ευρασία, 2014
- Βλαχόπουλος Σπύρος, Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος, Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες, εκδ. Ευρασία, 2014
- Βλαχόπουλος Σπύρος, Θεμελιώδη Δικαιώματα, εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017
- Γεραπετρίτης Γιώργος, Ισότητα και Θετικά Μέτρα, Πρόλογος Γιώργος Κασσιμάτης, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2007
- Γκούτος Χρήστος., Αναγκαστική πρόσληψη ατόμων με ειδικές ανάγκες, ΔΕΝ 2011
- Δαγτόγλου Πρόδρομος, Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2012,
- Δημητρόπουλος Γ. Ανδρέας, Εφαρμογές Συνταγματικού Δικαίου II, Συνταγματικά Δικαιώματα, Β΄ Έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 2012.
- Δημητρόπουλος Γ. Ανδρέας, Συνταγματικά Δικαιώματα, Γενικό Μέρος, 2005
- Διδασκαλία Αριστοτέλη στα Ηθικά Νικομάχεια 1131 a, b και στα Πολιτικά Τόμος Γ.
- Ιγγλεζάκης Δ. Ιωάννης, Κοινωνικό Κράτος Δικαίου, 2005 και Αριστόβουλο Μάνεση, Η προβληματική της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων στον

ευρωπαϊκό χώρο στον τόμο: Όψεις της προστασίας ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, 1995

- Καμτσίδου Ιφιγένεια, Επιλογές και Εφαρμογή του Συντάγματος του 1975. Τα δικαιώματα στην Ελλάδα 1953-2003. Από το τέλος του εμφυλίου στο τέλος της μεταπολίτευσης. εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2004
- Κανελλόπουλου Π.Ι., Το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα –Θεσσαλονίκη, 1999
- Κατρούγκαλος Γιώργος, Το κοινωνικό κράτος της μεταβιομηχανικής εποχής. Θεσμοί παροχικής διοίκησης και κοινωνικά δικαιώματα στο σύγχρονο κόσμο, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1997
- Κοντιάδης Ι. Ξενοφών, Ο Νέος Συνταγματισμός και τα Θεμελιώδη Δικαιώματα μετά την Αναθεώρηση του 2001, Σάκκουλας Αντ. Ν., Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2002.
- Κοντιάδης Ξενοφών, Κράτος πρόνοιας και κοινωνικά δικαιώματα, 1997
- Κοντιάδης Ξενοφών, Μεταμορφώσεις του κοινωνικού κράτους στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, 2001
- Κοφίνης Στέργιος, Ισότητα και Απαγόρευση των διακρίσεων, εκδόσεις Σάκκουλα, 2016
- Κρεμαλής Κωνσταντίνος, Διεθνές και Ευρωπαϊκό Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλειας, Μέρος Α΄, Διεθνές Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλειας και Συλλογή Βασικών Διεθνών Κειμένων, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996
- Κρεμαλής Κωνσταντίνος, Το δικαίωμα του ατόμου για κοινωνική πρόνοια, Συμβολή στο νομικό προσδιορισμό των κοινωνικών υπηρεσιών, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1991
- Λιάκος Α., Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπόλεμου, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος – Ιστορικό Αρχείο, 1993.
- Μάνεσης Αριστόβουλος / Μανιτάκης Αντώνης / Παπαδημητρίου Γ., Η «υπόθεση Ανδρεάδη» και το οικονομικό Σύνταγμα, 1991
- Μάνεσης Αριστόβουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα – Α' Ατομικές Ελευθερίες, Σάκκουλας Α.Ε., Αθήνα, 1982.
-
- Μανιτάκης Αντώνης, Κράτος Δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1994
- Μάρκου Σταυρούλα, Το άρθρο 13 της Συνθήκης για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στο πλαίσιο της κατοχύρωσης της αρχής της μη

διάκρισης στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη (Διδακτορική Διατριβή), Θεσσαλονίκη, 2007

- Ματθαίου Α., Αλληλεπίδραση κανόνων δικαίου κοινωνικής ασφάλισης και πρόνοιας στους κλάδους αναπηρίας, γήρατος και οικογενειακών βαρών, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996
- Ματθαίου Α., Η έννοια της αναπηρίας στο δίκαιο κοινωνικής προστασίας, 1997
- Ματθία Σ., Πρόλογος στον Οδηγό Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών, (Επιμέλεια Νάσκου-Περράκη Π.- Σγουρίδου Αικ.) ΚΔΕΟΔ- Εκδ. Αντώνη Σάκκουλα, 2001
- Ματθία Σ., Πρόλογος στον Οδηγό Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών, (Επιμέλεια Νάσκου-Περράκη Π.- Σγουρίδου Αικ.) ΚΔΕΟΔ- Εκδ. Αντώνη Σάκκουλα, 2001
- Παπαδημητρίου Γ., Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2001
- Παπακωνσταντίνου Δ., ο ν. 2643/1998 για την εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρία: Η ανάγκη επικαιροποίησής του, ΕΕΡΓΔ 2013, σελ. 777 επ.
- Παπαρρηγοπούλου – Πεχλιβανίδη Πατρίνα, Το Δημόσιο Δίκαιο της Υγείας, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2009.
- Παυλόπουλος Προκόπιος, Το Δημόσιο Δίκαιο, στον Αστερισμό της Οικονομικής Κρίσης, Λιβάνης, Αθήνα, 2013.
- Ράϊκος Αθανάσιος, Συνταγματικό Δίκαιο, Θεμελιώδη Δικαιώματα, τόμος 3^{ος}, 4^η έκδοση, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2011
- Ράϊκος Αθανάσιος, Συνταγματικό Δίκαιο, Θεμελιώδη Δικαιώματα, τόμος 2^{ος}, 3^η έκδοση, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2008
- Ροζάκης Χρήστος, Πρόλογος στον Οδηγό Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών, (Επιμέλεια Νάσκου-Περράκη Π.- Σγουρίδου Αικ.) ΚΔΕΟΔ- Εκδ. Αντώνη Σάκκουλα, 2001
- Στασινόπουλος Μιχαήλ., Ο έλεγχος της ισότητας υπό του Συμβουλίου της Επικρατείας σε Νομικά Μελέται, Αθήναι, 1972
- Στεργίου Άγγελος, Αναπηρία, Η αναπηρία στη νομοθεσία του Ι.Κ.Α., εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1999

- Στεργίου Άγγελος, Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης, Β' έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2014
- Στεργίου Άγγελος, Η Συνταγματική Κατοχύρωση της Κοινωνικής Ασφάλισης, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 1994.
- Στεργίου Άγγελος., Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης, εκδ. Σάκκουλα, 2014
- Σωτηρέλης Γιώργος, Σύνταγμα και Δημοκρατία στην εποχή της ``παγκοσμιοποίησης'', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2000
- Σωτηρέλης Γιώργος, Σύνταγμα και Δημοκρατία στην εποχή της «παγκοσμιοποίησης», 2000
- Τζέμος Γ.Βασίλης, Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, Ερμηνεία κατ' άρθρο, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2015
- Τζέμος Γ. Βασίλης, Οι Πολιτικοί θεσμοί της Ε.Ε., Συνθήκη της Λισαβόνας, 2009 και σε Ν. Γαβαλά, Η προστασία των ατόμων με αναπηρίες από τις διακρίσεις και η ενσωμάτωσή τους στην εργασία και την απασχόληση με ανθρώπινο δικαίωμα, ΕΕργΔ 2013
- Τζέμος Γ. Βασίλης, Αναθεώρηση του Συντάγματος και Αναθεώρηση της Συνθήκης της Λισαβόνας, σε: Β. Τζέμος, Μ. Πραβίτα (Επιμ.), « Συνταγματική Αναθεώρηση», 2015, σελ. 1 επ. και σε ΝοΒ 2014,
- Τζέμος Γ. Βασίλης., Η δεσμευτικότητα και η αγωγιμότητα των θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων, ΝοΒ 2012,
- Τζέμος Γ. Βασίλης., Οι Πολιτικοί Θεσμοί της ΕΕ. Συνθήκη της Λισαβόνας, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2009
- Τσάτσος Δημήτρης, Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Γ', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1988
- Τσάτσος Θεμιστοκλής, Το πρόβλημα της ερμηνείας εν τω συνταγματικό δικαίω, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα , 1970,
- Τσάτσος Θεμιστοκλής, Το πρόβλημα της ερμηνείας εν τω συνταγματικό δικαίω, 1970
- Φασουλής Βασίλης, Τα δικαιώματα του παιδιού, Ιστορική διάσταση, σύγχρονη εξέλιξη και η διεθνής σύμβαση για τα δικαιώματα του παιδιού, Μέρος 3^ο : Η διεθνής σύμβαση για τα δικαιώματα του παιδιού, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2015
- Χριστιανός Β., Συνθήκη ΕΕ & ΣΛΕΕ-Κατ' άρθρο ερμηνεία, 2012
- Χρυσανθάκης Χαράλαμπος, Εισηγήσεις Συνταγματικού Δικαίου, Οργάνωση του Κράτους-Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα ΕΣΔΑ, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2007

- Χρυσόγονος Κώστας, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2006
- Χρυσόγονος Χ. Κώστας, Η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ελλάδα πριν και μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001, Δ.Τ.Α.Μ, Νο 10/2001
- Χρυσόγονος Χ. Κώστας , Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Τρίτη αναθεωρημένη έκδοση, εκδόσεις Νομική βιβλιοθήκη, 2006

Ξενόγλωσση

- Bayefsky A., The Principle of Equality or Non-Discrimination in International Law, Human Rights Law Journal, 1990
- Bell M., The Right to Equality and Non- Discrimination, T.K Hervey, J. Kenner, Economic and Social Rights under the EU Charter of Fundamental Rights –A legal Perspective, 2003,
- Chalaguier Travail C., , culture et handicap, 1992. Bell, The Right to Equality and Non-Discrimination, T.K. Hervey, J. Kenner, Economic and social rights under the EU Charter of Fundamental Rights-A legal perspective, 2003
- Clemens L., Disability, dignity and the cri de Coeur, European Human Rights Law Review 2011, Τομ. 6
- De Burca G., The Role of Equality in European Community Law, σε Dashwood A.- O’ Leary S. (ed) The principle of Equal Treatment in EC Law, Sweet and Maxwell, 1997
- Degener T., Koster-Dreese (Ed.) Human Rights and Disabled Persons, 1995
- Favoreu Louis, *Droit des libertés fondamentales*, Dalloz, Précis Dalloz, 5e edition, Paris 2009
- Harris D.J. – O’ Boyle M.- Warbrick C., Law of European Convention on Human Rights, Butterworths 1995 και Barnard C., The principle of equality in the community context: P, Grant, Kalanke and Marschall : Four uneasy bedfellows, Cambridge Law Journal, 1998
- Harris D.J. – O’ Boyle M.- Warbrick C., Law of European Convention on Human Rights, Butterworths 1995 και Barnard C., The principle of equality in the community context: P, Grant, Kalanke and Marschall : Four uneasy bedfellows, Cambridge Law Journal, 1998
- Hesse, Grund zu geddes Verfassungsrechts der Bunderpublik, Deutschland, Heidelberg, 1994
- Imbert J., Les hôpitaux en France, 1981 και J-M Auby, Le droit de la santé, 1981
- Iseensee J., Verfassung ohne soziale Grundrechte, Der Staat 1980

- Kymlicka Will, Contemporary Political Philosophy, An introduction, Second Edition, Oxford University Press, 2002
- Lawson Anna: The United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities: New Era or False Dawn, Syracuse Journal of International Law and Commerce, Volume 34, Issue 2 (Spring 2007)
- McGoldrick D., The Charter and UN Human Rights Treaties, σε: S. Peers, A. Ward The European Union Charter of Fundamental Rights 2004
- Nagi S. Prof. "The concept and measurement of disability, 1979
- O' Brien C., Equality's False Summits: New Varieties of Disability Discrimination, "Excessive" Equal Treatment and Economically Constricted Horizons, European Law Review 2011, Top 36
- O' Brien C., Integration of Person with Disabilities σε : S. Peers, T. Hervey, J. Kenner, A. Ward, The EU Charter of Fundamental Rights, 2014
- O' Brien C., Integration of Person with Disabilities, σε : S. Peers, T. Hervey, J. Kenner, A. Ward, The EU Charter of Fundamental Rights, 2014
- O' Hare U., Enhancing European Equality Rights: A New Regional Framework, Maastricht Journal of European and Comparative Law, 2001
- Simma B., « The implementation of the International Covenant of Economic, social and Cultural Rights»
- Quinn G., The Human Rights of People with Disabilities under EU Law, σε : P. Alston, The EU and Human Rights, 1999
- Quinn G., The Human Rights of People with Disabilities under EU Law, σε: P. Alston, The EU and Human Rights, 1999
- Rosanvallon P., La nouvelle question sociale, Repenser l'Etat-providence, 1995
- Waddington L., The European Community and Disability Discrimination: time to address the deficit of powers, Disability and Society, 1997

Νομολογία

- Case of Ramadan v. Malta της 21/06/2016 (Application No 76136/2012) with Final Judgement under 44 par. 2 of the Convention (17/10/2016), Case of Housing Association of War Disabled and Victims of War of Attica and others v. Greece της 27/09/2007 (Application No 35859/2002), ΕΔΔΑ 06/04/2017, A.D. Garcon and Nicot v. France (Application No 79885/2012, 52471/2013, 52596/2013), ΔΕΕ μειζ. Σύνθεση 14/03/2017 και C-157/2015 Achbita περί καταπολέμησης των διακρίσεων, Case of S.H. and others v. Austria της 03/11/2011

- Olga Tellis v Bombay Municipal Corporation (1985), 3 SCC 545]
- Supreme Court of Canada, Withler v. Canada (A.G.), [2011]1 S.C.R. 396
- ΑΠ 150/2015 και ΑΠ 72/2012
- Αποφάσεις Σ.τ.Ε. με αριθμό 2464/1977, 4697/1983 και 1768/1993
- αποφάσεις της 12ης Δεκεμβρίου 2002, Rodriguez Caballero, C 442/00, EU:C:2002:752, σκέψη 43 της 7ης Σεπτεμβρίου 2006, Cordero Alonso, C 81/05, EU:C:2006:529 και της 21ης Ιουνίου 2007, Jonkman κ.λπ., C 231/06 έως C 233/06, EU:C:2007:373
- Απόφαση υπ' αριθμό 4/2016 Α' Τμήματος ΣτΕ
- Απόφαση Δ.Ε.Ε. Ring/Skouboe Werge της 11^{ης} Απριλίου 2013 στις συνεκδικαζόμενες υποθέσεις C-335/11 και C-337/2011
- Απόφαση Δ.Ε.Ε. της 18^{ης} Μαρτίου 2014 στην υπόθεση C-363/12, Ζ. κατά
- Απόφαση της 12ης Δεκεμβρίου 2002, Rodriguez Caballero, C 442/00
- Απόφαση της 1^{ης} Δεκεμβρίου 2016, Daouidi, C 395/2015, EU:C:2016:917, σκέψη 42 και την εκεί παρατιθέμενη νομολογία ΔΕΚ).
- Απόφαση της 1^{ης} Δεκεμβρίου 2016, Daouidi, C 395/2015, EU:C:2016:917
- Απόφαση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τα Κοινωνικά Δικαιώματα, 29 Σεπτεμβρίου 2003, International Association Autism Europe κατά Γαλλίας 13/2002.
- ΔΕΚ C- 406/2015 (09-03-2017), ΔΕΚ C-395/2015 (01-12-2016)
- ΕΔΚΑ 1993, ΣτΕ 2663/1992, ΕΔΚΑ 1985, ΣτΕ 4431/1984 , ΕΔΚΑ 1982, ΣτΕ 116/1982
- ΠλημΜυτ 63/1995, ΠΧρ 1996, Ν. Ανδρουλάκης , ΠοινΔ Ειδμ., Λ. Μαργαρίτης, Υπερ 1994, σελ. 490, Μ. Μαργαρίτης
- ΣτΕ 3455/2003, 630/2005, 1252/2009, 749/2010, 873/2011, 2680/2011, 4077/2013 κ.α.
- Υπόθεση C-13/05 Chacon Navas κατά Eurest Colectividades SA, απόφαση 11 Ιουλίου 2006
- Υπόθεση C-354/13 FOA, acting on behalf of Karsten Kaltoft κατά Kommunernes Landsforening (KL) , acting on behalf of the Municipality of Billund Case
- Υπόθεση C-456/02 Michel Trojani κατά Centre public d' aide sociale de Bruxelles, Απόφαση 7 Σεπτεμβρίου 2004
- Υπόθεση C-503/09 Lucy Stewart κατά Secretary of State for Work and Pensions, απόφαση της 21 Ιουλίου 2011
- Υπόθεση ΔΕΕ C-303/2006 Coleman κατά Attridge Law and Steve Law

Περιοδικά

- Αναπλιώτου-Βαζαίου Ε., « Η τυποποίηση της έννοιας της αναπηρίας σύμφωνα με τον Π.Ο.Υ.», στη μελέτη ΕΠΙΚΑΥΠ για την κοινωνική προστασία της αναπηρίας, Αθήνα
- Ανθόπουλο Χ., “Όψεις της συνταγματικής δημοκρατίας. Στο παράδειγμα του άρθρου 25§1 του Συντάγματος”, σε: Δ. Τσάτσου - Ευ. Βενιζέλου - Ξ. Κοντιάδη (επιμ.), Το νέο Σύνταγμα, Αθήνα - Κομοτηνή, 2001.
- Γαβαλά Ν., Η έννοια της “αναπηρίας” στο περιβάλλον της προστασίας από τις διακρίσεις, Επ’ αφορμή της απόφασης του Δ.Ε.Ε. της 1ης Δεκεμβρίου 2016 στην υπόθεση C-395/15, Mohamed Daouidi, ΕεργΔ, Τόμος 75ος, Τεύχος 10, έτος 2016
- Γαβαλά Ν., Τι αλλάζει στο εργατικό δίκαιο μετά την κύρωση του Αναθεωρημένου Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη, ΕΕργΔ 2016
- Γαβαλά Ν.. Η προστασία των ατόμων με αναπηρίες από τις διακρίσεις και η ενσωμάτωσή τους στην εργασία και την απασχόληση ως ανθρώπινο δικαίωμα, ΕΕργΔ, 2013
- Γαβαλάς Νικόλαος, Η προστασία των ατόμων με αναπηρίες από τις διακρίσεις και η ενσωμάτωσή τους στην εργασία και την απασχόληση ως ανθρώπινο δικαίωμα, ΕεργΔ 2013
- Καμπάντα Αρχοντή, Οι προϋποθέσεις συνταξιοδότησης μετά το νόμο 4336/2015, ΕΠΙΘ-ΙΚΑ, 2016,
- Μάνεση Αριστόβουλο, Ατομικές Ελευθερίες, 1982, Ξενοφώντα Κοντιάδη, Το κανονιστικό περιεχόμενο των κοινωνικών δικαιωμάτων, σε Τιμ. Τομ. ΣτΕ 75 χρόνια, 2004,
- Μανιτάκη Αντώνη, Η κανονιστική διάσταση των σχέσεων κράτους δικαίου και κοινωνικού κράτους, ΤοΣ 19, 1993
- Μπαρτζελιώτη Κ., Η απαγόρευση των διακρίσεων λόγω αναπηρίας, ΕΔΚΑ 2010, σελ. 81 επ.
- Μπαρτζελιώτη Κ., Η απαγόρευση των διακρίσεων λόγω αναπηρίας, ΕΔΚΑ, 2010,
- Παπαβλασοπούλου Ν., Η αναπηρία από συνταξιοδοτικής σκοπιάς, Δ. ΙΚΑ ΛΑ’
- Παπακωνσταντίνου Δ., Ο ν. 2643/1998 για την εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρία: Η ανάγκη επικαιροποίησής του, ΕΕργΔ, 2013
- Παπαστάθη Ιωάννη, Διδακτορική Διατριβή: Η προστασία των ατόμων με ειδικές ανάγκες, 2007.

- Τζέμο Βασίλη, Η δεσμευτικότητα και η αγωγιμότητα των θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων, ΝοΒ 2012, σελ. 29 επ. και Β. Χριστιανός, Συνθήκη ΕΕ & ΣΛΕΕ- Κατ' άρθρο ερμηνεία, 2012.
- Χρυσόγονο Κώστα, Η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ελλάδα πριν και μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001, Δ.Τ.Α.Μ, Νο 10/2001